

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Громадська організація «Всеукраїнська асоціація кримінального права»

УДК 343

ISSN 2311-9640

ВІСНИК АСОЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Електронне наукове видання

Випуск 2(7) / 2016

*Схвалено постановою Президії ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права» № 12/6
від 12 жовтня 2016 року*

*Рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
(протокол № 5 засідання вченої ради Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого від 21 жовтня 2016 року).*

*Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 4 липня 2014 р. № 793
електронне наукове видання «Вісник Асоціації кримінального права України» включено до
Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук*

© ГО «ВАКП», 2016

ЗМІСТ

ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

<i>Панов М. І.</i> Оціночні поняття: методологічні аспекти дослідження та застосування у кримінальному праві	1–27
<i>Туляков В. О.</i> Ефективність кримінального права та сучасний світоустрій	28–35
<i>Глушков В. О.</i> Соціальна функція кримінального права: футуроархаїка	36–44
<i>Пащенко О. О.</i> Історичні традиції в системі обставин соціальної обумовленості кримінально-правових норм	45–54
<i>Берзин П. С.</i> Харківська школа кримінального права: загальна характеристика у 1804–1919 роках та аналіз діяльності викладачів кримінального права в Імператорському Харківському університеті впродовж 1804–1834 років (частина II)	55–128
<i>Борисов В. І., Тютюгін В. І., Демидова Л. М.</i> Кримінальний проступок: концептуальні засади запровадження в національне законодавство	129–142
<i>Струля М., Видайку М.</i> Потерпілий в європейському кримінальному праві	143–152
<i>Дзюба Ю. П.</i> Документ та його функції у системі кримінально-правової охорони суспільних відносин	153–158
<i>Радутний О. Е.</i> Використання конструкції дієслів для визначення моменту закінчення злочину у кримінальному законі	159–168
<i>Красій М. О.</i> Інститут судимості: проблеми теорії і практики, необхідність вдосконалення	169–178

ПИТАННЯ ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

<i>Ландіна А. В.</i> Суб'єкт злочинів проти інформаційної безпеки за кримінальним законодавством України	179–186
<i>Новікова К. А.</i> Деякі питання караності злочинів проти життя та здоров'я особи	187–201
<i>Байда А. О.</i> Кримінальна відповідальність за калічення жіночих статевих органів	202–210
<i>Руфанова В. М.</i> Покарання за нецільове використання бюджетних коштів	211–220
<i>Гродецький Ю. В.</i> Проблеми тлумачення істотної шкоди як ознаки злочинів у сфері службової діяльності	221–237

КРИМІНОЛОГІЯ

<i>Альбрехт Пітер-Алексіс.</i> Теорії злочинності та криміналізації і методи їх (недостатність) академічного викладання	238–243
<i>Шеремет О. С.</i> Фінансування заходів із запобігання злочинності органами місцевого самоврядування (регіональний досвід)	244–249
<i>Филиппов С. О.</i> Особливості злочинності, пов'язаної з незаконним переправленням мігрантів до Європи	250–263
<i>Юзікова Н. С.</i> Феномен безпритульності та жебракування неповнолітніх як симптом нездорового суспільства: витоки, характеристика та запобігання	264–269

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>Лисодєд О. В.</i> Правовий статус засуджених в Україні: реалії сьогодення та перспективи удосконалення	270–279
---	---------

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Борисов В. І., Комаров О. Д.</i> Вина у кримінальному праві	280–281
<i>Хряпінський П. В.</i> Заохочувальні норми у законодавстві України про кримінальну відповідальність	282–286
<i>Баулін Ю. В.</i> Звільнення від кримінальної відповідальності	287–289
<i>Борисов В. І., Євтеєва Д. П.</i> Зловживання опікунськими правами	290–291
<i>Панов М. І., Олійник П. В.</i> Злочини проти власності	292–296
<i>Музика А. А.</i> Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів	297–303
<i>Тацій В. Я., Борисов В. І.</i> Кримінальний кодекс України	304–308
<i>Баулін Ю. В.</i> Наступність у кримінальному праві	309–309
<i>Пономаренко Ю. А.</i> Пеналізація кримінально-правова	310–314
<i>Панов М. І., Олійник П. В.</i> Предмет злочинів проти власності	315–319
<i>Мазниченко Ю. О.</i> Автоматизація обліку злочинців	320–325
<i>Ісаков П. М., Білоус І. В.</i> Диференціація та індивідуалізація виконання покарань	326–331
<i>Голіна В. В.</i> Запобігання злочинності	332–332
<i>Батургарєєва В. С.</i> Злочинність осіб без визначеного місця проживання	333–339
<i>Валуїська М. Ю.</i> Кримінальна армалогія	340–341
<i>Литвинов О. М.</i> Криміногенна ситуація	342–346
<i>Шакун В. І.</i> Мертон Роберт Кинг	347–350
<i>Ігнатов О. М.</i> Насильство	351–354
<i>Лисодєд О. В.</i> Необережна злочинність	355–357
<i>Орлов Ю. В.</i> Планування кримінологічне	358–360
<i>Фіалка М. І.</i> Показники злочинності	361–367
<i>Борисов В. І., Нетеса Н. В.</i> Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування (за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції з кримінального права, 12-13 жовтня 2016 р.)	368–376
<i>Васильченко Є.</i> Огляд П'ятих харківських кримінально-правових читань	377–381
<i>Яковець І. С.</i> Огляд «круглого столу» «Правовий статус засуджених в Україні: реалії сьогодення та перспективи удосконалення»	382–385
<i>Колодяжний М. Г.</i> Огляд науково-практичного семінару, присвяченого Х Всеукраїнському фестивалю науки, та засідання ради молодих учених Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України	386–393
<i>Батургарєєва В. С.</i> Обговорення монографії професора В. К. Грищука «Філософсько-правова відповідальність людини»	394–401
<i>Бабкова В. С.</i> Внесок Ю. М. Грошевого у дослідження проблем організації і діяльності прокуратури України	402–412
Вітання Тулякову Вячеславу Олексійовичу	413–415
Вітання Денисову Сергію Федоровичу	416–418
Вітання Шило Ользі Георгіївні	419–422

УДК 343.2.01

Н. И. Панов,

докт. юрид. наук, проф., академик
НАПрН Украины, заведующий
кафедрой уголовного права № 2
Национального юридического
университета имени Ярослава
Мудрого

ОЦЕНОЧНЫЕ ПОНЯТИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

В статье рассматриваются гносеологический, логический, аксиологический и прагматический аспекты оценочных понятий уголовного права, на основе чего показывается их отличие от формально-определенных понятий, анализируются методологические подходы к исследованию оценочных понятий, их закрепление (фиксирование) в законе, особенности применения и аргументации в актах применения норм уголовного права.

***Ключевые слова:** оценочные понятия уголовного права; гносеологический, логический, аксиологический, прагматический аспекты оценочных понятий; особенности закрепления оценочных понятий в уголовном законе и актах применения права.*

1. Уголовное законодательство Украины своей задачей имеет правовое обеспечение охраны прав и свобод человека и гражданина, собственности, общественного порядка и общественной безопасности, окружающей среды, конституционного строя Украины от преступных посягательств, обеспечение мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений. Для осуществления этой задачи Уголовный кодекс Украины (далее – УК) определяет, какие общественно опасные деяния являются преступлениями и какие наказания применяются к лицам, их совершившим (ст. 1 УК). Перечень общественно опасных деяний, признанных преступлениями, равно как и признаков, их характеризующих и предусмотренных в соответствующих статьях УК, является исчерпывающим и расширительному толкованию не подлежит (ч. 1 ст. 2, ч. 3 ст. 3 УК). Действующий УК запрещает применение закона об уголовной ответственности по аналогии (ч. 4 ст. 3 УК). Все это служит гарантией правильного применения уголовно-правовых норм, назначения

справедливого наказания и, в конечном счете, соблюдения принципа законности в уголовном судопроизводстве.

С учетом особенностей указанных задач и специфических средств их осуществления к данной отрасли законодательства предъявляются *особые требования с точки зрения его качества*. В частности, уголовно-правовые нормы, юридические конструкции, институты, категории и понятия уголовного закона должны обладать необходимой точностью, четкостью описания в них правовых запретов и предписаний, высоким уровнем формальной определенности, строгим соблюдением правил логики и законодательной техники, наличием развитой и достаточно совершенной системы определений понятий (дефиниций) и юридической терминологии. Для описания в уголовно-правовых нормах признаков конкретных составов преступлений законодатель прибегает преимущественно к формально-определенным понятиям («понятиям точного значения»). Эти понятия характеризуются четкостью, их содержание строго фиксировано, они обладают исчерпывающим перечнем обязательных и существенных признаков, выяснение которых в каждом конкретном случае позволяет относительно точно установить как объем, так и содержание данных понятий, и соответственно этому установить необходимые характеристики (параметры) объектов (явлений) реальной действительности, определяемых данными понятиями, и, таким образом, правильно применить уголовный закон. Например, установление объема и содержания таких понятий, как кража (ст. 185 УК), грабеж (ст. 186 УК), мошенничество (ст. 190 УК), мошенничество с финансовыми ресурсами (ст. 222 УК), может быть осуществлено путем использования соответствующих приемов толкования и правил формальной логики.

2. Однако наряду с понятиями точного значения в статьях Особенной, а иногда и Общей части УК используются в ряде случаев для обозначения тех или иных признаков состава преступления и *оценочные понятия*, такие, например, как «особая жестокость» (п. 4 ст. 115 УК); «исключительный ци-

низм», «особая дерзость» (ч. 1 ст. 296 УК); «жестокое обращение», «систематическое унижение человеческого достоинства» (ч. 1 ст. 120 УК); «сильное душевное волнение» (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, ст. 116 УК); «существенный вред» (ч. 1 ст. 364 УК); «значительный ущерб» (ч. 3 ст. 185 УК); «тяжкие» (статьи 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239 УК), «особо тяжкие последствия» (ч. 4 ст. 152 УК); «крупный» (ч. 4 ст. 185 УК) и «особо крупный размер» (ч. 5 ст. 185 УК) и др. В отличие от понятий точного значения указанные понятия в целом характеризуются неопределенностью, отсутствием однозначных, четких и строго обозначенных в законе признаков. В подобных случаях есть основания констатировать недостаточную точность, неопределенность приведенных и других подобных понятий, отсутствие необходимой четкости признаков, характеризующих соответствующие составы преступлений. Одновременно мы сталкиваемся с проблемами более общего порядка: какова сущность и логико-юридическая природа оценочных понятий в целом, в чем состоит их отличие от формально-определенных (точных) понятий, каковы особенности их изучения и пределы (допустимость) применения в уголовном праве. Безусловно, эти и другие вопросы, сформулированные на «уровне проблем общего характера», нуждаются в разрешении.

Следует при этом отметить, что проблема оценочных понятий в уголовном праве в общем-то далеко не нова. Ей посвящен ряд весьма интересных и содержательных работ (монографий, кандидатских диссертаций, научных статей) таких ученых, как Я. М. Брайнин, И. М. Гальперин, М. И. Ковалев, Е. В. Кобзева, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, Н. А. Лопашенко, А. В. Наумов, В. В. Питецкий, Г. Т. Ткешелиадзе, Е. А. Фролов, С. Д. Шапченко и др. Заслуживают также серьезного внимания научные исследования проблем оценочных понятий в общей теории права (работы С. И. Вильнянского, В. Е. Жеребкина, Т. В. Кашаниной, В. Коссовича, А. С. Пиголкина, А. Ф. Черданцева), в административном праве (В. В. Игнатенко), в трудовом праве (М. И. Бару), в гражданском процессуальном праве (Р. М. Нигматдиновой, Р. О. Опалевой), в уголовном процессуальном праве

(О. В. Каплиной, И. А. Титко). В работах названных и других авторов с большей или меньшей глубиной и обстоятельностью рассмотрены многие вопросы изучаемой проблемы. Вместе с тем нельзя не отметить, что ряд весьма важных вопросов еще не получили должного освещения; некоторые из высказанных позиций не имеют достаточного обоснования либо носят спорный характер, другие нуждаются в дополнительной аргументации. Все это свидетельствует о необходимости дальнейшей разработки проблемы оценочных понятий в уголовном праве, акцентируя при этом внимание на методологических аспектах, которые ранее по существу не рассматривались.

3. Отметим, что научные подходы к изучению данной проблемы среди ученых-криминалистов в методологическом отношении далеко не одинаковы. Так, одни из них рассматривают ее как проблему *«оценочных признаков состава преступления»* (Е. В. Кобзева, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, А. В. Наумов, С. Д. Шапченко), другие акцентируют внимание на *оценочной лексике и оценочной терминологии уголовного закона* (М. Г. Кострова), *третьи разрабатывают ее как проблему оценочных понятий уголовного права* (М. И. Ковалев, Н. А. Лопашенко, В. В. Питецкий, Г. Т. Ткешалиадзе, Е. А. Фролов). Признавая в целом возможность и допустимость разнообразных в методологическом отношении подходов к исследованию данной проблемы, считаем все же более убедительной ее постановку и разработку как *проблемы оценочных понятий*. Объясняется это тем, что понятие «оценочное понятие уголовного права» является более глубоким, полным и емким в сравнении с понятиями «оценочный признак состава преступления» и «оценочный термин» («оценочная лексика»).

Признак состава преступления – это существенная черта, свойство, отличительная особенность преступления. Данный признак должен удовлетворять следующим требованиям: а) вместе с другими признаками определять как фактические, так и социальные свойства (общественную опасность), а также противоправность, виновность и наказуемость деяния; б) быть присущим всем

преступным деяниям данного вида; в) подчеркивать его отличие от других преступлений и правонарушений; г) быть прямо указанным в законе или однозначно вытекать из его смысла при толковании; д) не быть производным от других признаков¹. Но, очевидно, признаки состава преступления, в том числе и оценочные, содержащие необходимость оценки соответствующих фактов объективной действительности, с точки зрения формальной логики всегда находят свое закрепление и отражение в понятийной форме, то есть в форме понятий. Отсюда следует, что оценочному признаку состава преступления всегда корреспондирует соответствующее оценочное понятие, которое в обобщенном виде выражает и фиксирует (обозначает) свойства и черты данного оценочного признака. Причем эти признаки могут принадлежать любому из элементов состава преступления: объекту (характеристика предмета преступления и потерпевшего), объективной стороне (деянию и его последствиям, способу совершения преступления, иным признакам), субъекту и субъективной стороне преступления. Отличаясь между собой, указанные оценочные признаки в то же время обладают присущими им общими чертами и свойствами при условии «объединения» их в процессе исследования при помощи оценочных понятий. Равным образом любой «оценочный термин» (слово или сочетание слов) во всех случаях находится в весьма жестком соотношении с соответствующим ему оценочным понятием. Известно, что всякий термин выполняет по отношению к понятию важную «номинативную» функцию – «дает ему имя» и «вводит его», так сказать, «легально» в содержание текста закона, тем самым «включает» оценочное понятие в «материю права». Однако «смысл» и «содержание» термина, как его важнейшие характеристики, не являются произвольными, поскольку определяются в конечном счете объемом и содержанием понятия, обозначаемого соответствующим термином². Поэтому разработка

---

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 111–122.

² Квитко И. С. Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Л. : Вища шк., 1976. – С. 18–25; Язык закона / под. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1960. – С. 60–65.

понятия «оценочное понятие уголовного права» не исключает, а, напротив, предполагает необходимость рассмотрения и использования в научном анализе положений, относящихся и к «оценочным признакам состава преступления», и к «оценочным терминам», что позволит таким образом включить их в собственное содержание научного анализа. Предложенный подход позволит, по нашему мнению, придать исследованию данной проблемы большую степень полноты, глубины и достоверности.

4. Понятие «оценочное понятие права», в том числе и уголовного права, представляет собой весьма сложное логико-юридическое образование. Поэтому для его анализа, установления сущности и логико-гносеологических особенностей недостаточно применения лишь традиционных приемов формальной логики, например, «определение понятий», их «деление», «обобщение», «ограничение» и др. Оценочные понятия многогранны, широки по объему, всегда содержат элемент оценки, их содержание недостаточно определено. В этой связи необходимо рассмотреть различные стороны («аспекты», «моменты») этих понятий. К ним считаем возможным и необходимым отнести такие аспекты: а) гносеологический; б) логический; в) аксиологический; г) прагматический. Сочетание всех указанных аспектов (сторон) в их совокупности и образует специфические и существенные черты (признаки) и свойства оценочных понятий, которыми данные понятия отличаются от понятий точного значения, что и обуславливает в конечном счете особенности их исследования и применения в уголовном праве.

4.1. *Гносеологический* (gnostos – познание, logos – слово, т. е. теория познания) аспект оценочных понятий. В юридической литературе сущность и гносеологическую природу оценочных понятий иногда истолковывают, исходя прежде всего из прагматических соображений. Так, профессор Харьковского юридического института С. И. Вильнянский, который первым из ученых-юристов указал на проблему оценочных понятий в праве и необходимость ее разработки, относил к ним те, которые «предоставляют правоприменителю

возможность свободной оценки фактов с учетом индивидуальных особенностей соответствующих явлений»³. Таким же образом рассматривал оценочные понятия в трудовом праве и профессор М. И. Бару, дополняя свое суждение тем, что они (оценочные понятия) представляют собой «завершение правосозидательной деятельности в процессе применения норм права»⁴. Наличие оценочных понятий в уголовном праве, их существенные черты и свойства нередко объясняют необходимостью придания уголовно-правовому регулированию большей полноты, гибкости, с тем чтобы уголовный закон мог учитывать все многообразие явлений объективной действительности в их динамике и развитии⁵. Отмеченные подходы, конечно, отражают некоторую специфику оценочных понятий, но главным образом отражают эту специфику с точки зрения особенностей их применения. Однако сущностные черты этих понятий, их основные свойства с позиции гносеологического подхода они не раскрывают.

Думается, что главными обстоятельствами, определяющими сущность и гносеологическую природу оценочных понятий и, следовательно, их необходимость и допустимость в уголовном праве, являются *множественность, сложность и неопределенность явлений (объектов, фактов) реальной действительности, относящиеся к преступлению и его составу, которые данные понятия призваны отражать*. Речь идет, главным образом, о явлениях (фактах) в сфере морально-этических и нравственных отношений («исключительный цинизм», «систематическое издевательство», «тяжкое оскорбление»), имущественных отношениях («существенный вред», «значительный ущерб», «крупный» и «особо крупный размер»), психике («сильное душевное волнение»), особенностях деяния (способа совершения преступления – «общеопас-

---

³ Вильнянский С. И. Применение норм советского права / С. И. Вильнянский // Уч. зап. Харьков. юрид. ин-та. – 1956. – Вып. 7. – С. 13, 14.

⁴ Бару М. И. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М. И. Бару // Сов. государство и право. – 1970. – № 7. – С. 104.

⁵ Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного и уголовном законе / М. И. Ковалев // Сов. государство и право. – 1973. – № 11. – С. 68–74; Фролов Е. А. Гарантии законности и оценочные понятия в уголовном праве / Е. А. Фролов, В. В. Питецкий // Сов. государство и право. – 1979. – № 6. – С. 87–91.

ный способ)), в том числе обусловленных и свойствами личности преступника («жестокость», «особая жестокость»), и др. Состояния, оттенки и переходы этих явлений из одного состояния в другое (вариативность) и как следствие этого – их неоднозначность не всегда могут быть с необходимой четкостью определены при помощи понятий точного значения как в законе, так и в реальной действительности. В этих случаях законодатель применяет оценочные понятия, использование которых в уголовном праве является *объективной необходимостью*, что позволяет преодолеть известное в науке уголовного права и правоприменении противоречие между «формальным» и «оценочным»⁶, обнаруживаемое на всех этапах уголовно-правового регулирования.

Известно, что *всякое понятие*, включенное в ту или иную норму уголовного закона посредством соответствующих терминов, закрепляет в обобщенном виде наиболее существенные признаки общественно опасных деяний одного и того же вида (типа) в качестве преступных и наказуемых⁷. *Оценочным же понятиям* всегда свойственен *более высокий уровень обобщения, пределы которого не имеют четкого выражения в самих этих понятиях и терминах, их обозначающих*. Так, общественная опасность преступления (ч. 1 ст. 11 УК) как базовая категория уголовного права, относящаяся, как известно, к классу оценочных понятий, не имеет четко обозначенных в ней самой признаков и предельных ограничений. В статьях Особенной части УК для обозначения тех или иных признаков составов преступлений употребляются такие, например, термины, как «существенный вред», «тяжкие» либо «особо тяжкие последствия», «общеопасный способ», «исключительный цинизм» и др. Посредством приведенных и иных подобных терминов («оценочная лексика») в законе закрепляются признаки составов преступлений весьма высокого уровня обобщения, которые так же не имеют четких черт и преде-

---

⁶ Ковалев М.И. Оптимальное соотношение формального и оценочного и уголовном законе. – С. 68–74; Фролов Е. А. Стабильность закона и соотношение формально-определенных и оценочных понятий в уголовном праве / Е. А. Фролов // Проблемы советского уголовного права и криминологии : Уч. тр. – Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1973. – Вып. 28. – С. 37–47.

⁷ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 111–122; 127–134.

лов обозначения, как и всякое оценочное понятие. В подобных понятиях объединяется и обозначается весьма значительное количество объектов (явлений), присущих соответствующим составам преступлений. Но известно, что чем большее количество объектов обобщается в понятии, тем *больше его объем* и, в то же время, *уже содержание*, как системы (упорядоченной совокупности) основных и существенных признаков, позволяющих отождествлять объект с классом явлений (объектов), отражаемых в понятии. Поэтому с увеличением объема понятия одновременно сокращается его содержание – уменьшается количество его признаков, то есть возрастает неопределенность его содержания, что и затрудняет применение оценочных понятий⁸.

Оценочным понятиям свойственно также и то, что они могут объединять в себе такие факты (явления), *форма внешнего выражения которых имеет известные различия*, что, тем не менее, не исключает в целом их принадлежности к данному понятию. Таким, например, является понятие «*иные тяжкие последствия*», которое, в частности, используется в уголовном законодательстве для определения общественно опасных последствий преступлений против безопасности производства (ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275 УК). Под ним судебная практика понимает случаи причинения тяжких телесных повреждений хотя бы одному человеку, средней тяжести телесных повреждений двум или более лицам, вреда в крупных размерах предприятию, учреждению или организации или гражданам, или же длительный простой предприятий, цехов или их производственных единиц (постановление Пленума ВСУ от 12 июня 2009 г. № 7)⁹. Подобным образом определяется также понятие «*особо тяжкие последствия*» в составе изнасилования (ч. 4 ст. 152 УК) и насильственного удовлетворения половой страсти неестественным способом (ч. 3 ст. 153 УК), под которым понимаются смерть

---

⁸ Панов Н. И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки / Н. И. Панов. – Х. : Право, 2011. – С. 10–12.

⁹ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2010). – Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2010. – С. 780, 781.

или самоубийство потерпевшего, утрата любого органа или утрата органом его функций, психическая болезнь или иное расстройство душевной деятельности, соединенное со стойкой утратой трудоспособности не менее чем на одну треть, неизгладимое обезображение лица, прерывание беременности или утрата репродуктивной функции, а также заражение вирусом иммунодефицита человека или иной неизлечимой болезнью, опасной для жизни человека, возникшей вследствие изнасилования или удовлетворения половой страсти неестественным способом (см. постановление Пленума ВСУ от 30 мая 2008 г. № 5)¹⁰. Указанные виды последствий, имея различную форму внешнего проявления, множество отличающих их признаков и свойств, объединяются применительно к каждому из составов преступлений в соответствующий класс того и иного оценочного понятия по одному и наиболее существенному признаку (стандарту, эталону), присущему указанным составам преступлений, – «тяжкие последствия» в первом случае и «особо тяжкие» – во втором.

Как видно, особенность подобных оценочных понятий заключается в том, что они всегда отражают некоторую множественность (класс) явлений (объектов), имеющих наиболее существенный, объединяющий их в одном понятии признак, характерный для данного преступления либо группы преступлений и в то же время проявляющийся в различных и многообразных формах. Однако это различие вовсе не означает, что здесь обобщаются, как иногда утверждают, *неоднородные (т. е. разнородные – Н. П.) факты*¹¹. Как формально-определенные (точного значения), так и оценочные понятия объединяют в целое (в один класс) только *однородные факты (явления)*, что обусловлено прежде всего объектом, а также иными объективными и субъективными признаками каждого конкретного состава преступления. Различие же форм внешнего проявления этих фактов, при общем и наиболее существенном, свойственном всем им признаке («стандарте», «эталоне», «критерии») или несколь-

---

¹⁰ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2010). – С. 663.

¹¹ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 63.

ких признаков, определяющих содержание и основные свойства и черты оценочного понятия, не исключает их однородности. Напротив, соответствующий стандарт (эталон) выступает основанием их объединения в едином оценочном понятии. Здесь, однако, следует подчеркнуть, что перечни тех или иных фактов либо явлений (т. н. «экземплярный подход»), объединяемых в оценочном понятии, не являются исчерпывающими. Их содержание может быть дополнено другими подобными фактами (признаками), не противоречащими при этом основному эталону (стандарту) этих понятий.

4.2. Логический аспект (греч. *logos* – наука о законах и формах мышления) *оценочных понятий* заключается в том, что данные понятия в целом не могут рассматриваться вне правил и законов формальной логики, хотя, безусловно, имеют свои особенности, поскольку всегда содержат элемент оценки явлений и фактов, образующих их объем, что требует их конкретизации и уточнения в каждом отдельном случае применительно к каждому конкретному преступлению. Как и всякое иное понятие, оценочное понятие представляет собой форму мышления, отражающую предметы (явления) в их существенных чертах и свойствах. Особенностью же этих понятий является то, что они всегда содержат в себе *элемент оценки*, обязывающий интерпретатора определить значение и качественные или количественные характеристики того или иного объекта (факта или явления), отражаемого в понятии. Речь идет о специфическом содержании оценочных понятий, характеризующихся присущими им признаками, к которым в литературе обоснованно относят количественные и качественные, а в ряде случаев – количественно-качественные (смешанные) их характеристики¹².

Количественными признаками оценочных понятий являются те из них, которые определяют существенные черты и свойства преступлений с точки

---

¹² Шапченко С. Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Д. Шапченко ; Киев, 1988. – С. 22, 23; Кобзева Е. В. Теория оценочных признаков в уголовном законе / Е. В. Кобзева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 103, 104; Питецкий В. В. Оценочные понятия в советском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Питецкий ; Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1979. – С. 12–14.

зрения их величины, меры, размера, объема и иных параметров, поддающихся измерению. К ним относятся, например, «существенный вред» (ч. 1 ст. 364 УК), «значительный ущерб» (ч. 2 ст. 185 УК), «крупный размер», «особо крупный размер чужого имущества» (части 4 и 5 ст. 185 УК), «неправомерная выгода в значительном, крупном и особо крупном размере» (ст. 368 УК) и др. Они всегда определяются числовыми показателями, посредством которых производится их счет (исчисление). Показатели данных исчисления могут быть различными. Так, в Уголовном кодексе для определения размера имущественного ущерба, причиняемого преступными деяниями, используется денежное исчисление в соответствующем количестве «необлагаемых налогом минимумов доходов граждан». Количественные признаки придают оценочным понятиям черты необходимой точности, приближающей их по своему содержанию к формально-определенным понятиям. Поэтому в ряде статей Особенной части УК, в примечаниях к ним, дается легальное определение количественных признаков оценочных понятий соответствующих составов преступлений. Применение подобных приемов законодательной техники, тем не менее, не меняет в целом логико-гносеологической природы этих понятий, которые относятся к категории оценочных, поскольку количественные показатели признаков соответствующих преступлений (например, размер необлагаемого налогом минимума доходов граждан) лишь показывают отношение данной величины к другой, имеют не постоянный, а временный (текущий) характер, при этом многие из них не исчерпывают содержания оценочных понятий.

Качественные признаки оценочных понятий содержат в себе такие характеристики объектов и предметов, отражаемых в понятии, которые ему имманентны и которыми они, как и само это понятие, отличаются от других. Это, например, «сильное душевное волнение», «тяжкое оскорбление» (ст. 116 УК), «сильная физическая боль» (ст. 127 УК), «особая историческая, научная, художественная или культурная ценность» (ст. 193 УК), «вопреки

интересам службы» (ч. 1 ст. 364 УК) и др. Указанные признаки характеризуют соответствующие объекты (явления) в сфере моральных, нравственных, имущественных отношений, психики либо того или иного специфического поведения человека («особая дерзость», «исключительный цинизм»), которые в целом *не поддаются измерению, имеют весьма общий и недостаточно определенный характер, формы их внешнего проявления имеют существенные различия*. Вот почему и сами эти признаки, равно как и термины, их обозначающие, являются недостаточно четкими, в известной мере «расплывчатыми». Для установления их содержания необходимо прибегать к сравнению (сопоставлению) с другими подобными объектами, иным логико-гносеологическим процедурам – «анalogии», «противопоставлению», т. д. и посредством использования их выяснять содержание данных признаков.

Качественно-количественные (смешанные) признаки также имеют сложную структуру, элементами которой выступают как количественные, так и качественные признаки. К ним относятся, например, «существенный вред» (ч. 1 ст. 364 УК), «тяжкие последствия» (ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275, ч. 2 ст. 364 УК). Для установления этих признаков, как и оценочного понятия в целом, содержание которого они образуют, правоприменителю достаточно констатировать наличие в конкретном случае либо качественных, либо количественных показателей, определяющих то или иное явление (факт).

Отметим также, что особенностью оценочных понятий, обусловленных спецификой их признаков, является то, что эти признаки, в отличие от понятий точного значения, не являются исчерпывающими. В случаях, когда явления (факты) объективной действительности, обозначаемые качественными признаками, выражаются в различных и многообразных формах, возможно появление и новых, еще не известных теории и судебной практике форм внешнего выражения таких явлений (фактов) соответствующего класса, обозначаемого в оценочных понятиях. Поэтому справедливым является мнение,

что в содержание оценочного понятия всегда может быть включен новый признак, обозначающий тот или иной факт (обстоятельства), на основании которого эти факты следует относить к множеству, отражаемому оценочным понятием¹³. Необходимо лишь уточнить, что в таком случае этот новый признак обладает теми же свойствами, что и множество, обобщенное в оценочном понятии, и при этом не увеличивает объем данного понятия и не изменяет его содержания, а только уточняет и конкретизирует его.

4.3. Аксиологический аспект (греч. *axios* – ценный, *logos* – слово, т. е. учение о системе ценностей) означает, что всякая качественно-количественная характеристика явлений (объектов, предметов) в оценочном понятии свидетельствует одновременно о том или ином их *значении* для правоохраняемых интересов и их оценке законодателем и обществом. Терминологические обозначения, применяемые в законе для такой характеристики, различны: «существенный вред физическому или юридическому лицу, обществу, государству» (ч. 2 ст. 11 УК), «значительный ущерб потерпевшему» (ч. 2 ст. 185 УК), «значительный вред», «тяжкие» либо «особо тяжкие последствия» и т. п. Таким образом, законодатель уточняет и конкретизирует те или иные явления с точки зрения их величины, качества, меры, особых свойств и, соответственно, значения в системе ценностей, охраняемых уголовным законом от преступных посягательств. Однако, ввиду сложности и недостаточной определенности указанных явлений (объектов) их качественно-количественная характеристика в законе всегда носит не конкретный, а общий характер, выражается в законодательных обозначениях, для установления которых всегда требуется осуществление *измерений по шкале порядка «больше-меньше», «лучше-хуже», «простой-сложный-особо сложный»*.

Отметим также, что всякая качественно-количественная характеристика явления (объекта) в оценочном понятии содержит в себе и законодательную оценку *степени* его ценности (антиценности), что находит свое выражение в уголовном праве в интенсивности пенализации (наказуемости) соответ-

---

¹³ Жеребкин В. Логический анализ понятий права / В. Жеребкин – Киев : Вища шк., 1976. – С. 136.

ствуючих деяний при их криміналізації. Аксиологічна складова оціночних понять завжди передбачає необхідність порівняння, сопоставлення (в тому числі і за допомогою аналогії) даного явища з іншими подібними явищами, що дозволяє уточнити їх якісно-кількісні властивості, а також значення з точки зору ступеня і інтенсивності кримінально-правової охорони. Саме тому аксиологічний підхід передбачає необхідність оцінки всієї сукупності обставин (фактів), що складають зміст оціночного поняття, відносяться як до об'єктивних, так і до суб'єктивних ознак злочину. Їх оцінка в сукупності і повинна дозволити в кожному конкретному випадку вирішити питання про ступінь цінності (антицінності) відповідних явищ (фактів), відносяться до змісту оціночного поняття. Нарешті, аксиологічний аспект оціночних понять означає, що закладена в них законодавча оцінка (як якісних, так і кількісних властивостей) цих або інших об'єктів (факторів) або явищ завжди передбачає необхідність оцінки правозастосовувачем у формі, наприклад, вимірювання, вивчення відповідних об'єктів в кожному конкретному випадку, що вимагає специфічного соціометричного підходу при застосуванні вказаних понять і відповідних кримінально-правових норм.

4.4. Прагматичний аспект оціночних понять (грец. *pragma* – дія, справа, практика, користь від дій) полягає в оцінці їх корисності і цільовості використання в кримінальному праві. Зокрема варто підкреслити, що основою наявності і використання даних понять є не довільне рішення законодавця, а наявність, як раніше зазначалося, в кримінально-правовому регулюванні обставин (фактів) об'єктивного і суб'єктивного характеру, відносяться до тих або інших елементів і ознак злочину, що відрізняються підвищеною складністю, невизначеністю, відсутністю чітко визначених рис і властивостей. Їх визначення в законі за допомогою формально-визначених понять ускладнюється, а в більшості

случаев даже невозможно. Вот почему законодатель прибегает в таких случаях к использованию оценочных понятий и включает в уголовно-правовые нормы и текст закона оценочные термины, посредством которых обозначаются соответствующие им понятия. Иногда подобные законодательные решения расценивают как «придание уголовно-правовому регулированию большей четкости, полноты и гибкости». Думается, что такая оценка роли и значения (полезности) оценочных понятий является несколько преувеличенной. Напротив, их применение, в сравнении с формально-определенными понятиями, снижает «качество уголовного закона», так сказать, изменяет его в сторону меньшей определенности, а его запреты и предписания – в менее точные и четкие. Нельзя в связи с изложенным отнести к положительным свойствам оценочных понятий и то, что они, как утверждают в некоторых случаях, не определены в уголовном законе и, в принципе, допускают различные толкования¹⁴. Подобные трактовки превращают оценочные понятия в менее определенные логико-юридические образования, чем они есть в реальной действительности.

Изложенное дает основание согласиться в целом с мнением, что применение оценочных понятий в уголовном праве следует избегать либо существенно ограничивать¹⁵. Однако при этом всегда необходимо помнить, что их существование в данной отрасли права является, как уже подчеркивалось, объективной необходимостью, и поэтому отказаться от них фактически невозможно. Следовательно, признавая объективную необходимость наличия оценочных понятий в сфере уголовного права как факта реальной действительности, необходимо, очевидно, разработать специальные технико-юридические приемы закрепления их в законе, а также особый порядок и правила оперирования ими, что должно обеспечить правильное и точное

---

¹⁴ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 63; Лопашенко Н. А. Еще раз об оценочных категориях в законодательных формулировках преступлений в сфере экологической деятельности / Н. А. Лопашенко // Уголовн. право. – 2002. – № 2. – С. 42.

¹⁵ Питецкий В. В. Оценочные понятия в советском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – С. 10–15; Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 141–143.

применение норм уголовного права, содержащих такие понятия, и реализацию принципа законности.

4.5. Анализ уголовно-правовых норм действующего УК позволяет выделить несколько видов приемов закрепления (фиксирования) в них оценочных понятий. Первый и наиболее распространенный из них состоит в том, что в законе употребляется тот или иной термин оценочного характера, при помощи которого соответствующее ему оценочное понятие приобретает значение и свойства определенного признака состава преступления. По общему правилу, содержание таких понятий в силу особенностей, рассмотренных ранее, закон не раскрывает, их признаки не определяет, что и вызывает значительные сложности при их применении.

Ко второму, менее распространенному виду закрепления оценочных понятий в тексте закона относятся такие технико-юридические приемы, при которых для определения соответствующего признака состава преступления, наряду с формально-определенными понятиями, в альтернативе используются оценочные понятия. Например, в качестве признаков квалифицированных составов умышленного уничтожения или повреждение чужого имущества (ч. 2 ст. 193; ч. 2 ст. 347; ч. 2 ст. 352 УК и др.) признаются следующие способы совершения этих преступлений: путем поджога, взрыва либо иным общеопасным способом. Здесь указание в законе на взрыв и поджог в одном понятийном ряду с «иным общеопасным способом» во многом влияет на установление содержания оценочного понятия – «иной общеопасный способ уничтожения или повреждения имущества» на основании черт сходства. Равным образом использование в этом ряду термина «общеопасный способ» оказывает существенное влияние на определение содержания и объема понятий «уничтожение или повреждение чужого имущества путем поджога» или «взрыва», которые также характеризуются как общеопасные способы. Подобные решения имеют место и в иных случаях (статьи 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 3 ст. 239 УК и др.). Они во многом способствуют раскрытию

содержания оценочных понятий на основании норм закона, что в значительной мере обуславливает стабильность применения уголовно-правовых норм с оценочными признаками. Следовательно, данный прием законодательной техники имеет положительное значение и потому заслуживает поддержки и более широкого применения.

Наконец, третий и весьма распространенный в последнее время вид определений оценочных понятий в законе заключается в *раскрытии их содержания в примечаниях к соответствующим статьям УК*. Определения понятий в данных примечаниях выступают в качестве соответствующих элементов уголовно-правовых норм, которым данные примечания принадлежат. В настоящее время таких примечаний в статьях Особенной части УК насчитывается более двадцати. Это главным образом оценочные понятия с количественными признаками, определяющие либо соответствующие свойства деяний (их размер, величину), либо размер вреда (ущерба) иных общественно опасных последствий, причиненных преступными деяниями. Однако во всех случаях им свойственны числовые показатели (исчисления), как правило, в виде количества необлагаемых минимумов доходов граждан, что всегда требует от правоприменителя использования процедур измерения (исчисления) соответствующих объектов. Но в большинстве случаев количественные показатели не исчерпывают содержание оценочных понятий. Здесь применяются такие формулировки, как, например, *«существенный вред, предусмотренный в статьях ... если он заключается в причинении материальных убытков, считается такой вред, который в n-число раз превышает необлагаемый минимум доходов граждан»*; *«тяжкими последствиями, предусмотренными в статье ... если они заключаются в причинении материальных убытков, считаются такие последствия, которые в n-число раз превышают необлагаемый минимум доходов граждан»* (прим. 2 к ст. 425 УК). Из них следует, что данным понятиям свойственны также и иные качественные признаки, образующие их содержание. Иначе говоря, в подобных случаях дается и качест-

венная, и количественная характеристика объектов, фиксируемых в оценочном понятии. В этой связи нельзя согласиться с необоснованной подменой качественных и количественных признаков, образующих содержание оценочных уголовно-правовых понятий, только количественными признаками. Так, Законом Украины «Про внесение изменений в некоторые законодательные акты Украины в сфере антикоррупционной политики в связи с исполнением Плана действий относительно либерализации Европейским Союзом визового режима для Украины» от 13 мая 2014 г. № 1261-VII в пунктах 3 и 4 примечания к ст. 364 УК были внесены изменения, согласно которым понятия «*существенный вред*» в статьях 364, 364¹, 365, 367 УК, а также «*тяжкие последствия*» в статьях 364–367 УК, как последствия преступлений, определяются лишь при помощи *количественных признаков* о размере причиненного материального ущерба, исчисляемого в кратном размере необлагаемых минимумов доходов граждан. Указанным решением не только исключены *качественные признаки* оценочного понятия, но произвольно, вопреки содержанию закона, ограничен объем общественно опасных последствий, органически присущих данным преступлениям. Известно, что существенным вредом как обязательным признаком преступлений в сфере служебной деятельности теория уголовного права и судебная практика признают не только причинение материального вреда, исчисляемого в стоимостной форме, но и иные общественно опасные последствия, не являющиеся материальным (имущественным) вредом. Так, Пленум Верховного Суда Украины в постановлении «О судебной практике по делам о превышении власти или служебных полномочий» от 26 декабря 2003 г. № 15 разъяснил, что под «существенным вредом» (применительно к п. 3 примечаний к ст. 364 УК), если он выражается не в материальном ущербе, может признаваться нарушение гарантированных Конституцией Украины или иными законами прав и свобод человека и гражданина (права на свободу и личную неприкосновенность, жилище, избирательные, трудовые права и др.), подрыв авторитета и прести-

жа органов государственной власти или органов местного самоуправления, нарушение общественной безопасности или общественного порядка, создание обстановки и условий, которые затрудняют выполнение предприятием, учреждением или организацией своих функций, сокрытие преступлений. При решении вопроса о том, является ли ущерб существенным, необходимо учитывать также количество потерпевших граждан, размер материального ущерба или упущенной выгоды» (п. «в»). Кроме того, Пленум также разъяснил, что *тяжкими последствиями* при превышении власти или служебных полномочий признаются: причинение потерпевшему тяжких телесных повреждений или смерти, доведение его до самоубийства, причинение материального ущерба, который в двести пятьдесят и более раз превышает необлагаемый минимум доходов граждан, нарушение деятельности предприятия, учреждения или организации, их банкротство, создание аварийной ситуации, которые повлекли человеческие жертвы и т. п.¹⁶

Как видно, посредством приведенных законодательных новелл, по существу технико-юридического характера, значительно ограничены пределы уголовной ответственности (декриминализация) за весьма широкий круг общественно опасных деяний, совершаемых должностными лицами в сфере служебной деятельности, с чем, естественно, согласиться нельзя.

5. Применение норм уголовного права, содержащих оценочные понятия, в значительной мере обусловлено особенностями этих понятий, специфическими технико-юридическими приемами закрепления их в законе. Сущность данной деятельности состоит в том, что правоприменителем устанавливается соответствие конкретного факта, нуждающегося вследствие его сложности в правовой оценке, признакам оценочного понятия. Но данная оценочная деятельность всегда предполагает необходимость выяснения прежде всего содержания и объема этих понятий и установления тем самым сферы объектов (явлений) реальной действительности, обозначаемых в этих

---

¹⁶ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2010). – С. 437–439.

понятиях. В литературе, однако, иногда утверждают, что содержание оценочных понятий, их признаки формируются¹⁷, определяются не законом или иным нормативно-правовым актом, а правосознанием лица, применяющего соответствующую норму, исходя из конкретных обстоятельств¹⁸, что «оценочная категория – это категория, которая не определяется в уголовном законе и, в принципе, допускает различные варианты ее толкования¹⁹. Предлагалось также признавать оценочными элементами «постулаты, позволяющие привносить в них разные суждения в зависимости от позиции интерпретатора»²⁰. Но если согласиться с подобными суждениями, то со всей очевидностью придется признать, что содержание и объем оценочных понятий, используемых в уголовном законе, зависят не только от волеизъявления законодателя, но во многом и от их интерпретатора. Кроме того, это будет означать, что круг явлений (фактов), относящихся к классу (типу, виду), отражаемому оценочными понятиями, и признаваемых, таким образом, преступными и наказуемыми, может в значительной мере определяться усмотрением субъекта, применяющего норму права, а не законодателем. Такой подход неприемлем уже потому, что противоречит фундаментальному и отправному положению уголовного законодательства, закрепленному в ч. 3 ст. 3 УК, согласно которому преступность деяния, а также его наказуемость и иные уголовно-правовые последствия определяются только данным Кодексом. Кроме того, представленные трактовки оценочных понятий уголовного права могут привести к произвольной криминализации (декриминализации) социальных явлений не законодателем, а по усмотрению субъекта, применяющего уголовный закон. Понятно, что подобные подходы могут привести к нарушению основополагающего принципа уголовного права *nullum crimen sine lege*, тре-

---

¹⁷ Фролов Е. А. Гарантии законности и оценочные понятия в уголовном праве. – С. 88.

¹⁸ Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм /А. В. Наумов. – Волгоград: Изд-во ВСИШ МВД СССР, 1973. – С. 97.

¹⁹ Лопашенко Н. А. Еще раз об оценочных категориях в законодательных формулировках преступлений в сфере экологической деятельности. – С. 42.

²⁰ Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного и уголовном законе. – С. 70.

бований ч. 4 ст. 3 УК о запрете применения закона об уголовной ответственности по аналогии. Конечно, приведенные трактовки оценочных понятий не приемлемы и с точки зрения необходимости соблюдения принципов законности в уголовном судопроизводстве и обеспечения прав и свобод человека и гражданина при применении уголовно-правовых норм. Здесь отметим, что понятия, в том числе и оценочные, являясь результатом познания человеком объективного мира, представляют собой единство субъективного и объективного, но такое единство, в котором приматом выступает объективное. Известно, что человеческие понятия субъективны в своей абстрактности, оторванности, но объективны в целом, в процессе, в итоге, в тенденции, в источнике. В оценочных понятиях объективное отражается, в частности, в их объеме и содержании. В ходе правоприменительной деятельности субъект выясняет объем и содержание оценочных понятий, т. е. *не создает их в своем представлении, а познает как факт реальной действительности, уточняет признаки, образующие эти понятия*. Причем такое познание осуществляется путем выяснения свойств конкретного факта, сопоставления и оценки (сравнения) его основных черт и свойств с признаками, образующими содержание оценочного понятия. С учетом же весьма широкого объема этих понятий и, как следствие, нечеткости, неопределенности их содержания подобного рода оценочная деятельность всегда выступает и как *правоконкретизирующая деятельность*²¹.

Конкретизация оценочных понятий состоит в том, что их содержание и признаки выясняются и уточняются применительно к конкретному факту (событию). Затруднительно, например, представить в полном объеме признаки, образующие такое понятие, как «кража, причинившая значительный ущерб потерпевшему» (ч. 2 ст. 185 УК). Но можно в известной мере конкретизировать содержание данного понятия применительно к отдельному слу-

---

²¹ Шмелева Г. Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании / Г. Г. Шмелева. – Львов : Вища шк., 1988. – С. 11–23, 30–46.

чаю с учетом стоимости похищенного, имущественного положения потерпевшего, даже при условии, что минимальный предел значительного ущерба (причиненные убытки) установлен в законе количественными показателями – от ста до двухсот пятидесяти необлагаемых налогом минимумов доходов граждан (прим. 2 к ст. 185 УК).

Правоконкретизирующая деятельность в процедуре применения оценочных понятий может быть различной в зависимости от особенностей объектов, обобщенных в этих понятиях. Так, иногда лицо, применяющее закон, должно установить соответствие данного конкретного факта одной из множества форм внешнего выражения класса явлений, закрепленных в оценочном понятии. Последнее будет применено правильно лишь в том случае, если признаки конкретного факта будут соответствовать признакам, образующим содержание оценочного понятия, и сам этот факт не будет выходить за пределы его объема. Большое значение для выяснения объема и содержания оценочных понятий в этих случаях имеет, как отмечалось, указание в законе примерного перечня явлений, охватываемых оценочным понятием (например, преступления против окружающей среды, повлекшие тяжкие последствия (ст. 236, ст. 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239 УК); умышленное уничтожение или повреждение государственного или общественного имущества, совершенное путем поджога или иным общеопасным способом (ст. 89 УК) и т. п. Для конкретизации оценочных понятий весьма важна также их интерпретация в постановлениях Пленума Верховного Суда Украины, в которых указывается примерный перечень признаков, образующих эти понятия и характеризующих формы внешнего проявления соответствующих фактов и явлений. В качестве примера можно привести разъяснения в пунктах 8 и 9 постановления Пленума Верховного Суда Украины «О судебной практике по делам о преступлениях против жизни и здоровья личности» от 7 февраля 2003 г. по-

нятий «умышленное убийство, совершенного с особой жестокостью», а также «умышленное убийство способом, опасным для жизни многих лиц»²².

В ряде случаев конкретизация оценочных понятий требует выяснения *качественно-количественных признаков* этих понятий, уточнения их применительно к отдельному факту, установления значения последнего для правоохраняемых интересов. Такая правоконкретизирующая деятельность неизбежно сопряжена с определенным «усмотрением» лица, применяющего закон, так как на оценку, т. е. на оценочно-познавательную деятельность, не могут не влиять субъективные представления правоприменителя, его ценностные ориентации и правосознание. Однако включение субъективной компоненты в оценочную деятельность в процедуре применения норм права едва ли можно рассматривать, как иногда утверждают, в качестве возможности «свободного усмотрения», «свободной оценки фактов» или же в качестве «завершения правосознательной деятельности» в процессе применения норм права. *Конкретизация оценочных понятий в судебной практике является правоприменительной деятельностью, которая должна носить строго подзаконный характер, осуществляться на основе правовых норм. Поэтому и «усмотрение» лица, применяющего уголовный закон, который содержит оценочные понятия, имеет поднормативный характер, осуществляется лишь в пределах, определяемых законодателем.* Таким образом, «усмотрение» при применении оценочных понятий должно иметь ограниченный характер. Оно лишь в незначительной степени может определяться субъективной компонентой, поскольку прежде всего оно должно определяться законом и совокупностью объективных и субъективных обстоятельств конкретного факта.

Выясняя качественные и количественные признаки оценочных понятий по отношению к отдельному (конкретному) факту, правоприменитель делает вывод о соответствии или, напротив, несоответствии его существенных черт признакам оценочного понятия. Знания, полученные в результате такой оце-

---

²² Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2010). – С. 370, 371.

ночно-познавательной деятельности, являются по характеру их образования субъективными, но по источнику и содержанию эти знания всегда *объективны*. Они есть отражение объективно реальных процессов, действующих на сознание и волю человека²³. Следовательно, оценочное суждение в своей основе должно иметь определенные объективные факторы, свидетельствующие о качественных или количественных (качественно-количественных) характеристиках конкретного явления и самого оценочного понятия. В этой связи важное значение имеет выработка объективных критериев оценки (в том числе и материалов судебной практики), на основании которых можно делать выводы о содержании качественных и количественных признаков оценочных понятий. С учетом множественности критериев, при помощи которых могут раскрываться оценочные понятия, и различий в их исследовании целесообразно выделять *основные* и *дополнительные критерии оценок*. *Основные критерии* свидетельствуют о сущности преступления, обусловлены объектом и объективными, а также и субъективными признаками преступления и поэтому имеют решающее значение для выяснения содержания оценочных понятий и отнесения конкретного факта к классу явлений, отраженных в этих понятиях. *Дополнительные* же критерии имеют вспомогательное значение и должны учитываться в так называемых «пограничных ситуациях», когда при помощи основных критериев невозможно или затруднительно принять окончательное решение.

Критерии оценок вырабатываются теорией уголовного права и судебной практикой. Чем совершеннее, детальнее и глубже они разработаны, тем точнее может быть применен уголовный закон. В таких случаях применение оценочных понятий упрощается, приближается к применению понятий точного значения. Так, обстоятельная разработка количественных критериев оценок, позволяющих относить корыстное завладение чужим имуществом в

---

²³ Дейнеко Н. И. Объективные и субъективное в процессе отражения / Н. И. Дейнеко. – Киев–Одесса : Вища шк., 1978. – С. 116.

зависимости от размера похищенного к значительным, крупным или особо крупным размерам, имеет весьма важное значение для правильной квалификации указанных преступлений. Но эти понятия не перестают быть оценочными, так как совершенство критериев оценки (в том числе и количественных) не превращает их в понятия точного изложения, а лишь упрощает задачу их применения. В связи с изложенным нельзя согласиться с мнением о том, что стабильность критериев оценок трансформирует оценочные понятия в понятия точного значения²⁴.

Для правильного применения закона, содержащего оценочные понятия, большое значение имеет отражение в актах применения права тех обстоятельств объективного характера, на основании которых конкретный факт относят к классу явлений (фактов), закрепленных в оценочном понятии. Важные указания по этому вопросу содержатся в пунктах 1 и 3 постановления Пленума Верховного Суда Украины «О судебной практике по делам о хулиганстве» от 22 декабря 2006 г., в которых судам рекомендуется устанавливать все фактические обстоятельства дела, в том числе, в чем выразилось грубое нарушение общественного порядка, которое сопровождалось «особой дерзостью» или «исключительным цинизмом»²⁵. Представляется, что по каждому уголовному производству в случаях квалификации преступлений по статьям УК, содержащих оценочные понятия, в правоприменительных актах должно быть указано и аргументировано, на основании каких именно объективных обстоятельств делается вывод о наличии в действиях лица определенного признака состава преступления, обозначенного в законе оценочным понятием и соответствующим ему термином. Предлагаемая конкретизация оценочных понятий и ее аргументация в актах применения права будет способствовать правильному применению уголовного закона, соблюдению принципа законности в уголовном судопроизводстве. В этой связи считаем

---

²⁴ Питецкий В. В. Оценочные понятия в советском уголовном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – С. 6.

²⁵ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2010). – С. 594, 595.

целесообразным предусмотреть такие рекомендации в соответствующем постановлении Пленума Верховного Суда Украины.

Панов М. І. Оціночні поняття: методологічні аспекти дослідження та застосування у кримінальному праві

У статті розглядаються гносеологічний, логічний, аксіологічний і прагматичний аспекти оціночних понять кримінального права, на підставі чого показується їх відмінність від формально-визначених понять, аналізуються методологічні підходи до дослідження оціночних понять, їх закріплення (фіксування) в законі, особливості застосування та аргументації в актах застосування норм кримінального права.

Ключові слова: оціночні поняття кримінального права; гносеологічний, логічний, аксіологічний, прагматичний аспекти оціночних понять; особливості відображення оціночних понять у кримінальному законі та актах застосування права.

Panov M. I. Estimated Notion: Methodological Aspects of Research and Application in Criminal Law

In the article epistemological, logical, axiological and pragmatic aspects of estimated notions of criminal law are considering; on this basis their difference from formally defined concepts is shown; it is analyzed the methodological approaches to the study of such notions, their fixing in the law, peculiarities of their using and argumentation in acts of application of the criminal law norms.

Key words: estimated notions of criminal law; epistemological, logical, axiological, pragmatic aspects of estimated concepts; features of reflection of estimated notions in criminal law and acts of applying of law.

УДК 343.2.01

В. А. Туляков,
докт. юрид. наук, проф., член-
корреспондент НАПрН України,
проректор по міжнародним зв'язям
Національного університета
«Одеська юридическа академія»

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УГОЛОВНОГО ПРАВА И СОВРЕМЕННОЕ МИРОУСТРОЙСТВО

В статье проанализированы вопросы методологического конфликта между разными типами правопонимания и правореализации в информационном обществе, рефлексии неофициальных уголовно-правовых отношений в аспекте эффективности уголовно-правового воздействия на разных уровнях социального взаимодействия. Сделан вывод о необходимости учета особенностей самоорганизации социума в уголовно-правовых исследованиях.

Ключевые слова: уголовное право, уголовно-правовое воздействие.

Проблемы глобализации современного мироустройства, взаимодействия позитивных и негативных аспектов развития общества и преступности в контексте перспектив научного и мировоззренческого анализа эффективности уголовно-правового воздействия являются одними из наиболее актуальных для дисциплин уголовно-правового цикла. Данная статья коснется некоторых аспектов парадигмального анализа уголовно-правового воздействия.

Эффективность права определяется возможностями достижения целей правового регулирования, направленных на обеспечение безопасности, охрану и защиту субъектов соответствующих правоотношений. При этом мировые, региональные и национальные особенности реализации охранительных и профилактических правоотношений влекут неизбежную дифференциацию оценки эффективности мер воздействия в зависимости от характеристик субъектов воздействия, объектов и потребностей иных участников уголовно-правовых отношений (потерпевшие, третьи лица, социальные общности, государства, международные и транснациональные объединения и т. п.). Таким образом, эффективность уголовно-правового воздействия дифференцируется

с учетом характеристик сложного комплекса факторов и отношений и не может быть сведена исключительно к понятию эффективности уголовно-правовой нормы в государстве в целом. Она связана с оценкой уголовно-правового регулирования, уголовно-политической обстановкой, особенностями правореализации и правопонимания на нескольких уровнях социального взаимодействия, корреспондируя ощущениям безопасности субъектов уголовно-правовых отношений. Недаром степень поражения криминальностью в государстве на сегодняшний день рассчитывают, исходя из индексов преступности и индексов безопасности (последний отражает степень виктимных перцепций потенциальных жертв). К сожалению, по данным показателям к середине 2016 г. Украина вышла на первое место в Европе, опередив Черногорию, Россию, Молдову, Ирландию, Албанию¹. Конечно, хотя ситуация в Украине отличается в лучшую сторону от Венесуэлы, Папуа/Новой Гвинеи или Гондураса с Южным Суданом, но степень распространения криминальности, падение индексов раскрываемости, массовое пренебрежение нормами Уголовного кодекса в рамках коллизионных правоотношений заставляют задуматься.

Попытки правового контроля над преступностью носят единообразно глобальный характер и, как правило, безуспешны. Даже удачные модели (США, Канада, Япония, показавшие стандартную тенденцию к понижению преступности десятилетиями) к середине второй декады XXI века выражают свою относительную неэффективность применительно к определенным субкультурам и особенностям взаимоотношений гражданского общества и органов охраны правопорядка. Сравним современные банды Чикаго и волнения в Фергюссоне в США с украинскими гибридными вооруженными формированиями и беспорядками во Врэдиевке – разница лишь в степени сплоченности протестного движения, определяемая не столько феноменами конформизма,

---

¹ Europe: Crime Index by Country 2016 Mid Year. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2016-mid&region=150/. – Title from the screen.

заражения и подражания, сколько рефлексиями индивидуальной оценки значимости гражданских прав для индивида и степенью его защищенности.

Уголовно-правовое воздействие сегодня есть попытка преодолеть бифуркационный излом индивидуализации общества в сторону управляемой институционализации и распределения ресурсов в рамках современных моделей либеральной демократии. Цели устойчивого развития ООН сориентированы на защиту прав и свобод человека, борьбу с неравенством и дискриминацией, поддержание мира и безопасности внутри и между государствами. Между тем с учетом активных процессов самоорганизации общества, нелинейного характера закономерностей связей между индивидами в информационном пространстве, гибридности правового воздействия в транснациональном контексте, эти задания методологически порочны. Говорят, что в прошлом веке в Израиле пока в течение месяца бастовали врачи, количество госпитализированных больных сократилось на 85 %. При этом, по сведениям Иерусалимского похоронного общества, уровень смертности в Израиле за данный период снизился на 50 процентов. Самоорганизация общественного организма в противовес сориентированной на благо человека политике может играть злую шутку с ее устроителями. «Институт права как субинституциональное образование государства демонстрирует в нашей стране свою высокую неэффективность, выражающуюся в неисполняемости законов, судебном произволе, что стало уже мало кого удивляющей повсеместной практикой. На примере действия этого института наиболее наглядно демонстрируется утверждение, что организационно фиксированные институциональные отношения оказываются неработающими в случае отсутствия резонанса с самоорганизационно устанавливаемыми правовыми нормами, и вопросом является то, какие из них имеют большую реальную легитимность. Самоорганизационно возникающие параллельные правовые отношения в результате оказываются доминирующими и подчиняют своим игровым порядкам даже тех, кто, казалось бы, должен был им противостоять (государственных деяте-

лей, чиновников, представителей правоохранительных органов). В случае же совпадения организационной и самоорганизационной составляющей правовых отношений, усилий по охране правопорядка от государства требуется значительно меньше — самоорганизация выполняет эту функцию с помощью своих культурных и психологических механизмов, помещающих точку социального контроля во внутреннее пространство индивида»².

Центральная проблема современного глобального мироустройства состоит в том, что *новации и креативность информационного общества создают новую среду, в которой время и пространство не фрагментированы анклавами правовых семей и государственными границами, а подчиняются новым, относительно непознанным «волнам» энергетического воздействия движения средств, образов, капиталов, людей, будучи связанными (селективно, но всеобщее) информационными мемами, организующими и направляющими это движение.*

Государства в отдельности, да и мир в целом оказались бессильны перед пониманием неизбежности примата культивируемых информационными сетями индивидуальных оценок добра и зла и воздаяния за поступки, мысли и действия социальных субъектов, все более ориентирующихся на собственные (групповые) представления о благе и зле, о фундаментальных правах и свободах, чем на веками выпестованные нормы регуляторы. В связи с этим коллективный эгоизм, гедонизм и аноμία, генерируемые новыми коммуникативными связями, становятся нормой современного миропорядка. *Концепт индивидуальной безопасности становится важнее безопасности социальной, и силы самоорганизации в угоду целесообразности разрушают нормативность мироустройства.*

Особенно ярко это наблюдается в период социальных революций и реформ. Энтропия права, смешение смыслов, диверсификация конфликтности

---

² Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 297-298.

законов и правил человеческого общежития становятся нормой. Концепт закона уходит на второй план, а идея политической целесообразности, связанности коммуникативным смыслом – на первый.

Мы привыкли к мысли о том, что устойчивость структур и систем управления генерирует управляемость системных процессов социального контроля. Между тем миром правит хаос. Правда, настолько самоорганизованный, что *современные воззрения о добром и злом, модели восприятия должного, добра и зла, блага и вреда, права и неправа теряют свою первоначальную сущность, размываются в виртуальности оценок и многополярности подходов. Дополненная реальность духа, мысли и действия процветает на фоне сумерек регуляции гражданских прав и свобод*, когда веками декларируемые постулаты и ценности свободы, равенства и братства оказались подорваны изнутри самопроизвольно расширяющейся трактовкой базовых принципов развития индивида, социума, государства в угоду обеспечения безопасности индивидуальности. Концепт примата личной безопасности и личных прав над безопасностью общественной сыграл с миром злую шутку: Пелевинское Generation «Пи» сменилось нелинейно функционирующими рефлексивными самоорганизованными в виртуальном пространстве массами индивидов, для которых поймать Покемона означает создавать новые ощущения и образы мира; убить полицейского – выступить в защиту попираемых веками интересов расы; создать государство без границ и систем управления в ландшафте фундаменталистских вероучений – обрести на века счастливое будущее.

Современное государство и право, как и концепт мироустройства, становятся все более виртуальными, а их функции все чаще замещаются процессами гибридной самоорганизации, основанными на рефлексии сетевых аттракторов. Субститутами государственного суверенитета становятся мобильные группы, чьи экстерриториальные властные полномочия диктуются на рефлексии целесообразности, определяемой социальными сетями или ав-

торитетом самих сетевых структур и образований (от Европейского союза, транснациональных корпораций и организаций до сетевых сообществ гражданского общества и террористических объединений). Злоупотребление властью с целью получения преимуществ для укрепления собственного служебного положения и политической выгоды, троллинг в социальных сетях, злоупотребление правом на свободу слова с целью идентификации образа врага с помощью мемов, смешение концептов и механизмов регулирования в рамках моделей политической, административной и уголовной ответственности есть не просто реалии эпохи, но стандартные формы жизнедеятельности социума сегодня. Ложный принцип равенства и диверсификация интерпретации ландшафта фундаментальных прав и религиозных оценок, дисперсия моральных ценностей, автономность воли и растворение ответственности в сетевом поведении, «джинса» в политико-правовом менеджменте характеризуют не просто общество – они элемент целеполагающей деятельности управленческих структур, для которых гибридность и аморфность правовой формы – поле реализации новых возможностей.

Сказанное предполагает необходимость изучения процесса эффективности уголовно-правового воздействия в современных условиях с точки зрения:

- рефлексии и взаимодействия концептов моральности и правонарушения в нормативных и самоорганизованных правовых системах;
- равенства участников первичных и секундарных уголовных правоотношений с точки зрения идеологии, принципов, языка закона и его социальной (индивидуальной/сетевой) поддержки/одобрения, прав участников;
- новой универсальной языковой парадигмы уголовного закона, основанной на моральной поддержке и единообразии восприятия зла/воздаяния/компенсации и реституции.

Современное мировое сообщество все более ориентируется на целесообразность и индивидуальное благо, чем на генерируемые идеологами социальные интересы. *Целесообразность уголовно-правового воздействия связы-*

вається не с елементами уголовной политики, а с эффективностью альтернативных подходов в области распределения справедливости, генерируемых сетями и информационным взаимодействием. Отсюда элементами сегодняшнего уголовно-правового режима в стандартной форме выступают гибридность в праве и неправе, злоупотреблениях правом, носящих криминальную окраску (могущих быть оцененными и квалифицированными как криминальные правонарушения или пограничные ситуации в зависимости от статуса, обстановки и политических установок правоохранительных органов). Причем на индивидуальном, общественном и социальном уровнях указанные процессы носят различный по степени очевидности, но достаточно отчетливый характер. Самое главное в том, что институты публичного права в гибриде не влияют в полном или ожидаемом объеме на социальные процессы в силу фиктивности смыслов, двойной морали, разрушения коммуникативных контактов. Происходит диверсификация образов и смыслов, нормативных характеристик и идей, поступков и ответственности за них. Определение преступления и наказания за него есть прерогатива государства в позитивистском понимании права. Однако переход на иные уровни правопонимания открывает перед нами несколько иные плоскости для анализа. В уголовно-правовой форме в результате преобразований и доминирования скрытых коммуникативных идей (государственная безопасность против личной безопасности) мы сталкиваемся с проблемами дисфункциональности юридикации смыслов и сужением правового ландшафта. *Инфляция существующей модели фундаментальных прав человека, основанная на дисфункциональности возможностей ее защиты, становится все больше, а концепт криминального правонарушения – все расплывчатее.* Это приводит к растворению, смешению отдельных элементов в институте, гиперболизации одного явления, доминированию иных форм, а в упрощенной форме – к нарушению гомеостаза информации и энергии в мире, стремящемся от устойчивости к энтропии. Сегодняшний всплеск преступности, жестокость и черствость, амо-

ральность и девиации – лишь реакция на параллельное сосуществование тотальных злоупотреблений правом и гибридизации правовых и механистических механизмов управления на политическом, социальном и индивидуальном уровнях. Понимание их сущности и открывает в некотором роде перспективу дальнейших уголовно-правовых исследований.

Туляков В. О. Ефективність кримінального права та сучасний світоустрій

У статті проаналізовані питання методологічного конфлікту між різними типами праворозуміння та правореалізації в інформаційному суспільстві, рефлексії неофіційних кримінально-правових відносин в аспекті ефективності кримінально-правового впливу на різних рівнях соціальної взаємодії. Зроблено висновок про необхідність урахування особливостей самоорганізації соціуму в кримінально-політичних дослідженнях.

Ключові слова: кримінальне право, кримінально-правовий вплив.

Tuliakov V. A. Criminal Law Efficiency and Modern World

The article analyzes methodological issues of conflict between the different types of law and its execution in the information society. The informal reflection of criminal legal relations in the aspect of the effectiveness of criminal law at various levels of social interaction is given. The conclusion about the need to incorporate the features of self-organization of society in criminal police are issued.

Key words: criminal law, criminal law impact.

УДК 343. 2.01

В. О. Глушков,

докт. юрид. наук., проф., академік
Європейської академії безпеки та
конфліктології, заслужений юрист
України

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ФУТУРОАРХАІКА

У статті розглядаються деякі соціальні, політичні й економічні проблеми, що мають місце в європейських та інших зарубіжних державах. У контексті цих проблем наводяться шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства.

Ключові слова: кримінальне право, криміногенна ситуація, профілактичні заходи, транснаціональні злочини.

Сучасний світовий устрій являє собою багаторівневу взаємозалежну і взаємообумовлену ієрархічну структуру держав, що мають різний ступінь політичного значення: від глобального до регіонального. У цій ієрархії розташовані держави, які перебувають на найвищому щаблі і мають статус великих, а також держави, що займають місце на нижчому щаблі – регіональні. Великі держави мають реальні можливості й політичну волю глобально впливати на події в рамках усієї міжнародної системи. Такі держави значною мірою визначають політику всіх інших країн, що входять в очолювані ними ієрархічні системи. У свою чергу, держави регіонального масштабу можуть впливати тільки на процеси у своєму конкретному регіоні і з урахуванням політики великих держав, маючи незначні можливості для прийняття та впровадження самостійних політичних рішень і дій у рамках, визначених великими державами. При вчиненні політичних дій країни не тільки позитивно взаємодіють між собою, але і протидіють одна одній як на глобальному, так і регіональному рівнях.

Нині ми є свідками становлення нового світового порядку у виді монополярної структури – мондіалізму, конспірологічної уніполярності. Новий світовий порядок являє собою есхатологічний, месіанський проект, в основі якого закладено ідею політико-економічного панування визначеної окультної

верхівки фінансової олігархії, яка спирається на ідеологічну і спекулятивно-лихварську революцію, що виникло в результаті цього нового мислення. Основною метою мондіалістів є побудова нового світового порядку на планетарному рівні.

Структура нового світового порядку, на думку його творців, має базуватися на таких основних принципах:

– **економічний** – обов'язкове встановлення на всій планеті ліберально-капіталістичної ринкової системи, товариства вільного ринку, тобто плутократичного товариства, що управляється Світовим урядом;

– **геополітичний** – превалювання країн географічного й історичного Заходу. Геополітичний пріоритет західної орієнтації є абсолютним. Захід поставлений у центр геополітичної доктрини Нового Світового Порядку як країна, де заходить Сонце;

– **етнічний** – космополітизм, расове, національне, етнічне й культурне змішування народів. Національний або незначні національні рухи, що до цього використовувалися проти націоналізму імперського типу, будуть рішуче подавлені і місця в новому порядку їм не буде. Народи і нації повинні забути про свої етнокультурні цінності, про свою специфіку, расову і культурну приналежність, відмовитися від будь-якої реальної залежності в національному плані;

– **релігійний** – прихід у світ нової містичної істоти на ім'я Машиах, при якому буде значно змінена політико-релігійна обстановка на планеті. Машиах – це месія, що відчиняє людству закони нової релігії, із виникненням якої пов'язується настання нової релігійності. На відміну від минулих двох християнських тисячоліть наступне має стати антихристиянським. Християнські цінності і принципи мають бути знищені (бажано разом із носіями) й замінені діаметрально протилежними, тобто антихристиянськими, про що свідчить розвиток екуменічного руху;

– **ідеологічний** – глобальний розвиток ліберальних демократичних принципів, в основі яких лежить кількісний чинник, що спирається на «права люди-

ни», саме цей ліберально-демократичний принцип стає мірою добра і зла, змінюючи інші традиційні джерела народного авторитету, духовні принципи народу, сімейні, родові й державні основи моралі, закладені в «праві народу»;

– **юридичний** – в основі законодавчої бази має перебувати штучна й атомарна, кількісна концепція «прав особистості», що згодом стала відомою теорією прав людини, й яка витиснула собою органічну концепцію «прав народу», «прав держави» і т. д. Піднесення індивідууму й індивідуального чинника у відриві від нації, традицій, культури, професії, сім'ї і т. д. у самостійну юридичну категорію означає початок кінця права, переростання його в інструмент, що суперечить органічним законам історії народів і держав, історії режимів, територій і союзів. І, зрештою, на геополітичному рівні таласократичний чинник настільки підсилюється, що здійснюється глибока дестабілізація юридичних відносин у сфері «великих геополітичних просторів»;

– **державний** – створення держав із розвинутою представницькою системою і виборною схемою висування перших осіб у державі. На національному рівні органічні імперсько-федеративні принципи стали замінюватися двома протилежними, але однаково штучними концепціями – яacobінською ідеєю «Etat-Nation» («Держава-Нація») і комуністичною теорією повного відмирання держави і початку тотального інтернаціоналізму. Імперії, що зберегли спадщину традиційних органічних структур – Австро-Угорська, Оттоманська, Російська, Німецька й інші – були знищені під впливом різних зовнішніх та внутрішніх чинників.

Цей принцип має два підходи: легальний і нелегальний. Перший полягає у створенні легального світового уряду, функціями якого намагалися наділити спочатку в 1919 р. Лігу Націй, а потім ООН. Другий підхід – створення таємного політичного центру, що контролює діяльність держав на глобальному і регіональному рівнях (непряма і нелегальна гегемонія США).

В умовах Нового світового порядку виникла нова геополітична категорія – «Золотий мільярд», суть якого зводиться до глобального умовного роз-

поділу людства за геоекономічним критерієм на основі виділення двох груп населення землі – забезпеченої («золотий мільярд») й іншої частини людства, яка забезпечує. Ця категорія безпосередньо пов'язана з такими геополітичними поняттями, як «заможна Північ» і «бідний Південь».

У таких умовах світ підпорядковується єдиній олігархо-мондіалістській, безжалісній експлуататорській і принизливо-ультимативній монополярній владі. У Новому Світовому Порядку людство поділяється на дві основні категорії – переможці та переможені. Природно, що кількість переможців значно поступатиметься числу тих, хто програв і на противагу бажанню останніх отримати право на достойне життя буде створено систему протидії. У світі набуває розвитку нова глобальна проблема – поява мільйонів перманентно «зайвих» людей – безробітних, що сприятиме масовій нелегальній міграції населення з бідного Півдня і бідної Півночі (Африки, Азії і Східної Європи). Специфіка цього процесу полягає в тому, що мігранти стають об'єктом організованої транснаціональної злочинності.

Космополітизація людства – це одна з головних цілей Нового світового порядку. Ще понад сто років тому Мальтус підрахував, що продовольства, «місце під сонцем» на планеті Земля вистачить тільки для одного мільярда людей. Сучасні розрахунки також показують, що для підтримання комфорту західного стандарту матеріальних і енергетичних ресурсів планети достатньо тільки для 1 мільярду («золотого мільярду»), тобто однієї восьмої людства, іншим «вхід заборонено» та запропоновано знизити чисельність населення різними способами за допомогою дешевих контрацептивних засобів, шляхом масової стерилізації, зростання злочинності, вільного обігу зброї, наркотиків, трансплантації, громадянських війн і конфліктів и тощо. У цьому контексті особливе місце займає застосування ГМО для вирощування продуктивних рослин. Це свідчить про доцільність перегляду державних стандартів для продуктів, а також вплив кримінально-правового спрямування до осіб, які порушують таке законодавство.

Сучасна політична наука має у своєму розпорядженні значну кількість прямих і непрямих ознак перебування європейської цивілізації на стадії занепаду, зокрема, війни і збройні конфлікти, розпад Радянського Союзу, розвиток аморальності, бездуховності й девіантних форм поведінки, у тому числі зростання кількості фонових явищ, криміналізація населення і корумпованість державного апарату, транскультурація неєвропейських цивілізацій, поява нових захворювань тощо. Проблемаю також стає злочинна діяльність мафіозних структур, тероризм, наркобізнес, масова нелегальна міграція населення, біженці з різних районів, що створюють сприятливе середовище для всякого роду конфліктів. Дестабілізують обстановку й неконтрольований технологічний розвиток, надвиробництво, тривале безробіття, забруднення навколишнього середовища, торгові війни, етнічні конфлікти, ріст маргіналізації, дика урбанізація, що посилює ускладнення суспільства, в якому збільшується нерівність у споживанні. Усі ці чинники сприятимуть утечі від дійсності, наростанню актів протестів, вандалізму.

У сучасних умовах прискорення темпів еволюції світу вступає в протиріччя з консервативними державними механізмами. Спостерігається певне зниження ролі держав-націй, що зсередини підточуються неолібералізмом, а ззовні підлягають впливу активній діяльності транснаціональних компаній. Якщо раніше держава була основним суб'єктом внутрішньої й зовнішньої діяльності, то сьогодні різко зросла роль недержавних суб'єктів (неурядові організації, тіньові структури, організовані форми злочинного світу, міжнародні фірми і транснаціональні компанії). Наслідком ослаблення ролі держави стали такі негативні прояви, як зріст насильства, внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів, що призводить до дестабілізації міжнародного суспільства, військово-політичного протистояння. Сучасна злочинність включає в себе багато новітніх суспільно небезпечних діянь, поява яких пов'язана з ліберальними перетвореннями, що переплітаються зі злочинами стародавнього походження.

Євросоюз поступово «увійшов у глибоку кризу», яка поглибилася з прийняттям країн Східної Європи, що створило для нього серйозні економічні й політичні проблеми. На Заході все вище «підіймає голову» неофашизм, звучать реваншистські заклики, розмиваються національні форми традиційно сформованого товариства в угоду денационалізації. У Східній Європі, навпаки, переважають націоналістичні тенденції, що руйнують державні структури, ведуть до економічного хаосу й дестабілізації сформованих взаємовідносин, до розвитку міжнаціональних і міжрелігійних протистоянь у вигляді громадянських війн. Однією з умов, що сприяють виникненню негативних процесів у Західній Європі, є «арабська весна», що безпосередньо вплинула на соціально-політичну ситуацію в цьому регіоні. Особливе місце займають події в Лівії, які закінчилися розвалом країни, громадянської війною; у Сирії відбувається громадянська війна, в якій беруть участь багато представників із різних країн. Під час подій в Афганістані, Іраку, Лівії, Сирії виникли організовані структури терористичної спрямованості, які нині ведуть війну в останній.

Сучасні геополітичні процеси істотно змінили характер протистояння між Заходом і Сходом. Небезпека виникнення конфлікту між цими геополітичними супротивниками стає непрогнозованою, він може виникнути цілком зненацька через низку об'єктивних обставин. Біполярність світової системи і початку перехідної монополярної побудови світового співтовариства засвідчив розпад Радянського Союзу і всієї соціалістичної системи (хоча цей період і характеризувався відносною стабільністю міжнародних відносин). Міграційні процеси в Європі є добре продуманими й організованими соціоінженерними операціями з боку англосаксів. Брюссель не був спроможний вирішити проблему біженців й управління Євросоюзу спіткала криза. Необґрунтоване і непродумане втручання до подій в Україні лише ускладнило рішення його проблем. Нова Європа виявилася значно слабше старої.

Теракти, що були здійснені в Парижі, Ницці, Брюсселі, Мюнхені, Ансбасі, показали неготовність силових структур протистояти терористичній агресії.

Крім того, в європейському суспільстві спостерігається певна інфантильність самого населення, що мешкає в умовах дехристианізації. У Німеччині за даними соціологічних досліджень 40 % чоловіків бажають бути домогосподарками, і тому при звалтуванні дружин вони дзвонили в поліцію, а не протистояли злу, що свідчить про певну духовну кастрацію людей. Водночас нині суспільству фактично протистоїть молоде й агресивне начало мусульманської міграції.

Проблеми, що назріли, потребували розв'язання, й багато політиків бачили вихід із цієї ситуації в руйнуванні Євросоюзу. Усе це зламало Британію й найсильніша демократична країна не захотіла підпорядкуватися плутократії Брюсселя.

Кримінальне право має захищати відносини, які склалися у суспільстві. Однак події в Європі свідчать про допущені урядами її держав помилки двох напрямів: по-перше, це помилки, що пов'язані із законотворчістю; по-друге, із застосуванням, тобто діяльністю правоохоронної системи. Важливим для української юридичної науки є виявлення цих помилок і недопущення їх у своїй діяльності.

Перш за все особливу увагу необхідно приділити транснаціональним злочинам, зокрема, незаконному обігу зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, торгівлі людьми, рабству, проституції тощо. Якщо на нормативному рівні передбачена відповідальність за вчинення подібних дій, то необхідно звернути увагу законодавця на діяльність банків, які беруть участь у фінансуванні такої діяльності. Так, в Україні не передбачено кримінальну відповідальність за проституцію, але фактично вона не перебуває під контролем держави, немає нормативної бази для такої діяльності. Така прогалина в українському законодавстві негативно впливає на цю ситуацію.

Значні зусилля слід спрямувати на розв'язання такої проблеми, як нелегальна міграція. Як свідчать події у Західній Європі, саме вони пов'язані з посиленням терористичної діяльності, здійсненням інших злочинів, зокрема вбивствами та масовими звалтуваннями тощо. Усе це потребує встановлення

суворішої відповідальності за подібні діяння, якщо вони вчиняються іноземцями, навіть які й на законних підставах перебувають у країні. У тому числі в Україні доцільною є постановка питання стосовно відповідальності за планування, організацію і проведення терористичних війн. Така ситуація нині спостерігається в країнах Близького та Середнього Сходу, а тому зазначений крок може зіграти певну превентивну роль у виникненні цього негативного явища.

Розглядаючи наступний напрям, слід відзначити, що в деяких країнах Європи спостерігається позитивне ставлення до ЛГБТ культури: укладаються гомошлюби, відбувається усиновлення (удочеріння) особами, які їх уклали, дітей, мають місце педофілія, інцест, створюються доми для зоофілів тощо. Усі ці явища морально вихолостили населення Західної Європи. Тому до законодавства України доцільно ввести норми, які передбачають кримінальну відповідальність за педофілію, інцест, зоофілію і пов'язані з ними суміжні діяння. Крім того, у зв'язку з демографічною кризою в країні постає питання про доцільність введення заборони на штучне переривання вагітності. Для цього визріли всі підстави соціального, економічного та політичного характеру, пов'язані зі значним зменшенням населення країни.

У контексті наступної проблеми варто відмітити, що у сучасний період спостерігається наступ на аврамічні релігії, у тому числі християнство, тому виникає потреба в активізації боротьби з тоталітарними сектами. Для цього необхідним є прийняття спеціального закону, а також введення до Кримінального кодексу спеціальних норм про відповідальність за створення, організацію та функціонування тоталітарних сект, список яких має бути затверджений Кабінетом Міністрів України. Крім того, урахувавши, що деякі тоталітарні секти, зокрема, сатанинського толку, використовують у своїй практиці ритуальні вбивства, доцільно ввести до Кримінального кодексу такий склад злочину, як вбивство, що здійснено з використанням ритуальних обрядів, а також з наступним канібалізмом.

Ще одним напрямом є питання т. з. молодих грошей. Після суду у Великобританії між олігархами Абрамовичем та Березовським британською елітою було прийнято рішення про вилучення таких грошей з обігу. Мова йде про гроші, які були отримані після 1991 р., походження яких, як правило, є кримінальним. Тому виникає питання про доцільність вилучення таких грошей в осіб, в яких вони перебувають. Мова йде про створення антиолігархічного законодавства. На сьогодні в Україні немає таких спеціалізованих фінансових органів, діяльність яких спрямована на виявлення кримінальних грошей. Для цього необхідно створення т. з. фінансової поліції, в рамках якої має бути організована фінансова розвідка.

Це незначний зріз подій, але наочною є необхідність проведення кримінологічних досліджень тих проявів, що відбуваються в Західній Європі, Близькому Сході тощо, для виявлення криміногенних ситуацій, їх причин та умов, кримінального контингенту для проведення профілактичних заходів, а також перегляду і вдосконалення кримінального законодавства нашої держави саме з метою виконання соціальної функції кримінального права.

Глушков В. А. Социальная функция уголовного права: футуроархаика

В статье рассматриваются некоторые социальные, политические и экономические проблемы, имеющие место в европейских и других зарубежных государствах. В контексте этих проблем приводятся пути совершенствования отечественного законодательства.

Ключевые слова: уголовное право, криминогенная ситуация, профилактические мероприятия, транснациональные преступления.

Glushkov V. O. Social function of criminal law: futuroarchaic

In the article some of the social, political and economic problems occurring in European and other foreign countries are considering. In the context of these problems the ways to improve domestic legislation are given.

Key words: criminal law, criminal situation, preventive measures, transnational crimes.

УДК 343.211

О. О. Пашенко,

канд. юрид. наук, доц., провідний науковий співробітник сектора дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Наукового-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ В СИСТЕМІ ОБСТАВИН СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Стаття присвячена висвітленню такої обставини соціальної обумовленості кримінально-правових норм, як історичні традиції, та визначенню її місця в системі відповідних обставин. Доводиться, що історичні традиції разом зі зміною умов життя суспільства слід відносити до обов'язкових альтернативних обставин соціальної обумовленості кримінально-правових норм.

Ключові слова соціальна обумовленість, криміналізація, історичні традиції, історичний досвід, зміна умов життя суспільства.

Велика кількість науковців, характеризуючи соціальну обумовленість закону про кримінальну відповідальність, згадує про історичні витоки певних кримінально-правових норм. Таку позицію поділяє й автор, наводячи історичні традиції як одну з відповідних обставин¹. Метою статті є з'ясування місця зазначеної обставини в системі інших.

Н. М. Оніщенко цілком вірно підмітила, що в правовій системі та правовому розвитку будь-якого суспільства не може бути подоланий соціально-суб'єктивний, суб'єктивно-ціннісний і при цьому завжди конкретно-історичний підхід. Цей факт, на думку дослідниці, є беззаперечним, незалежно від того, про яке конкретно суспільство, державу і про який історичний етап їх існування ідеться. Безумовне визначення цієї обставини має принци-

---

¹ Пашенко О. О. Обставини, що визначають соціальну обумовленість охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) / О. О. Пашенко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 212.

пово важливе значення, особливо при вирішенні питання про можливий зміст правових норм². О. М. Смушак зауважує, що вивчення минулого є необхідним для розуміння теперішнього і бачення майбутнього³. Історико-правовий аналіз, на переконання правознавця, є способом розуміння чинних юридичних норм та інститутів, а також проектування законодавчих положень, удосконалення правового матеріалу⁴. Водночас відмова від свого минулого, зневага правовою традицією загрожує нам втратою національної і культурної ідентичності, а отже й власного майбутнього⁵. За слушним висловом К. К. Панька, наступність у праві визначається потребами суспільного розвитку, для задоволення яких законодавець звертається до всього, що було створено раніше, і відбирає все найцінніше, не застаріле, стале, стабільне, привносячи до нього нове⁶. Г. І. Начкебія звернув увагу на те, що в аспекті історичної генези науки кримінального права законотворчість виступає як предмет, що її (науку) обґрунтовує⁷. Тобто виникнення і розвиток цієї науки зумовлюється саме потребою в законотворчості.

Без ретельного вивчення історії права неможливе успішне проведення реформ у цій сфері й особливо у сфері кримінального права, які здійснюються в сучасній Україні⁸. Як зазначає дослідниця творчості О. Ф. Кістяківського О. В. Нагорнюк, цей вчений підкреслював, що процес розвитку та видозміни

---

² Вступ до теорії правових систем : монографія / С. В. Бобровник, О. Л. Богініч, В. Ю. Васецький та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онищенко. – К. : Юрид. думка, 2006. – С. 151.

³ Смушак О. М. Історія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за причетність до злочину / О. М. Смушак // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2011. – С. 237.

⁴ Смушак О. М. Вказ. пр. – С. 237, 238.

⁵ Мамченко Н. В. Проблемы легитимации государственно-правовой системы в Украине: морально-нравственные аспекты / Н. В. Мамченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – О. : Юрид. літ., 2004. – Вип. 19. – С. 184.

⁶ Панько К. К. Основы законодательной техники в уголовном праве России (теория и законодательная практика) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / К. К. Панько ; Саратов. гос. акад. права. – Саратов : [б. и.], 2006. – С. 16.

⁷ Начкебия Г. И. Предмет науки уголовного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 – уголовное право и уголовный процесс; криминология; криминалистика; уголовно-исполнительное право / Г. И. Начкебия ; Тбил. гос. ун-т им. Иване Джавахишвили. – Тбилиси: [б. и.], 1997. – С. 65.

⁸ Мудриєвська Л. М. Проблеми кримінального покарання в науковій спадщині В. Ф. Тарановського / Л. М. Мудриєвська / Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2011. – С. 198.

кримінального права є процесом органічним, тобто таким, що відбувається відповідно до незмінних законів, притаманних природі людського суспільства, а тому все в ньому підкоряється загальному, властивому всій природі закону поступового розвитку. «Лише історія, – заявляв О. Ф. Кістяківський, – може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його в попередні періоди». Проголошуючи ідею історичної наступності в кримінальному праві, він зазначав, що «наука є історичний продукт, росту якого поступово сприяють цілі генерації». Аналіз низки робіт О. Ф. Кістяківського, наприклад, таких як «Вплив Бекарія на російське кримінальне право», «Найголовніші моменти розвитку науки кримінального права», «Дослідження про смертну кару» та ін. свідчить, що, використовуючи історичний метод, він переконливо довів свою ідею про наступність у кримінальному праві й показав його еволюцію на різних історичних етапах життя суспільства⁹. За спостереженням Н. О. Гуторової, основоположний принцип дослідження правових проблем – це єдність логічного й історичного підходів. Як указує правник, це є цілком природним, оскільки у суспільстві завжди є залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього. Тому для дослідження необхідним є використання історико-порівняльного методу, який дає можливість показати генезис проблем кримінальної відповідальності за окремі види злочинів на базі аналізу кримінального законодавства минулих років і практики його застосування, визначити тенденції розвитку законодавства, простежити його взаємозв'язок із соціально-економічними умовами життя суспільства і держави, становленням інших галузей права. Це, своєю чергою, дозволить намітити шляхи удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність¹⁰. На думку О. Е. Радутного, історико-правовий метод, що широко використовується в на-

---

⁹ Нагорнюк О. В. Питання Загальної частини кримінального права в працях О. Ф. Кістяківського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Нагорнюк ; Нац. юрид. акад. України. – Х. : [б. в.], 2004. – С. 7.

¹⁰ Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права / Н. О. Гуторова / Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф (м. Харків, 13-14 груд. 2002 р.) ; упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 315, 316.

уці кримінального права, дозволяє виявити зародження потреби охорони у відповідній сфері ще в певний попередній історичний період¹¹. Багато видів злочинів і багато видів покарань мають велике історичне минуле, присутні у кримінальних законах усіх країн і мають перспективу залишатись такими і в далекому майбутньому¹². Закон про кримінальну відповідальність не тільки визначає певні суспільно небезпечні діяння злочинами, а й указує, які соціальні блага, цінності в нашому суспільстві у певний історичний проміжок часу є найбільш важливими та значущими¹³. З усього кола людських учинків законодавець виділяє найнебезпечніші для суспільства та держави на певній стадії їх історичного розвитку¹⁴.

Як зазначає А. В. Наумов, коріння сучасного кримінального права наявні в ідеях, висунутих ще у XVIII-XIX століттях (у працях Чезаре Бекарія, у нормах Кримінального кодексу Франції 1810 р.). На цей час людство сформулювало основні кримінально-правові ідеї, і нині вони вже перевірені сторіччями, але їх правотворча та правозастосовна реалізація пов'язана з певними труднощами¹⁵.

В. В. Кузнецов, здійснюючи власне прикладне дослідження, зауважує, щоб зрозуміти, чи є достатніми наявні кримінально-правові засоби боротьби зі злочинами проти громадського порядку та моральності, слід пригадати історію розвитку системи норм про відповідальність за такі суспільно небезпечні посягання¹⁶. Н. О. Антонюк підкреслює, що дослідження історичного аспекту

---

¹¹ Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : монографія / О. Е. Радутний. – Х. : Ксілон, 2008. – С. 29.

¹² Мельник М. І. Сучасні підходи до змін кримінального закону / М. І. Мельник // Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Право, економіка, гуманітаристика. – 2004. – № 1. – С. 95.

¹³ Шульга А. М. Кримінальне право України: основні питання та відповіді : навч. посіб. / А. М. Шульга, В. І. Павликівський. – Х. : Берека-Нова, 2008. – С. 12.

¹⁴ Российское уголовное право. Общая часть : учебник / Е. В. Благов, Ю. В. Грачева, Г. А. Есаков и др. ; под ред. А. И. Чучаева. – М. : КОНТРАКТ: ИНФРА-М, 2012. – С. 38.

¹⁵ Наумов А. Открытое письмо профессора А. В. Наумова академику В. Н. Кудрявцеву / А. Наумов // Уголовное право. – 2006. – № 4. – С. 135.

¹⁶ Кузнецов В. В. Кримінально-правова політика держави у сфері боротьби зі злочинами проти громадського порядку та моральності: історичний аспект / В. В. Кузнецов / Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 17-18 листоп. 2006 р.) Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 212.

встановлення кримінальної відповідальності є конче потрібним, оскільки дасть змогу визначити джерела, передумови і причини необхідності встановлення кримінальної відповідальності за відповідне злочинне посягання¹⁷.

Викладені міркування науковців переконують у важливості врахування історичного досвіду підчас побудови кримінально-правових норм (як нових, так і чинних).

Дослідників, які зверталися у своїх працях до аналізу історії становлення певних законів про кримінальну відповідальність, можна поділити на три групи. Представники першої з них розглядають вказане питання під час характеристики соціальної обумовленості, визнаючи історичний досвід як одну з її обставин (Н. О. Антонюк, В. І. Борисов, С. В. Гізімчук, О. В. Гороховська, В. О. Єгорова, Г. А. Злобін, І. О. Кочерова, В. М. Куц, С. М. Мохончук, В. В. Мульченко, О. Е. Радутний, П. Л. Фріс та ін.). Друга група науковців також характеризує соціальну обумовленість окремих кримінально-правових норм, проте аналізує історичний досвід поза колом обставин, що її визначають (А. І. Брайловська, Л. В. Дорош, К. В. Казанцева, П. С. Литвин, О. О. Луцак, Р. О. Мовчан, В. В. Федосєєв та ін.). І, нарешті, третя – найчисельніша група, – обмежилася дослідженням історичного досвіду становлення і розвитку певних кримінально-правових норм, не розглядаючи проблему соціальної обумовленості взагалі (М. В. Анчукова, В. П. Базов, Я. В. Гармишев, М. Є. Григор'єва, Ю. П. Дзюба, М. М. Дмитрук, О. М. Лемешко, Л. А. Лозанович, І. В. Мартохін, Н. В. Маслак, Є. В. Фесенко, С. В. Чмут та ін.).

Кримінальний закон – історично мінлива категорія. Зі зміною економіки, політики, ідеології, стану злочинності, її форм і видів відбувається безперервний процес вдосконалення законодавства. Глибоке осмислення сучасних явищ є неможливим без звернення до історії. Це повною мірою стосується й

---

¹⁷ Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : монографія / Н. О. Антонюк. – Л. : ПАІС, 2008. – С. 23.

кримінального права. Принцип історизму дозволяє виявляти підстави виникнення того чи іншого інституту кримінального права, тенденції розвитку кримінального законодавства і кримінально-правової доктрини, прогнозувати подальше вдосконалення норм кримінального закону¹⁸.

Аналіз історичного досвіду дозволяє пояснити необхідність існування норм, що довели свою ефективність протягом часу, а також обґрунтувати неприпустимість включення у законодавство положень, які іспиту часом не витримали. Водночас альтернативу історії можуть скласти реалії сьогодення. Справа у тому, що умови життя суспільства постійно змінюються, перебувають у русі; відбувається розвиток одних суспільних відносин, відмирання інших, поява нових. Тому на якомусь етапі розвитку норми, необхідність в яких нібито і була доведена протягом часу, вже перестають відповідати вимогам сучасності. Зважаючи на це, історичні традиції (так само, як і зміну умов життя суспільства) не можна віднести до *універсальних обставин соціальної обумовленості* кримінально-правових норм. З нашої точки зору, повинна мати місце одна з двох названих обставин, а тому варто іменувати їх *обов'язковими альтернативними*. Вважаємо за необхідне зазначити, що у випадках, коли суспільні відносини у відповідній сфері не зазнали суттєвих змін – то немає достатніх підстав не включати відповідні норми (що охороняють такі відносини) у новітнє законодавство, або виключати їх із чинного¹⁹. Інакше кажучи, норма не може з'явитися у кримінальному законодавстві «з нікуди»: її існування має бути обумовлене історичним досвідом або зміною умов життя суспільства²⁰. Вважаємо, що наведений висновок є справед-

---

¹⁸ Российское уголовное право. Общая часть : учебник. – С. 14, 19.

¹⁹ Пащенко О. О. Історичний досвід як обставина, що впливає на формування сучасного кримінального законодавства України / О. О. Пащенко / Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні проблеми : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 6 березня 2014 р.). – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського ун-ту права імені Короля Данила Галицького, 2014. – С. 268, 269.

²⁰ Пащенко О. О. Вплив традицій та новацій на визначення соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність / О. О. Пащенко // Вплив традицій та новацій на визначення соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність / Кримінальне право: традиції та новації : матеріали міжнар. круглого столу, присвяч. 90-літтю з дня народж. академіка В. В. Сташиса (м. Полтава, м. Харків, 9-10 липня 2015 р.). – Полтава, Х., 2015. – С. 90, 91. – Режим доступу : <http://>

ливим для кримінально-правових норм усіх видів: охоронних, регулятивних, заохочувальних та норм-дефініцій.

Для того, щоб зрозуміти, якій із двох обов'язкових альтернативних обставин соціальної обумовленості має відповідати досліджувана кримінально-правова норма, вельми важливим є питання щодо точки відліку, тобто з яким історичним періодом розвитку законодавства відбуватиметься процес порівняння. Якщо ж із цим чітко не визначитися, то не виключаються ситуації, в яких досліджувана норма відповідатиме обом вказаним обставинам соціальної обумовленості одночасно. Так, наприклад, норма щодо відповідальності за торгівлю людьми відповідає й історичним традиціям (оскільки на початок ХХ ст. у світового співтовариства вже склався досвід боротьби з цим явищем) і змінам умов життя суспільства (тому що саме завдяки цьому вона з'явилася в 1998 р., а в КК 1922 р., КК 1927 р. та в первісній редакції КК 1960 р. такої норми не було). На момент включення до КК 1960 р. ст. 124¹ і до того часу, поки цей КК був чинним, вона відповідала змінам умов життя суспільства, які полягали у значному збільшенні випадків продажу українських жінок за кордон перш за все для примушування їх до зайняття проституцією. А вже після прийняття КК 2001 р. можна вести мову про історичні традиції, бо для вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність характерною є наступність щодо визнання злочинними відповідних дій. Така норма у КК 2001 р. могла бути відсутньою лише в разі, коли умови життя суспільства *знову* змінилися, а якщо цього насправді не відбулося, то були б усі підстави вести мову про прогалини в кримінально-правовій охороні. Інший приклад – захоплення заручників. Якщо аналізувати КК 1960 р., то його ст. 123¹ відповідала змінам умов життя суспільства, а ст. 147 КК 2001 р. – вже історичним традиціям. Те саме стосується ст. 123² КК 1960 р. та ст. 151 КК 2001 р., в яких ідеться про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад. У розглянутих випадках історичні традиції

впливають, зокрема, з досвіду КК 1960 р., з якого названі норми не були виключені, а, отже, немає підстав не включати аналогічні положення і до нового КК. Загальне правило, з нашої точки зору, виглядає так: якщо змінюються умови життя суспільства – слід досліджувати відповідність аналізованої кримінально-правової норми цим змінам, а якщо ні – історичним традиціям.

Цікава ситуація має місце щодо норми, передбаченої ст. 130 КК. В. Є. Михайлов зазначає, що забезпечення охорони життя та здоров'я людей від небезпечних інфекційних хвороб довгі століття не було предметом кримінального права, становище змінилося лише з уведенням в дію таких законодавчих актів Російської Імперії, як Статут про покарання, що призначаються мировими судьями (1864 р.) та Уложення про покарання кримінальні та виправні (1885 р.). На противагу цьому в радянський період зазначені суспільні відносини нормами кримінального права не захищалися. Ця прогалина, як відзначає дослідник, була частково заповнена в КК УРСР 1960 р. лише у 1987 р. шляхом його доповнення ст. 108² «Зараження вірусом імунодефіциту людини». З часу її введення до КК УРСР 1960 р. та відтворення із сутнісними доповненнями в ст. 130 КК України 2001 р. «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» система нормативно-правової охорони людини від інфікування набула відносної цілісності²¹. Як бачимо, якщо брати до уваги історичні традиції, то досвід ХІХ ст. свідчить про їх наявність. А от порівняння із законодавством радянської доби (до 1987 р.) призводить до протилежного висновку. І лише зі змінами умов життя суспільства (поширенням епідемії ВІЛ-СНІДу) кримінально-правова охорона з'явилася знову. Тому, якщо порівнювати ст. 130 КК із законодавством другої половини ХІХ ст., або з тим, що діяло з 1987 р. по 2001 р., – слід констатувати наявність історичних

---

²¹ Михайлов В. Є. Кримінальна відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби: соціальна обумовленість та склад злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Є. Михайлов ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : [б. в.], 2011. – С. 7.

традицій, а якщо з КК 1922 р., КК 1927 р. та первісною редакцією КК 1960 р. – можна стверджувати, що відбулася зміна умов життя суспільства.

Звичайно, ситуація, коли одна й та сама кримінально-правова норма відповідає водночас двом альтернативним обставинам соціальної обумовленості, виглядає позбавленою сенсу, оскільки ні про яку *альтернативність* тут вже вести мову неможливо. Зазначене підтверджує необхідність у тому, що перед аналізом норми на предмет її відповідності одній із двох альтернативних обставин соціальної обумовленості слід чітко визначитися з періодом, а точніше з тим законодавством, з яким відбуватиметься порівняння.

Викладене дозволяє дійти висновку, що історичні традиції (так само, як і зміну умов життя суспільства) слід відносити до *обов'язкових альтернативних обставин соціальної обумовленості* кримінально-правових норм. Це означає, що має бути наявною одна із двох названих обставин. У випадках, коли суспільні відносини у відповідній сфері не зазнали суттєвих змін, немає достатніх підстав не включати відповідні норми у новітнє законодавство або виключати їх із чинного.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаються в дослідженні інших обставин соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність та визначенні їхнього місця у відповідній системі.

Пащенко А. А. Исторические традиции в системе обстоятельств социальной обусловленности уголовно-правовых норм

Статья посвящена освещению такого обстоятельства социальной обусловленности уголовно-правовых норм, как исторические традиции, и определению его места в системе соответствующих обстоятельств. Доказывается, что исторические традиции вместе с изменением условий жизни общества следует относить к обязательным альтернативным обстоятельствам социальной обусловленности уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: *социальная обусловленность, криминализация, исторические традиции, исторический опыт, изменение условий жизни общества.*

Pashchenko O. O. The historical traditions in the system of the circumstances of social determination of criminal law norms

The article is devoted to the coverage of such circumstance of social determination of criminal law norms as historical traditions and definition of its place in the system of the relevant circumstances. It is proved that the historical traditions with changes in the living conditions of society should be attributed to the mandatory alternative circumstances of social determination of criminal law norms.

Key words: *social determination, criminalization, historical traditions, historical experience, changes in the living conditions of society.*

УДК 343.37

П. С. Берзин,
докт. юрид. наук, проф. кафедри
уголовного права и криминологии
юридического факультета Киевского
национального университета
имени Тараса Шевченко

**ХАРЬКОВСКАЯ ШКОЛА УГОЛОВНОГО ПРАВА:
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ В 1804–1919 ГОДАХ И
АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ УГОЛОВНОГО
ПРАВА В ИМПЕРАТОРСКОМ ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
НА ПРОТЯЖЕНИИ 1804–1834 ГОДОВ
(ЧАСТЬ II)**

Автор анализирует формирование и основные направления науки уголовного права в Императорском Харьковском университете (1804–1919). Исследуются научная деятельность и виды такой деятельности преподавателей уголовно-правовых дисциплин в этом университете. В статье также анализируется деятельность различных университетских кафедр, называвшихся: кафедрой прав гражданского и уголовного судопроизводства в Российской империи (1804–1835); кафедрой законов полицейских и уголовных (1835–1863); кафедрой уголовного права и уголовного судопроизводства и судопроизводства (1863–1919).

Ключевые слова: уголовное право, научная школа, Харьковский университет, преподаватели, правопонимание.

**Раздел 2. ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ
В ОБЛАСТИ УГОЛОВНОГО ПРАВА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ
ИМПЕРАТОРСКОГО ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ (1804–1834)**

Вводные замечания. В этом разделе речь пойдет о так называемой «предыстории»¹ формирования и развития знаний у представителей уголовно-правовой науки на ее первом этапе (1804–1834) в Харьковском универси-

¹ В данном случае термин «предыстория» употребляется для обозначения того, «что предшествует определенному периоду, явлению, событию и т. д.; того, что опережает появление кого-, чего-нибудь // Древняя история кого-, чего-нибудь» (см.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с. – С. 908) и является общеупотребительным в исторической науке в различных словосочетаниях. Например, словосочетание «предыстория науки» обозначает то, «когда происходило возникновение и накопление знаний ..., возникали отдельные учения» и используется для определения этапов предыстории – эпохи ранних цивилизаций, Античности, Средних веков, Возрождения, Просвещения и т. д. (см.: Павленко Ю. В. Предыстория науки в контексте естественно-научных идей В. И. Вернадского / Павленко Ю. В., Храмов Ю. А. // Наука та наукознавство. Міжнародний науковий журнал. – 2012. – № 3(77). – С. 29–46. – С. 29, 46).

тете. По-суті, основне внимание здесь уделяется общей (обобщенной) характеристике предпосылок формирования и развития основных направлений понимания уголовного права под влиянием немецкой классической философии, английских и французских просветителей XVIII – начала XIX веков. Наличие уже сформированных (нескольких) направлений понимания уголовного права, зависящих в то время от правопонимания вообще, как раз и позволяет сделать вывод о функционировании в Харьковском университете самостоятельной научной школы.

Являясь сторонником подхода о том, что одним из оснований выделения научных школ в уголовном праве могут признаваться определенные направления научных исследований и/или их сочетание связанные с правопониманием (направления правопонимания), вынужден признать необходимость описания происхождения таких направлений и существующих в их пределах научных взглядов первоочередной задачей характеристики таких научных школ². Причем важно разобраться в истоках происхождения взглядов ученых, представляющих эти направления правопонимания. Иначе обосновать наличие преемственности подходов представителями различных поколений одного или нескольких направлений в науке, на мой взгляд, невозможно. Поэтому вызывает, по крайней мере, некоторое удивление признание существования конкретной научной школы с момента начала таких исследований учеными в новообразованных учебных заведениях без обоснования ими наличия указанных направлений как сформировавшихся и характеристики преемственности взглядов ученых-криминалистов. Например, в литературе встречается утверждение, согласно которому научная школа уголовного права в Харькове была основана с момента начала функционирования в 1805 г. университета и преподавания в нем уголовного права: «... особое ме-

---

² Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834–1960 роки): історико-правове дослідження : монографія. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : ВД «Дакор», 2013. – С. 43–66. Об особенностях других подходов понимания научной школы и направления в юридической науке (в том числе в зависимости от конкретных отраслей) см.: Бондарук Т. І. Наукознавчі категорії «школа», «напрямок», «концепція», «течія» в юридичній науці // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 15–20.

сто занимают представители харьковской школы уголовного права, основанной вместе с созданием нашего университета. В 1804 г. императором Александром I был подписан устав Харьковского Императорского университета, первого высшего учебного заведения Украины, составной частью которого было отделение моральных и политических наук. Начиная с 1805 г., в составе отделения функционировала кафедра прав гражданского и уголовного судопроизводства в Российской империи. Именно с этого момента началось преподавание уголовного права в университете»³.

В связи с этим, рассматривая «состояние» науки уголовного права в отделении нравственных и политических наук Харьковского университета периода 1804–1834 гг., особого внимания требует выяснение двух основных моментов: а) каковы истоки (предпосылки) формирования взглядов на понимание науки уголовного права у преподавателей уголовно-правовых дисциплин в этом учебном заведении указанного периода и б) как такие взгляды повлияли на формирование направлений правопонимания в этой науке.

Научная и преподавательская деятельность И. Ф. Тимковского, Г. П. Успенского, К. Ф. Михайловского, И. Н. Даниловича, А. К. Бабичева, В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича, как представителей уголовно-правовой науки, наиболее полно освещалась в исследовании Г. С. Фельдштейна, ставшего основой для ряда современных исследований в этой области. Исходя из выводов указанного ученого, единого направления (течения) деятельность этих исследователей не образовывала. И. Ф. Тимковского, Г. П. Успенского и К. Ф. Михайловского Г. С. Фельдштейн относил к представителям направления историко-догматического исследования в уголовной юриспруденции. Причем Г. П. Успенский считался исследователем «русских юридических древностей», главная заслуга которого состояла в их собирании и обработке. Как пишет Г. С. Фельдштейн, инициатива и «выполнение в законченном ви-

---

³ См.: Харитоновна Е. Харьковская школа уголовного права / Харитоновна Е., Пономаренко Ю., Тютюгин В. // Право Украины. – 2011. – № 9–10. – С. 265.

де» собирания и обработки юридических древностей относится именно к этому профессору Харьковского университета⁴. В то же время о И. Ф. Тимковском и К. Ф. Михайловском Г. С. Фельдштейн пишет как о криминалистах-историках, которые в своих трудах руководствовались «и традициями исторического изучения права, восходящими еще к концу XVIII в. и унаследованными от А. Поленова и в особенности С. Десницкого», а также разрабатывали уголовное право именно в этом направлении (течении)⁵. Однако исследования А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого Г. С. Фельдштейн почему-то отнес не к историко-догматическому, а к историко-сравнительному направлению⁶. Представителем историко-философской школы Г. С. Фельдштейн называет И. Н. Даниловича, который «полагал в основание своего курса уголовного права воззрения Эд. Генке»⁷. К «практикам-исследователям руководства делопроизводства и преподавателям законоискусства» Г. С. Фельдштейн отнес Н. Т. Спасского и А. К. Бабичева, назвав их преемниками практического направления в Московском университете у Н. Н. Сандунова. По словам Фельдштейна, «практическое делопроизводство» было представлено в Харьковском университете именно Спасским и Бабичевым и «является, по самому существу своему, не чем иным, как попыткой привить и в области академического преподавания «популярно-юридические» приемы»⁸. О Н. Т. Спасском Г. С. Фельдштейну было известно то, что именно этого начинающего ученого руководство Харьковского университета направило московскому практику Н. Н. Сандунову так сказать «на выучку». Поэтому вполне логичен вывод Г. С. Фельдштейна: «Из школы Н. Сандунова вышел и Н. Спасский, преподававший до начала 30-х годов в Харьковском университете русское публичное и уголовное право»⁹. Что ка-

---

⁴ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М. : Издательство «Зерцало», 2003. – 542 с. – С. 338.

⁵ Там же. – С. 357, 358.

⁶ Там же. – С. 132–150.

⁷ Там же. – С. 461.

⁸ Там же. – С. 267.

⁹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 272.

сается А. К. Бабичева, то данных о его командировании в Московский университет к Н. Н. Сандунову Г. С. Фельдштейн не приводит, но отмечает, что «практическая сторона выдвигалась, по-видимому, на первый план и в преподавании в Харьковском университете – А. К. Бабичева». Лекции Бабичева Фельдштейн называет такими, которые «носили своеобразный оттенок, свидетельствуя о полном отсутствии теоретической школы», а самого ученого – чистым практиком¹⁰. В. Ф. Титарев и К. П. Пауловича Г. С. Фельдштейн считает представителями «уголовно-правовых учений, опирающихся на естественно-правовую доктрину, стремящуюся к преобразованию общественных отношений». Это направление (течение), по словам Фельдштейна, примыкает «к попыткам внесения в естественно-правовые учения поправок, подсказанных стремлением гарантировать от произвола личность преступника, секуляризировать понятия уголовного права, установить круг преступлений без допущения опасного для развития индивидуальности ограничения свободы граждан и проч.». Важно отметить, что в книге Фельдштейна Титарев и Паулович называются единственными представителями указанного направления во всей Российской империи по состоянию до 1863 г.¹¹

Подводя итоги предварительного анализа указанного исследования Г. С. Фельдштейна, которое содержит основные ориентиры научной и преподавательской деятельности «родоначальников» уголовно-правовой науки в Харьковском университете, можно сделать следующие основные *выводы*.

1. Ученый формулирует названия научных направлений и определяет их представителей в зависимости от содержания и особенностей формирования правопонимания вообще и понимания уголовного права в частности, так: а) направление историко-догматического исследования (И. Ф. Тимковский, Г. П. Успенский, К. Ф. Михайловский); б) историко-философское (И. Н. Да-

---

¹⁰ Там же. – С. 273, 274.

¹¹ Там же. – С. 373.

нилович); в) практическое направление (Н. Т. Спасский, А. К. Бабичев); г) направление естественно-правовое (В. Ф. Титарев, К. П. Паулович).

2. В некоторых случаях Г. С. Фельдштейн указывает на учителей указанных представителей уголовно-правовой науки в Харьковском университете и/или ученых, в духе воззрений которых такие представители формировали свои уголовно-правовые учения:

а) для И. Ф. Тимковского и К. Ф. Михайловского «общим знаменателем» их научных работ служили воззрения А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого;

б) учителем Н. Т. Спасского во время его пребывания в Московском университете называется Н. Н. Сандунов;

в) вместе с А. К. Бабичевым Н. Т. Спасский представлял практическое направление Н. Н. Сандунова. Хотя А. К. Бабичев, в отличие от Н. Т. Спасского, непосредственного обучения у Н. Н. Сандунова не проходил, в связи с чем придерживался его подходов только при преподавании курса уголовного права. При преподавании же других дисциплин (российского публичного права и российского практического судопроизводства, лекции которых А. К. Бабичев читал в университете два часа в неделю) подходов Н. Н. Сандунова он не использовал. Об этом свидетельствует опубликованный в декабрьском выпуске «Журнала Министерства народного просвещения» за 1834 г. отчет «О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания», извлеченный составителями из отчетов российских учебных заведений за 1832-1833 академический год. В нем, в частности, указывается, что адъюнкт А. К. Бабичев в 1832-1833 академическом (т. е. учебном) году преподавал: «Российское Публичное Право (2 ч.) по своим запискам, придерживаясь изданной Г. Васильевым книги: Нов[ое] Руководство к позн[анию] Рос[сийских] Законов; Российское Практическое

Судопроизводство (2 ч.) по своим запискам, придерживаясь изданных в Москве 1832 г. Г. М-м Оснований Рос[сийского] Судопроизводства»¹²;

г) приверженность В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича естественно-правовой теории обусловлена, судя по всему, или их обучением в западноевропейских университетах или, что более вероятно, научной деятельностью под руководством западноевропейских ученых (поэтому и предпосылки формирования взглядов В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича могли заключаться именно в этом);

д) определенная общность взглядов прослеживается у И. Ф. Тимковского и Г. П. Успенского в связи с тем, что последний именно по настоянию И. Ф. Тимковского занял «кафедру истории, географии и статистики» в Харьковском университете;

е) в основе уголовно-правовых взглядов И. Н. Даниловича лежат концептуальные подходы представителя исторического направления (школы) в уголовном праве – Эдуарда Генке.

3. В то же время в исследовании Г. С. Фельдштейна имеются некоторые неточности и противоречия. Например, непонятно почему, говоря о И. Ф. Тимковском и К. Ф. Михайловском, как принадлежащих к историко-догматическому направлению и приверженцах взглядов А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого, Г. С. Фельдштейн отнес А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого к представителям историко-сравнительного направления. До конца неопределенной осталась связь учений Г. П. Успенского со взглядами А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого, а также то, чем обусловлена смена направлений от И. Ф. Тимковского, Г. П. Успенского и К. Ф. Михайловского к Н. Т. Спасскому и А. К. Бабичеву, а от них – к И. Н. Даниловичу, В. Ф. Титареву и К. П. Пауловичу за неполных тридцать лет развития уголовного права в Харьковском университете.

---

¹² См.: О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания. – (Извлечено из отчетов за 1832–33 Академический год) // Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть четвертая. – [№ XII. Декабрь]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 246.

4. Указанные основные выводы обусловили направления дальнейшего исследования научных взглядов упомянутых выше представителей уголовно-правовой науки в Харьковском университете. В первую очередь, для понимания истоков формирования основ науки уголовного права в этом учебном заведении необходимо охарактеризовать уголовно-правовые взгляды А. Я. Поленова, С. Е. Десницкого, Н. Н. Сандунова, Эдуарда Генке, а также осветить особенности изучения юридических наук В. Ф. Титаревым и К. П. Пауловичем в зависимости от понимания ими права вообще.

2.1. Формирование исторического понимания уголовного права на основе учений классической немецкой философии первой половины XVIII – начала XIX веков, английских и французских просветителей XVIII века

Понимание уголовного права на основе его исторического изучения формировалось у преподавателей Харьковского университета с учетом «трансформации»:

а) взглядов представителей *классической немецкой философии* первой половины XVIII в., воспринятых немецкими учеными Ф. Г. Штрубе де Пирмоном, Куглером и Трейтлингером, которые повлияли на формирование правопонимания А. Я. Поленова во время его обучения юридическим наукам в академическом университете в Петербурге, Страсбургском и Геттингенском университетах. В этом случае формирование исторического правопонимания осуществлялось непосредственно в процессе учебных занятий у указанных университетских преподавателей (другими словами, было непосредственным, зависело лишь от объема воспринятого А. Я. Поленовым и излагаемого ему учебного материала). Последователями А. Я. Поленова в историческом понимании уголовного права были К. Г. Лангер и его ученик С. Е. Десницкий, обучавший юридическим наукам в Московском университете будущих преподавателей Харьковского университета – И. Ф. Тимковского и К. Ф. Михайловского;

б) взглядов представителей *классической немецкой философии* конца XVIII – начала XIX в., которые воспринял Э. Г. В. Генке. Однако влияние этого немецкого ученого на формирование правопонимания у И. Н. Даниловича было лишено «личного контакта», происходило на основе научных исследований, подготовленных Э. Г. В. Генке в процессе его работы в западноевропейских университетах, которые не имел возможности посещать И. Н. Данилович (иными словами, слушателем лекций Э. Г. В. Генке по уголовному праву И. Н. Данилович не был и в своих историко-правовых исследованиях опирался только на опубликованные работы немецкого ученого). В таком случае формирование исторического правопонимания последнего можно считать опосредованным, поскольку первоосновой понимания уголовного права у И. Н. Даниловича служили опубликованные работы Э. Г. В. Генке, а не прослушанные лекции;

в) взглядов *английских и французских просветителей* XVIII в., воспринятых А. Смитом и его учеником Дж. Милларом, а от них – С. Е. Десницким во время учебы в Глазговском университете (как уже указывалось, С. Е. Десницкий оказал прямое влияние на формирование правопонимания у И. Ф. Тимковского и К. Ф. Михайловского во время их обучения юридическим наукам в Московском университете).

В первом из указанных «способов» формирования исторического понимания уголовного права определяющее значение принадлежало Алексею Яковлевичу Поленову (1738–1816), на уголовно-правовые воззрения которого оказали влияние преподаватели академического университета в Петербурге, Страсбургского и Геттингенского университетов. Впоследствии его идеи в Московском университете восприняли К. Г. Лангер и С. Е. Десницкий. Связи указанных ученых обусловили содержание и структуру данной части моего исследования, в которой рассматриваются предпосылки, повлиявшие на формирование исторического понимания уголовного права не только у А. Я. Поленова, но и у С. Е. Десницкого. Причем влияние А. Я. Поленова на

уголовно-правовые воззрения С. Е. Десницкого выходит за рамки однозначного, прежде всего потому, что значительный вклад в формирование его правопонимания внесли также такие ученые, как А. Смит, Дж. Миллар и К. Г. Лангер (последний еще и как последователь исторического правопонимания А. Я. Поленова). Другими словами, формирование правопонимания вообще и понимание уголовного права в частности, происходило у С. Е. Десницкого на основе восприятия совокупности правовых идей разных ученых. В одном случае это были идеи, представлявшие историческое направление правопонимания в деятельности российского ученого А. Я. Поленова и его последователя в этом же направлении правопонимания в Московском университете К. Г. Лангера¹³, а в другом – идеи, формируемые в пределах исторического направления представителями Глазговского университета – А. Смитом и Дж. Милларом. Поэтому формирование правопонимания С. Е. Десницкого в историческом направлении основывалось, в первую очередь, на своеобразном «объединении» воззрений этих ученых.

А. Я. Поленов происходил из семьи костромских дворян и был воспитанником Гимназии и университета при Академии наук в Петербурге. В академическом университете он знакомился с содержанием преподавания юридических дисциплин Ф. Г. Штрубе де Пирмона (до октября 1757 г.) и Г.-Ф. Федоровича (с 1760 г.)¹⁴.

Императорская Академия наук и художеств в Санкт-Петербурге имела свой регламент, утвержденный императрицей Елизаветой Петровной 24 июля 1747 г. и направленный, прежде всего, на создание в Российской империи университета (данный акт, по словам В. А. Томсинова, сохранял заложенное при основании Академии соединение ее с университетом, но для того, чтобы это учреждение стало по-настоящему действовать в качестве университета,

---

¹³ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть седьмая. – [№ IX. Сентябрь]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1835. – С. 42–52. – С. 43.

¹⁴ Шугуров М. Учение и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова) // Русский архив. Издаваемый при Чертковской библиотеке. – 1866. – [Вып.] 3. – Москва : В типографии В. Грачева и Комп., 1866. – Столб. 312.

он отделял обязанности академиков от функций профессоров¹⁵). В соответствии с этим Регламентом преподавание юридических наук в академическом университете было поручено именно Фридриху Генриху Штрубе де Пирмону (1704–1790) – немцу, уроженцу Ганновера, получившему юридическое образование в университете г. Галле и служившему секретарем в германских посольствах в Австрии, Англии, Польше, а также у герцога Бирона и графа П. Г. Чернышева¹⁶.

В 1747 г. Штрубе де Пирмон перевел с латинского на французский язык предисловие к Атласу российскому, которое «и велено было напечатать в том же году»¹⁷. Однако, по замечанию В. А. Томсинова, лекции Штрубе де Пирмона не заинтересовали русских юношей. Этот вывод, по его словам, напрашивается при чтении доношения, поданного Штрубе де Пирмоном руководству Академии 10 декабря 1748 г., а также указывает на то, что таким образом ученый выражал мнение, что для русских студентов интересными могли быть только лекции, посвященные российскому праву, и именно поэтому предлагал написать краткое наставление по русскому праву – так называемый «Compendium juris ruthenici»¹⁸.

10 декабря 1748 г. Штрубе де Пирмон писал в своем представлении академической канцелярии: «Во всех чужестранных университетах должность профессора юриспруденции в том состоит, чтобы он обучал гражданских прав... А понеже в Российской империи гражданского права древних

---

¹⁵ Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – М. : Зерцало-М, 2010. – 216 с. – С. 86.

¹⁶ Детальнее об указанных фактах биографии Ф. Г. Штрубе де Пирмона см.: История Императорской Академии наук в Петербурге. Петра Пекарского. Том первый. – Издание отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Санктпетербург : Типография Императорской Академии наук, 1870. – С. 671–689; Е. К. Струбе (Штрубе) – де – Пирмон, Фридрих-Генрих // Русский биографический словарь. – Смеловский – Суворина [Т. 19]. – Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцева. – С.-Петербург : Типография товарищества «Общественная Польза», 1909. – С. 547–549; Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 120–132; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – М. : Зерцало, 2007. – С. 99–113; Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 83–98.

¹⁷ История Императорской Академии наук в Петербурге. Петра Пекарского. Том первый. – С. 677.

¹⁸ Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – С. 104–105; Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 89–91.

римлян или какого-нибудь другого юношеству публично изъяснять неприлично, и, следовательно, положенная на меня должность касается наипаче до гражданской юриспруденции, по колику она в одних российских правах упражняется; но сей должности совершенно исполнить невозможно, ежели наперед сочинено не будет краткое руководство к российским правам, которое бы как учащие, так и учащиеся во основание их упражнения полагать могли. И так, сие дело на себя принять осмеливаюсь, ежели токмо во оном я, как для покупки потребных книг и писем, так и для награждения таких людей, от которых нужнейшие при таком сочинении известия получить могу, без помощи оставлен не буду...»¹⁹.

Указанное выше «руководство-наставление» Штрубе де Пирмон все же составил (под названием «Краткое руководство к российским правам»), но опубликовано оно так и не было²⁰.

Судя по всему, именно этот труд служил материалом для лекций по юридическим дисциплинам Штрубе де Пирмона во время учебы в академическом университете А. Я. Поленова. Однако этот труд также не имел успеха и не был оценен «по достоинству его современниками, а ближайшим образом его официальными критиками – членами Академии. Отказав ему в напечатании его работы, они сделали невозможным исправление его ошибок и отсрочили дальнейшее разрешение очередной задачи, которая так ясно поставлена была Штрубе»²¹.

В то же время в справочной литературе причина таких выводов членов Академии наук определяется следующим образом: «на французском языке исследование по истории русского права ... не было одобрено академией, так как содержало в себе только перечень всевозможных законодательных па-

---

¹⁹ История Императорской Академии наук в Петербурге. Петра Пекарского. Том первый. – С. 678, 679.

²⁰ О подготовке и содержании этого руководства см.: История Императорской Академии наук в Петербурге. Петра Пекарского. Том первый. – С. 678–683; Е. К. Струбе (Штрубе) – де – Пирмон, Фридрих-Генрих // Русский биографический словарь. – С. 548; Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 122–131; Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 105–111.

²¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 123, 131.

мятников России и пространная выдержки из них»²². Поэтому и первоначальную причину неудачи Штрубе де Пирмона на научном поприще следует видеть в том, что «... понеже при точнейшем рассмотрении оказалось, что оная книга сочинена не тем образцом, как он обещался и ее назвал, т. е. кратким руководством, ибо в оной ничего более не учинено, как только что под краткими заглавиями расположены материи и содержания указов, регламентов и прочего во всем их пространстве от слова до слова, как напр[имер] весь вексельный устав, весь воинский устав с процессом; большая часть Уложения и указанной книги и пр., почему упомянутая его книга к тому намерению, для которого приказано было ему оную сочинять, т. е. российскому юношеству вместо краткого руководства, явилась неспособною и еще меньше того для внесения в оную от слова до слова всего того, что в особливых напечатанных уже книгах содержится...»²³.

Именно в петербургском академическом университете А. Я. Поленов, как слушатель, сделал первые шаги в области законоведения, зарекомендовав себя с положительной стороны. В связи с этим Д. В. Поленов пишет: «... поступил в 1754 г. в учрежденный при Академии, но недолго существовавший, Университет с званием студента и здесь посвятил себя преимущественно изучению юриспруденции. Что он был в числе хороших студентов, это мы можем видеть из того, что, находясь в этом звании, он получил шпагу. Сверх того, по определению Сената, он был употреблен для перевода Лифляндских законов, под смотрением юстиц-коллегии советника Волкова. Получив за труды свои чин переводчика, он был отправлен в чужие края для дальнейшего усовершенствования в избранном им предмете»²⁴. Причем любопытно, что

---

²² Е. К. Струбе (Штрубе) – де – Пирмон, Фридрих-Генрих // Русский биографический словарь. – С. 548.

²³ История Императорской Академии наук в Петербурге. Петра Пекарского. Том первый. – С. 683.

²⁴ [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века // Русский архив. Издаваемый при Чертковской библиотеке. – [1865]. – [Вып.] 4. – Москва: В типографии В. Грачева и Комп., 1865. – Столб. 445–446. Хотя историк М. Ф. Шугуров этому факту возражал: «... Не отрицая несколько того, что Поленов мог быть и действительно был в университете хорошим студентом, мы считаем нужным сделать следующее замечание: шпаги раздавались обыкновенно не студентам, как бы в награду за успешное прохождение ими университетского курса, а гимназистам, при вступлении их в университет» (Шугуров М. Ученые и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова). – Столб. 311, 312).

в процессе обучения в университете молодой Поленов «... так и другие семеро гимназистов, вместе с ним допущенные к слушанию университетских лекций по экзамену (в котором принимал участие и Ломоносов) на первых порах испытали маленькую неудачу»²⁵. Неудачу эту М. Ф. Шугуров описывает так: «В заседании 18 марта (1754 года) ... Ломоносов участвовал в экзамене 8 учеников гимназии (в том числе был Alexius Polenow ...), которые были допущены к слушанию университетских лекций, но оказались столь слабыми в латинском языке, что не понимали профессорских лекций; вследствие чего им велено некоторое время ходить в верхний латинский класс академической гимназии»²⁶.

О том, что в 1761 г. А. Я. Поленова, еще слушателя академического университета, привлекла к работам по переводу старых ливонских и эстляндских законов на русский язык юстиц-коллегия, упоминает Е. Ф. Шмурло: «Участие в работах над переводом Ливонских законов доставило П[олено]ву чин переводчика и, в скором времени, возможность закончить свое образование при условиях более благоприятных»²⁷.

После этого на протяжении почти пяти лет А. Я. Поленов обучался юриспруденции в европейских университетах, основанные как «ученые заведения для всех наций»²⁸, по направлению Академии наук в Петербурге: четыре года в Страсбургском университете (1762–1766) и менее года в университете Геттингена (до мая 1767 г.). Учеба в этих университетах завершила юридическое образование А. Я. Поленова, который работал «над уголовным правом у профессоров Куглера и Трейтлингера»²⁹.

---

²⁵ Шугуров М. Учение и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова). – Столб. 305.

²⁶ Там же. – Столб. 305.

²⁷ Шмурло Е. Поленов, Алексей Яковлевич // Русский биографический словарь. – Плавильщиков – Примо [Том 14]. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – С.-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1905. – С. 467.

²⁸ О Геттингенском университете [Сочинение Г. Коммерции Советника Брандеса. В Ганновере 1802] // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1826]. – № II. – Издание второе. – Санктпетербург : В типографии Департамента народного просвещения, 1826. – С. 77–94. – С. 87.

²⁹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 133.

В справочной литературе период учебы А. Я. Поленова в Страсбургском и Геттингенском университетах описывается весьма обобщенно и поверхностно. Так, Е. Ф. Шмурло пишет: «Среди профессоров всех более славился маститый знаток истории и древностей Шепфлин (1694–1777). П[оленов] был поставлен под непосредственное его наблюдение, и хотя прямых указаний его влияния не сохранилось, но, может быть, совет не одного лишь проф. Лоренца побудил П[оленова] в первые полтора года пребывания в Страсбурге сосредоточить свои занятия на предметах историко-филологического круга (латинский и французский языки, история, метафизика и римские древности). Лишь с весны 1764 г. принялся он собственно за право в разнообразных его отраслях, не переставая, однако, и теперь заниматься историею. Начал было П[оленов] учиться и греческому языку, но должен был приостановиться в самом же начале, по совпадению курса с часами юридических лекций. Академия Наук, однако, осталась недовольна этим историческим направлением, считая такое излишним для юриста, и в июне 1766 г. послала П[олено]ву выговор с приказанием избрать себе другой университет. Задетый за живое, П[оленов] не без резкости отстаивал «исторические занятия», находя, что они служат «главнейшим основанием» к его «должности». «Не утвердись прежде в сем знании – говорил он – приниматься прямо за юриспруденцию столько же безразумно, как, не насадив железа, рубить дрова одним топором». Тем не менее, П[олено]ву пришлось в ноябре 1766 г. перебраться в Геттинген; но там он остался недолго: в июне 1767 г. мы видим его уже в Петербурге»³⁰.

Более конкретное представление о прослушанных А. Я. Поленовым лекциях по юридическим и историческим наукам в Страсбургском и Геттингенском университетах дает его переписка с советником канцелярии Академии И. А. Таубертом (1710–1771)³¹ и канцелярией Академии наук в Петер-

---

³⁰ Шмурло Е. Поленов, Алексей Яковлевич // Русский биографический словарь. – С. 468.

³¹ Вместе с М. В. Ломоносовым И. А. Тауберт был в то время «присутствующим» в канцелярии Академии.

бурге³². В одном из своих писем к И. А. Тауберту от 22 января 1763 г. А. Я. Поленов так описывал свое учение в Страсбурге: «... А что касается до моего учения, то прослушав философию, древности и историю, приступлю к слушанию юриспруденции; только сожаления достойно, что здесь книги дороже еще, нежели у нас, за неимением довольного числа типографий; и для того должно довольствоваться привозимыми из других государств»³³. В другом своем письме Тауберту из Страсбурга Поленов писал: «... Профессор философии, единственно любя свой покой, не читает никаких лекций, без чего, как вы сами изволите знать, приняться мне за юриспруденцию никоим образом не можно; да и юридический факультет в немалом беспорядке. Слушать у троих или четверых профессоров лекции никоим никоим образом не можно; потому что они не вдруг зачинают и не вдруг оканчивают. Честь здешнего университета содержит единственно Г. Шпильман, человек в звании предостойной, в трудах неутомимой, но только жаль, что я его знанием и трудолюбием ни мало не могу пользоваться ... Г. Шепфлин призывал меня по вашему письму и между прочим позволил также мне ходить в свою библиотеку и пользоваться, сколько я могу»³⁴.

Описывая занятия А. Я. Поленова сразу после приезда в Страсбург, М. Ф. Шугуров пишет: «Изучая французский язык ... Поленов не забывал и древних: ходил на лекции для латинского языка и стиля и решился заняться греческим языком ... Прежде чем приступить к своим специальным занятиям, к изучению права, он начал слушать лекции философии, древностей и истории, справедливо считая эти «свободные науки» необходимым условием для успеха будущих своих занятий юриспруденцией»³⁵.

В своем рапорте академической канцелярии в Петербурге, отправленном вскоре после приезда в Страсбург, А. Я. Поленов отчитывался о потра-

---

³² «В переписке Поленова хорошо обрисовывается его светлая, благородная личность и весь ход его занятий как в Страсбурге, так и в Геттингене, куда он переехал в конце 1766 года», – пишет М. Ф. Шугуров (Шугуров М. Учение и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова). – Столб. 318).

³³ [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 449.

³⁴ Там же. – Столб. 451, 452.

³⁵ Шугуров М. Учение и ученики в XVIII веке (По поводу биографии А. Я. Поленова). – Столб. 317.

ченных им денежных средствах и указывал: «Приехал в Страсбург 29 ноября по н. ст., и спустя 6 дней, зачал ходить на латинские и исторические лекции к г. профессору Лоренцу, который читает Тацита, Цицероновы избранные речи и сокращенную историю Немецкой империи, не упуская также древности и французский язык; и сколь скоро возможно будет зачну также слушать философические лекции»³⁶. В другом рапорте от 8 декабря 1763 г. Поленов уведомлял академическую канцелярию, что «историческую коллегия (курс) Римско-Германской империи окончил; метафизические лекции, которые я также слушаю, г. профессором Гейсом равным образом, вскоре после нового года, окончены будут. Сверх сего, читаемую на немецком языке г. профессором Лоренцом по Целляриеву сокращению универсальную историю не опускаю; а для латинского языка изъясняет он Тацита и Virgiliya, присоединяя к тому исторические в латинском стиле упражнения; о чем, так как о французском языке, который немалую часть моих упражнений составляет, стараюсь по возможности»³⁷. В рапорте от 20 апреля 1764 г. Поленов также уведомлял академическую канцелярию о том, что «читанных г. профессором Гейсом метафизические коллегии он выслушал», а также изучал курс «универсальной истории, для латинского языка и для стиля»³⁸. Более подробно о своих занятиях А. Я. Поленов пишет в донесении канцелярии Академии наук от 17 октября 1764 г.: «В рассуждении моего учения поступаю я, как приказано; натуральное и общенародное право выслушал хотя не с начала у г. профессора Фрида, и ежели он в другой раз зачнет, как он сам обещался, то конечно не премину употребить сей случай в пользу. Наставления (Institutiones) Римского права слушаю у г. профессора Трейтлингера; универсальную историю и коллегия для латинского языка и стиля окончил; а вместо того г. профессор Лоренц читает теперь историю Немецкой империи и церковную, поскольку сии две части истории имеют сообщение и свою

---

³⁶ [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 449.

³⁷ Там же. – Столб. 454.

³⁸ Там же. – Столб. 457.

пользу, – первая в публичном Немецкой империи праве, а другая в церковном. Я рассудил, что сии обе коллегии великой для меня важности и для того их не упустил»³⁹. В своем донесении в канцелярию Академии наук от 22 апреля 1765 г. А. Я. Поленов писал: «выслушал прошедшею зимою наставления Римских прав (Justit[ia]) у г. профессора Трейтлингера; общее Нем[ецкой] империи право (Jus publ[icum] Germ[an]) у г. профессора Ерлена, у которого так же слушаю еще и теперь естественное и общее народное право (Jus nat[urale] et gent). Родословие и происхождение знаменитейших владельцев ныне немецких домов изъяснял нам г. профессор Шепфлин; немецкую историю, читаемую г. профессором Лоренцом, в скором времени окончу. До наступающего лета, как скоро господина профессора юридического факультета согласятся меж собою о коллегиях, приступлю к слушанию другой части Римских прав или духовного права, повторю наставления (Instit[utiones]), как для их трудности, так и для того, что они основанием служат и всем другим правам и без основательного и твердого оных познания почти ничего или очень мало можно успеть в юриспруденции. Мне чрезмерно нужно иметь хотя малое понятие о греческом языке, за который намерен я приняться как скоро случай будет и чрез лето, сколько можно, буду в нем упражняться. Французский язык принужден был я оставить, за недостатком времени; но теперь, избрав удобное время, стану стараться, чтоб привыкнуть несколько писать на оном»⁴⁰.

О своем желании «слушать публичное Римско-германской империи право, ежели б г. профессор не отложил сию коллегиею, за недовольным числом слушателей, еще на некоторое время» Поленов также сообщал Тауберту 17 октября 1764 г.⁴¹

Однако сведения о прослушанных А. Я. Поленовым лекциях по уголовному праву встречаются лишь в письмах И. А. Тауберту и рапортах кан-

---

³⁹ [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 458, 459.

⁴⁰ Там же. – Столб. 460, 461.

⁴¹ Там же. – Столб. 459.

целярии Академии наук, начиная с мая 1765 г. Так, 23 мая 1765 г. А. Я. Поленов писал И. А. Тауберту: «Я слушаю вторую часть римских прав и криминальное право у г. профессора Куглера. г. профессор Ерлен продолжает читать нам натуральное и общенародное право и будущую осенью кончит. Он зачал так же читать публично первую часть римских прав, и я хожу в сию коллегию для повторения. Исторические г. профессора Лоренца лекции окончились»⁴². В своем рапорте канцелярии Академии наук от 13 сентября 1765 г. А. Я. Поленов указывал: «Что касается до моего учения, то немецкую историю, читанную г. профессором Лоренцом, также криминальное право и вторую часть римских прав, под предводительством г. профессора Куглера окончил. Натуральное и общенародное право выслушал у г. профессора Ерлена, у которого теперь также слушаю для повторения наставления римских прав. Сверх сего, имея уже довольное основание, упражняюсь собственным моим прилежанием во всем том, что до моей должности и знания касается, т. е. в свободных науках и языках, которые, как я сам довольно ведаю, к моему намерению неотменно нужны»⁴³.

Таким образом, лекции по уголовному праву А. Я. Поленов слушал у профессора Куглера менее полугода – с мая по сентябрь 1765 г. Насколько кратковременное изучение уголовного права под руководством Куглера влияло на серьезность восприятия этой науки в процессе научных занятий Поленова можно судить из следующего его донесения в академическую канцелярию от 24 марта 1766 г., в котором об уголовном праве ничего не говорится, но Куглер называется профессором, читавшим «духовное римской церкви право»: «Окончив недавно политические профессора Шепфлина коллегии о трактатах, продолжаю слушать наставления римских прав у профессора Ерлена и духовное римской церкви право у профессора Куглера. Сверх сего упражняюсь во всем том, что следует к моей должности и званию»⁴⁴.

---

⁴² [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 466.

⁴³ Там же. – Столб. 467.

⁴⁴ Там же. – Столб. 707.

Летом 1766 г. свои занятия по уголовному праву А. Я. Поленов продолжил у профессора Трейтлингера. В своем донесении, направленном в академическую канцелярию в Петербурге в августе 1766 г. он так их описывает: «Учение мое, прерванное на некоторое время болезнью, теперь опять идет порядочно, и я слушаю духовное римской церкви право у г. профессора Куглера, а криминальное духовное право у г. профессора Трейтлингера; также хожу к г. профессору Ерлену для повторения первой части Римских прав, которые последние для меня коллегии кончатся несумненно по собственному обнадеживанию и уверению гг. профессоров, с коими я о сем нарочно говорил, в исходе сентября месяца»⁴⁵.

Изучение юридических наук, среди которых, однако, не нашлось места уголовному праву, А. Я. Поленов продолжил в Геттингенском университете. В то время это учебное заведение славилось в Европе своими представителями исторического правопонимания⁴⁶, а также большой библиотекой: «Главное общественное заведение ... – без всякого противоречия, есть Библиотека, составленная из почти 200 тысяч книг и расположенная таким образом, что может назваться полезнейшим заведением в своем роде во всей Европе. Не токмо Профессоры и Студенты могут пользоваться оною с величайшею свободою, и действительно пользуются так, что почти каждый день выходит из оной более двухсот книг; но сверх того великое множество иностранных приезжают в Геттинг единственно для сего предмета ... Юридический Факультет или присутственное место, которое судит гражданские и уголовные дела, присылаемые в оное, и у которого можно также требовать советов. Сие присутственное место, составленное из Университетских Профессоров прав, не принадлежит собственно к Университету, как месту, пекущемуся о сохранении наук, равно как и не составляет заведения для обучения юношества, не имея ни малейшей связи с Студентами; но составляет важное прибежище для

---

⁴⁵ [Поленов Д. В.] А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 710.

⁴⁶ Тарасов Е. Учебные годы Н. И. Тургенева в Геттингене // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. Часть LXV. – 1916. Октябрь. – Петроград : Сенатская типография, 1916. – С. 145–164. – С. 145.

умножения и усовершенствования знаний Профессоров прав, приводя их в состояние знать и судить о действительных вещах и к теоретическим познаниям присоединить практическое»⁴⁷. Поэтому вполне возможно, что и обучение юридическим наукам в Геттингенском университете для А. Я. Поленова преследовало цель усовершенствования теоретических знаний и выработку практических навыков.

В своем рапорте комиссии при Академии наук от 4 марта 1767 г. А. Я. Поленов следующим образом описывал начало своего учения в Геттингене: «... зачал слушать пандекты у г. профессора Бемера, а феодальное право у г. профессора Рикциуса. Первый продолжает и до сих пор исправно свои коллегии, а последний, для глубокой старости и слабого своего здоровья, отложил до будущего лета. Позднее время и незнание здешних обыкновений принудили меня довольствоваться тем, что я мог иметь; сверх сего у иных профессоров не было больше места, других я не знал, и так по неволе должно было отложить, пока снова не начнут все коллегии, что воспоследует вскоре после пасхи. При новом начатии намерен я слушать феодальное и духовное право, также практические коллегии и всеми силами буду стараться, чтоб означенные коллегии, а особливо практические, которых я еще никогда не слушал, не опустит и оными пользоваться, сколько можно. А ежели какой случай воспрепятствует поступить по принятому мною намерению, то изберу другие нужные мне части учения и не премину о сем уведомить комиссию, на благорассуждение которой я совершенно полагаюсь»⁴⁸.

Однако среди «других нужных ... частей учения», изучаемых А. Я. Поленовым в Геттингенском университете, места уголовному праву не нашлось. Объясняется это, по всей видимости, соображениями И. И. Тауберта о необходимости реформирования законодательства Российской империи на

---

⁴⁷ О Геттингенском университете [Сочинение Г. Коммерции Советника Брандеса. В Ганновере 1802]. – С. 91, 93.

⁴⁸ Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века // Русский архив. Издаваемый при Чертовской библиотеке. – [1865]. – [Вып.] 5 и 6. – Год третий. – Москва : В типографии В. Грачева и Комп., 1865. – Столб. 724, 725.

основе опыта западноевропейских государств (их он озвучил в письме к А. Я. Поленову от 3 апреля 1767 г.): «... Когда вы, государь мой, курс свой юриспруденции окончите, и по достоинству от университета захотите, и от Академии дозволено вам будет, принять градус доктора юриспруденции, тогда к диспутации вашей изберите такую материю, которая бы соответствовала великому намерению всемилостивейшия государыни, как например: каким методом поступать должно при исправлении недостаточных и сочинении новых законов, и как другие народы в древние и новейшие времена в том поступали. Есть ли сия тема покажется вам трудна, то выберете другую, к законам нашего отечества приличную, и будучи первым из природных Россиян доктором юриспруденции припишите диссертацию свою всемилостивейшей государыне, переведя оную при том либо на российский, либо на французский язык. Все сие предлагаю вам только на тот случай, когда вы, как я уже выше упомянул, в рассуждении продолжаемых вами наук, от Академии отменительного приказания не имеете, ибо тогда должность ваша требует исполнять по повелениям команды, и в чем какие трудности находите, о том представлять заблаговременно»⁴⁹.

Как видим, занятия по уголовному праву в Страсбургском и Геттингенском университетах не были для А. Я. Поленова первоочередными. Поэтому важно отметить следующую его характеристику как ученого, становление которого связано с западноевропейским образованием: «Пребывание за границею выработало в П[оленова] не только хорошего юриста, но и человека с широким образованием. Школа и серьезное направление ума удержали его от одного лишь внешнего заимствования западноевропейской культуры; господствующие идеи века не прошли для него бесследно и ярко сказались во взглядах на нормы общественного права; с особенною силою усвоил П[оленов] уважение к личности и к принципу свободы»⁵⁰.

---

⁴⁹ Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 727, 728.

⁵⁰ Шмурло Е. Поленов, Алексей Яковлевич // Русский биографический словарь. – С. 468.

Дальнейшие события в жизни А. Я. Поленова лишь подтверждают указанные соображения. Возвратившись в июне 1766 г. в Петербург, он продолжает заниматься переводами текстов известных мыслителей прошлого: Ш.-Л. Монтескье «Размышления о причинах величества римского народа и его упадка» (опубликована в 1769 г.), второй части произведения Самуэля Пуффендорфа «Введение в историю знатнейших иностранных государств», вышедшего в печать в 1777 г. и ставшего «руководством при обучении Правоведению во многих иностранных Академиях»⁵¹, а также записок С.-Г. Гмелина «Путешествие по России». В то же время он откликается на объявленный в 1766 г. Императорским Вольным экономическим обществом конкурс, на котором по распоряжению императрицы Екатерины II рассматривалась следующая задача: «Что полезного для государства, чтобы крестьянин имел в собственности землю, или только движимое имение, и сколь далеко на то и другое его право простирается» (в случае предоставления «удовлетворительного сочинения по этому предмету» императрицей было определено вознаграждение «тысячу червонцев в награду конкурентам»)⁵².

На этот конкурс А. Я. Поленов представил свое сочинение «О крепостном состоянии крестьян в России»⁵³, признанное удовлетворительным. За него 30 июля 1768 г. было определено «наградить г. Поленова за решение задачи золотую медалью в 12 червонных, с прописанием на оной имени автора»⁵⁴. В своем сочинении «... излагая в нем грустные последствия крепостного или рабского состояния крестьян, Поленов говорит, что первым средством для извлечения их из того несчастного состояния, в котором они находятся,

---

⁵¹ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть шестая. – [№ VI. Июнь]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1835. – С. 375–441. – С. 432.

⁵² Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 729, 730, 732.

⁵³ См.: [Поленов А. Я.] О крепостном состоянии крестьян в России. Исследование заданной от Вольного Экономического Общества задачи: «Что полезнее для общества, чтоб крестьянин имел в собственности землю, или токмо движимое имение, и сколь далеко его права на то или другое имение простираются должны?» // Русский архив. Издаваемый при Чертковской библиотеке. – [1865]. – [Вып.] 3. – Москва : В Типографии В. Грачева и комп., 1865. – Столб. 287–316; Борзов Я. Заметка к статье А. Я. Поленова, об уничтожении крепостного состояния крестьян в России в 1767 г. // Там же. – Столб. 316–318.

⁵⁴ Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 730.

должно быть их образование. При этом он указывает и на способы, какие следует употреблять для достижения успеха в этом деле ... После этого Поленов переходит к рассуждению о движимой и недвижимой собственности крестьян. Отдавая первую в полное и неприкосновенное их распоряжение, Поленов говорит, что некоторое количество помещичьей земли должно быть также уступлено крестьянам за определенную повинность и с ограниченным правом, т. е. только в их наследственное пользование, но без права отчуждать ее каким бы ни было образом»⁵⁵.

Впоследствии А. Я. Поленов оставляет службу в Академии наук, всецело занимаясь чиновничьей работой. Так, в 1771 г. он занимает должность секретаря, а в 1780 г. – обер-секретаря в Первом департаменте Сената. В 1791 г. он зачисляется на должность обер-секретаря Третьего департамента Сената. После этого А. Я. Поленов служит советником в правлении Заемного банка, а с 1796 г. – в образованной императором Павлом I Комиссии для составления законов⁵⁶.

И хотя, как видим, отдельных печатных работ по уголовному праву А. Я. Поленов так и не подготовил, в литературе его называют предвестником историко-сравнительного направления (течения) в русском праве, которое зародилось в недрах петербургской Академии наук. Последователями А. Я. Поленова, наметившими более определенную задачу этого направления, были профессор Московского университета К. Г. Лангер, его ученик А. А. Артемьев и, главным образом, профессор того же университета С. Е. Десницкий⁵⁷.

По сути, работа А. Я. Поленова в области уголовного права ограничивалась содержанием прослушанных лекций Ф. Г. Штрубе де Пирмона, Куглера и Трейтлингера, переводами на русский язык текстов законодательных актов и трудов мыслителей прошлого, а также «планами разработки русского

---

⁵⁵ Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 731.

⁵⁶ См. об этом: Шмурло Е. Поленов, Алексей Яковлевич // Русский биографический словарь. – С. 469; Поленов Д. А. Я. Поленов, Русский законовед XVIII века. – Столб. 733, 734.

⁵⁷ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 132.

законодательства», в том числе уголовного (судя по всему, некоторые из этих планов Поленову все же удалось реализовать на практике). По словам Г. С. Фельдштейна, сведений, приступил ли когда-нибудь А. Я. Поленов к осуществлению своего плана, не имеется. Однако, содержание их представляет интерес для науки уголовного права с точки зрения *de lege ferenda* как попытка извлечь основания для права из положительных законодательств западных народов, а его систему «представить в связи с причинами, придавшими ему ту или другую форму». Ученый «был убежден, что право каждого народа носит своеобразный отпечаток, но что особенности эти должны быть возведены к определенным условиям, зависимость от которых может выясняться путем изучения причин, вызывавших перемены в законодательствах других народов». Поэтому в случае осуществления планов А. Я. Поленова его можно было бы назвать «первым русским юристом, стремившимся изучать русское право с точки зрения сравнительно-исторической»⁵⁸.

Формирование исторического правопонимания С. Е. Десницкого, как одного из последователей идей А. Я. Поленова в Московском университете, было довольно сложным и происходило также под влиянием других ученых (например, о влиянии на него идей первого профессора юриспруденции в Московском университете Филиппа-Генриха Дильтея (*Philipp Heinrich Dilthey, 1723–1781*) указывается в литературе следующим образом: «Профессоры делали все, что могли: в чем не трудно убедиться, если только назвать имена Дильтея, Лангера, Шадена, Десницкого и Третьякова. Особенно Дильтей и Десницкий были самые ревностные и усердные возделыватели этой Науки. Первый несколько лет, почти один преподавал все предметы, входящие в состав Юриспруденции. Ему обязана Россия первыми Юристами и Московский университет первыми природными Русскими Профессорами. Из его Школы вышли славный Десницкий и Третьяков»⁵⁹). Чтобы понять особенно-

---

⁵⁸ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 133, 134.

⁵⁹ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть седьмая. – С. 42, 43.

сти такого формирования нужно в первую очередь проанализировать становление С. Е. Десницкого как ученого-правоведа и рассмотреть влияние на его правопонимание таких ученых, как А. Смит, Дж. Миллар и К. Г. Лангер.

Семен Ефимович Десницкий (около 1740–1789) был уроженцем украинского Нежина и происходил из семьи мещан этого уездного города. О его детстве и юношеских годах практически не осталось никаких сведений. Ученые, изучавшие биографию С. Е. Десницкого, мотивируют это тем, что пожар, вспыхнувший в Москве после Бородинской битвы и при вступлении в город армии Наполеона, спалил множество домов, и в том числе здание, в котором размещался архив Московского университета. В результате этого бедствия не осталось даже документов, содержащих сведения о годе его рождения и его родителях⁶⁰.

Образование С. Е. Десницкий получил в духовной семинарии Троице-Сергиевой лавры и в академической гимназии при Московском университете⁶¹. Хотя по поводу полученного Десницким в семинарии Троице-Сергиевой лавры образования в справочной литературе высказываются некоторые сомнения: «... этого с уверенностью сказать нельзя, в виду того, что в первые годы существования этой семинарии, т. е. именно тогда, когда учился в ней С. Е. Десницкий, начальство нового учебного заведения, основанного по мысли имп[ератри]цы Анны Иоановны Арсением Могилянским, архиепископом переяславским, часто бывало принуждено заполнять классы детьми монастырских служителей, солдат и разночинцев, вследствие сохранившейся еще и до толе среди большинства приходского духовенства боязни отдавать сыновей в

---

⁶⁰ Томсинов В. А. Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–2010): Очерки жизни и творчества. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский Дом «Городец», 2011. – С. 24; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – С. 131; Жоль К. К. Философия и социология права: учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 294.

⁶¹ См.: А. Я. Десницкий (Семен Ефимович) // Энциклопедический словарь. – Том X^a. Десмургия – Домициан. – Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг). И. А. Ефрон (С.-Петербург). – С.-Петербург: Типо-литография И. А. Ефрона, 1893. – С. 485; Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – Дабелов – Дядьковский [Том 6]. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1905. – С. 331; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – С. 131, 132.

школы. Неизвестно также, каким образом, по окончании семинарии, Десницкий попал вместо Духовной академии в одну из гимназий, учрежденных при Московском университете. Но что он был там, это несомненно»⁶².

После гимназии Семен Ефимович продолжил учебу в Московском университете как казеннокоштный студент (1760-1761) и через некоторое время был направлен вместе с И. А. Третьяковым в университет шотландского города Глазго (1761–1767)⁶³ «... для довершения образования»⁶⁴. В Глазговском университете Десницкий и Третьяков слушали лекции знаменитого Адама Смита по нравственной философии, риторике и изящной словесности, а также Джеймса Уильямса по математике, Джозефа Блэка по физике, Джона Миллара по частному и публичному шотландскому праву.

В. А. Томсинов, исследовавший влияние Джона Миллара (*John Millar*, 1735–1801) на образование Десницкого и Третьякова, отмечал, что лекционный курс Миллара по гражданскому праву (Институциям и Дигестам Юстиниана) они слушали в течение трех лет – до лета 1766 г. Лекции Миллара по шотландскому праву Десницкий и Третьяков могли слушать в период с ноября 1765 до лета 1767 г. Отмечая это, В. А. Томсинов указывает, что свой курс по шотландскому праву профессор Миллар начинал с лекций об институтах публичного права, затем излагал институты частного права. По его словам, молодых британцев привлекал в профессоре Милларе его либерализм в политических воззрениях. Те же, кто хотел учиться юриспруденции, получали на его лекциях знания основополагающих правовых принципов гражданского права, позволявшие самостоятельно усвоить сущность конкретных правовых институтов, действующих в той или иной стране. Миллар не любил останавливаться на подробностях и предпочитал не тратить на них время лекций, справедливо полагая, что фундаментальные знания в области юриспруден-

---

⁶² Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 331, 332.

⁶³ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть седьмая. – С. 43.

⁶⁴ Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 332.

ции, которые он давал, вполне позволяют студентам самостоятельно разобраться в детальных характеристиках римского или шотландского права⁶⁵.

Лекционный курс Миллара по Институтам Юстиниана, который слушали Десницкий с Третьяковым, состоял из двух частей: общей и особенной. Миллар излагал сначала главные положения римского права в соответствии с руководством немецкого правоведа Иоганна Готлиба Гейнекция (*Johann Gottlieb Heineccius*, 1681–1741) «Элементарное цивильное право согласно порядку Институций», затем объяснял нормы, составляющие конкретные институты римского права. При этом Миллар широко использовал сравнительный метод. Однако, будучи блестящим лектором, Миллар оказался неплодовитым писателем – автором всего лишь одной крупной работы, впервые опубликованной в 1771 г. под названием «Наблюдения, касающиеся различия социальных положений в обществе». Кроме этого, В. А. Томсинов делает крайне важное заключение, цитируя английского экономиста Джона Эллиота Кэрнса (*John Elliott Cairnes*; 1823–1875): «Десницкий и Третьяков возвратились в Москву с точкой зрения на право, укорененной в историческую теорию общества, в котором правительство (необходимое для защиты собственности, что составляет основание общества) базируется на авторитете и полезности и которое видит в основе политического повиновения привычку, обычай, страх и полезность. Закон не происходит из высших норм божественного права... но правила правосудия возникают из общественной жизни». По словам В. А. Томсинова, Дж. Кэрнс также отмечал, что многие смитовские идеи перешли в произведения Десницкого и Третьякова через вторые руки, то есть через Миллара⁶⁶.

Основоположник либеральной экономической теории и сторонник теоретических обобщений, систематизации экономических знаний Адам Смит

---

⁶⁵ Томсинов В. А. Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–2010): Очерки жизни и творчества. 2-е изд., перераб. и доп. – С. 27–29; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – С. 135, 136.

⁶⁶ Томсинов В. А. Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–2010): Очерки жизни и творчества. 2-е изд., перераб. и доп. – С. 29–30; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1 – С. 137, 138.

(*Adam Smith*, 1723–1790) был одним из самых образованных людей своего времени, имел энциклопедические знания в области разных наук, оказав значительное влияние на своих современников и последователей⁶⁷. В процессе своего обучения в Глазговском и Оксфордском университетах А. Смит выступал подвержен влиянию идей нравственной философии Френсиса Хатчесона (*Francis Hutcheson*, 1654–1746) и Дэвида Юма (*David Hume*, 1711–1776).

В 1748–1750 гг. А. Смит «читал лекции по риторике и эстетике в Эдинбурге, вне университета, где эти предметы не преподавались», а «в 1751 г. он был выбран профессором логики в Глазговский университет и вскоре затем получил в том же университете кафедру нравственной философии»⁶⁸, посвятив свою дальнейшую ученую деятельность вопросам нравственной философии, логики и экономики⁶⁹. Громадное влияние на формирование научных взглядов А. Смита, как экономиста и правоведа, оказали, прежде всего, учения философа и экономиста Д. Юма, французских философов эпохи Просвещения Жана-Жака Руссо (*Jean-Jacques Rousseau*, 1712–1778), Жана Лерона Д'Аламбера (*Jean Le Rond D'Alembert, d'Alembert*, 1717–1783), Клода Адриана Гельвеция (*Claude Adrien Helvétius*, 1715–1771) и Пауля Дитриха Тири Гольбаха (*Paul-Henri Thiry d'Holbach*, 1723–1789), а также физиократов Франсуа Кенне (*François Quesnay*, 1694–1774), Анна Робера Жака Тюрго (*Anne Robert Jacques Turgot*, 1727–1781)⁷⁰.

В основных своих работах А. Смит исходил «из одного и того же понимания человеческой природы, признаваемой им в своей основе глубоко

---

⁶⁷ Історія економічних учень : підручник. У 2 ч. – Ч. 1 / За ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – 582 с. – С. 176, 180.

⁶⁸ Туган-Барановский М. Смит (Адам Smith) // Энциклопедический словарь. – Том XXX^a. Слюз – София Палеолог. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг). И. А. Ефрон (С.-Петербург). – С.-Петербург : Типография Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 536–541. – С. 536.

⁶⁹ По словам М. И. Туган-Барановского, нравственной философией «называлась в шотландских уни[верситетах] своеобразная научно-философская дисциплина, распадавшаяся на четыре части – естественную теологию, этику, естественное право и политику, куда входила и прикладная экономика. Лекции С[мита] обнимали все эти 4 предмета, при чем естественная теология, мало его интересовавшая, излагалась им весьма кратко» (см.: Туган-Барановский М. Смит (Адам Smith) // Энциклопедический словарь. – С. 536–537).

⁷⁰ См. об этом: Иванюков И. И. Основные положения теории экономической политики с Адама Смита до настоящего времени. – 1-е бесплатное приложение к журналу «Вестник и Библиотека Самообразования» на 1904 г. – С.-Петербург, 1904. – 164 с. – С. 17–25.

эгоистичною ... Но, кроме посылки эгоизма, С[мит] исходит и из другого, более шаткого тезиса: согласно своему общему философско-теологическому мирозерцанию, он предполагает некоторую предустановленную гармонию в свободной игре человеческих интересов, долженствующей привести к общему благополучию»⁷¹. В то же время «исторические исследования С[мита], – по свидетельству М. И. Туган-Барановского, – ... построены, в большинстве случаев, по заранее готовой схеме, для доказательства или иллюстрации тех или иных априорных положений автора»⁷². Понятие нравственной человеческой природы в трудах А. Смита связывается с четырьмя главными добродетелями: «властью над самим собою, любовью или доброжелательством, благотворительностью и правдой»⁷³.

В истории политэкономии основные положения теории А. Смита, «проповедующей свободу хозяйственной деятельности человека, свободу торговли и проч.»⁷⁴, сводились к следующему: «1) в признании естественного, абсолютного экономического порядка, 2) в устранении активной деятельности государства, и отсюда – ограничение народного хозяйства системой частных хозяйств, 3) в возвеличении эгоизма до значения основного принципа народного хозяйства, и отсюда – отождествление индивидуальных интересов с общественными и почти исключительное пользование при исследовании хозяйственных явлений дедуктивных методов»⁷⁵. Поэтому основной замысел исследова-

---

⁷¹ Туган-Барановский М. Смит (Адам Smith) // Энциклопедический словарь. – С. 539.

⁷² Там же. – С. 539.

⁷³ История философии права. Сочинение Н. И. Пилянкевича, изданное под редакцию Профессора Ренненкампа. – С предисловием, заключающим биографические сведения об авторе. – Киев : В университетской типографии, 1870. – 299 с. – С. 158; Будде Б. Е. Учение о ценности в системе Рикардо // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Часть LIV. – 1914. Ноябрь. – Петроград : Сенатская типография, 1914. – С. 1–18. – С. 5.

⁷⁴ Тарасов Е. Учебные годы Н. И. Тургенева в Геттингене. – С. 164.

⁷⁵ Иванюков И. И. Основные положения теории экономической политики с Адама Смита до настоящего времени. – 1-е бесплатное приложение к журналу «Вестник и Библиотека Самообразования» на 1904 г. – С. 26. Эти положения нашли отражение в труде А. Смита «Исследование о природе и причинах богатства народов», над которым ученый работал более десяти лет (при его жизни книга переиздавалась четыре раза) (см.: Смит А. Исследование свойства и причин богатства народов. Творение Адама Смита. Перевод с английского. – Том 1. – В Санктпетербурге : В типографии государственной Медицинской коллегии, 1802. – С. 1–577, 1–9; Смит А. Исследование свойства и причин богатства народов. Творение Адама Смита. Перевод с английского. – Том 2. – В Санктпетербурге : В типографии государственной Медицинской коллегии, 1803. – С. 1–10, 1–354.)

ния А. Смита «Теория нравственных чувств»⁷⁶ исследователи до сих пор видят в создании ученым универсальной, всеобъемлющей картины развития человека и общества на основе его собственных социально-философских идей, связанных с признанием существования справедливых, «естественных» законов, равенства и обязательности общечеловеческих норм морали⁷⁷.

Однако влияние идей А. Смита на формирование взглядов С. Е. Десницкого в области юридических наук было менее выраженным, чем влияние Джона Миллара⁷⁸. Об этом в справочной литературе указывается: «Как истый питомец британ[ского] университета, Д[есницкий] с особенным сочувствием отзывается об англ[ийских] законах и учреждениях и о самой Англии. Совершенно иным тоном говорит он о Германии. Д[есницкий] подсмеивается над немецкими учеными, придающими большую цену разным схоластическим тонкостям. Высоко ставя Юма и Адама Смита, Д[есницкий] с пренебрежением отзывается о Пуффендорфе, отзыв тем более замечательный, что Пуффендорф тогда, да и после долго, служил руководством во всех заведениях, где преподавалось право. Эта самостоятельность мышления Д[есницкого] имела тем большее значение, что ему приходилось закладывать основы для изучения российского законовещения ... Юристу, по мнению Д[есницкого], необходимы четыре науки: нравоучительная философия, натуральная юриспруденция, римское право и отечественное право; последние должны быть изучаемы на основании сравнительно-исторических данных. Д[есницкий] и представляет образчики подобного изучения, и хотя материал,

---

⁷⁶ См.: Смит А. Теория нравственных чувств или Опыт исследования о законах, управляющих суждениями, естественно составляемыми нами, сначала о поступках прочих людей, а затем о наших собственных. С письмами М. Кондорсе и Кабанису о симпатии. Перевод П. А. Бибииков. – С.-Петербург : Тип. Дома призрения малолет. бедных ценз., 1895. – 1–515, I–VI.

⁷⁷ Історія економічних учень : підручник. У 2 ч. – Ч. 1. – С. 180.

⁷⁸ Современные исследователи влияния А. Смита на российскую науку все же отмечают большое значение С. Е. Десницкого в распространении идей А. Смита в России: «Роль Десницкого в распространении идей Адама Смита в России была достаточно велика. Не исключено даже, что именно его конспект лекций послужил базой для издания «The Wealth of Nations» на английском языке» (см.: Артемьева Т. В. Адам Смит в России // Философский век. Альманах. Вып. 19. Россия и Британия в эпоху Просвещения: опыт философской и культурной компаративистики : материалы международной конференции, 6–8 июня 2002 г., Санкт-Петербург. Часть 1 / Отв. редакторы Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. — СПб. : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2002. – С. 39–66. – С. 47).

которым он располагал, весьма скуден, но уже одна замена отвлеченного демонстративного метода вольфианцев, царившего в моск[овском] университете, исследованием сравнительно-историческим есть весьма серьезная заслуга»⁷⁹. В другом случае отмечается, что «поездка за границу оставила неизгладимый след на образе мыслей Десницкого. Он подметил там проблески исторического направления в изучении права и явился первым и смелым представителем в России этого еще не вполне определившегося при нем направления. До него, и в Московском университете, и в других учебных заведениях, где преподавалось правоведение, все коренилось на праве естественном, «перстом Божеским во всех сердцах написанном»; всюду господствовали Пуффендорф и Вольф. Можно было предполагать, что, воспитанный на их отвлеченных воззрениях, беспочвенных и далеких от действительности, Десницкий и сам окажется последователем школы естественного права. Но этого не случилось. Лекции Адама Смита не могли не произвести впечатления на восприимчивого русского студента, одаренного большими способностями. Они послужили толчком к дальнейшей, уже самостоятельной разработке начал нового направления»⁸⁰.

По окончании своего обучения в университете Глазго С. Е. Десницкий сдал публичный экзамен на докторскую степень, получив при этом степени магистра свободных наук и доктора права. После этого в 1767 г. он возвратился в Москву, выдержав экзамен на основании приказа куратора Московского университета В. Е. Адодурова (1709–1780) «О произведении экзамена в Конференции возвратившимся на родину докторам юриспруденции Десницкому и Третьякову» для подтверждения полученной в Глазго докторской степени⁸¹. Прочитав несколько пробных лекций, Десницкий был допущен к преподаванию на юридическом факультете Московского университета. В 1868 г. он, как доктор юриспруденции, производится в экстраординарного профессора «прав

---

⁷⁹ А. Я. Десницкий (Семен Ефимович) // Энциклопедический словарь. – С. 485.

⁸⁰ Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 332. Речь идет о немецком философе, юристе Христиане фон Вольфе (*Christian Freiherr von Wolff*, 1679–1754).

⁸¹ Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 145; Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 332, 333.

римских и российских», оставаясь на службе в этом учебном заведении до 1778 г. (с 1773 г. как ординарный профессор).

В университете Десницкий с 1768 г. читал пандекты римского права сравнительно с правом российским, а с 1783 г. – курс российского законоискусства, критикуя последователей естественного права и отстаивая идею, что «абстрактные теории права не имеют никакой цены в смысле практического их осуществления; наука должна способствовать облегчению и ускорению естественных процессов социальной жизни, но она может достигать этой цели единственно путем изучения самой жизни в настоящем и прошлом»⁸². Методы проводимых С. Е. Десницким занятий по этим дисциплинам описываются в литературе следующим образом: «В ту пору еще не считалось допустимым вести преподавание по своей системе, и профессорам указывали готовые системы, готовые учебники, которыми должны были они руководствоваться. Проявить самостоятельность воззрений было делом нелегким. Большинство профессоров, менее даровитых, подчинялись силе обстоятельств. Но Десницкий, провидевший ... что не одна фантазия ведет народы к их назначению, и искавший духа законов в сущности вещей, в истории народов ... преодолевал этот гнет. Оставшиеся литературные труды его свидетельствуют, что он был далек от мысли придерживаться господствующих взглядов. И его речи, и примечания к переводу сочинения Блэкстона заставляют думать, что он был тверд в убеждениях и навряд ли слепо придерживался Гейнекия в своих лекциях. Относясь отрицательно к умствованиям представителей школы естественного права, Десницкий позволял себе посмеиваться над ними. Зато он чрезвычайно высоко ставил своего учителя, Адама Смита, последователем которого являлся сам»⁸³.

В то же время «главнейшим предметом его размышлений и бесед было Российское ученое Законоведение. К нему, как к средоточию, он направлял все

---

⁸² Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 333.

⁸³ Там же. – С. 333.

прочие знания и все внимание учащихся. Он не успел составить Теории Российского Законоведения, но оставил прекрасный опыт Введения в сию Науку, достойный внимания и подражания. В прекрасном своем Слове о прямом и ближайшем способе к научению Юриспруденции, он изложил с глубокою проницательностию и обдуманностию основания и образ преподавания сей Науки»⁸⁴.

Более предметно содержание идей С. Е. Десницкого передают его научные исследования. В подготовленной им работе под названием «Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года» С. Е. Десницкий фактически обобщил свои взгляды на происхождение «законоучения» и «законоискусства», понятие и сущность нравоучительной философии, натуральной юриспруденции, римской и российской юриспруденции. Кроме этого, ученый историческое понимание права «реализовывал» в таких частях указанной работы, как «Рассуждение о происхождении преимущества, власти и старшинства в народах, от которых происходит и их правление», а также «Рассуждение о родительской власти, которую у римлян имел отец над своими детьми и которая примечается и у всех народов, когда они в невежественном и варварском состоянии находятся»⁸⁵. Необходимость «научения юриспруденции» С. Е. Десницкий связывал с тем, что «у всех народов и во всяких государствах примечается издревле и поныне разная склонность и отменное дарование к различному упражнению; и что люди в ином государстве, не последуя толикому многообразному и природному в них стремлению желаний, одно военное упражнение за величественное почитают и к оному все свое старание прилагают, тому бывают причинами смежное со многими такого народа поселение и долговременное

---

⁸⁴ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть седьмая. – С. 43, 44.

⁸⁵ [Десницкий С. Е.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – С. 187–235.

оного с начала закоснение в войне с соседними народами»⁸⁶. «По сей причине мы видим, что в государствах, в которых одна военная слава и военное чиноположение предпочитается во всем, свободные науки и искусства благопоспешно не процветают, и сходно с сим заключением мы також видим, что у римлян при военном состоянии, которое у них через 700 лет продолжалось, никаких почти философов, стихотворцев, историков и знатных художников не было»⁸⁷, – пишет далее Десницкий.

Структура «Слова ...» соответствует программе подготовки юристов того времени, о которой С. Е. Десницкий пишет: «После нравоучительной философии, натуральной юриспруденции и римских прав обыкновенно в университетах преподаются отечественных законов юриспруденция, что все учащиеся, окончив и будучи исследованы и засвидетельствованы во всем, допускаются адвокатами в дела тяжёбые и криминальные для оказания своего искусства на деле и напоследок бывают судьями»⁸⁸.

Содержание нравоучительной философии Десницкий связывал с «четырьмя добродетелями», которыми, на его взгляд, были: «*iustitia, prudentia, fortitudo, temperantia* (истина, премудрость, великодушие и воздержание), которые в сей науке доказываются главными (*virtutes cardinales*) и от которых любители древности выводят и других премножество производных добродетелей (*derivativas virtutes*), поднимая споры неугомные о том, что справедливо ли быть всегда полезным и полезное всегда ли и в каких случаях может быть честным, и так обратно». Причем Десницкий продолжал придерживаться идей А. Смита относительно того, что «нравоучительная философия ближайшее с натуральной юриспруденциею соединена, нежели все другие системы сия науки»⁸⁹.

---

⁸⁶ [Десницкий С. Е.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года. – С. 189.

⁸⁷ Там же. – С. 192, 193.

⁸⁸ Там же. – С. 200.

⁸⁹ Там же. – С. 200, 201, 202.

С. Е. Десницкого на изучение вопросов естественного права «наталкивали первоначально запросы современной жизни, международной практики и отсутствие руководящих начал для их разрешения»⁹⁰ (с такими же проблемами при формировании основ естественного права сталкивались и его основатели). Поэтому исследование натуральной юриспруденции С. Е. Десницкий начинает с анализа «общефилософских, этических воззрений»⁹¹ таких основателей науки естественного права⁹², как Гуго Гроций (*Hugo de Groot*, 1583–1645), Томас Гоббс (*Thomas Hobbes*, 1588–1679), Самуэль фон Пуффендорф (*Samuel von Pufendorf*, 1631–1694)⁹³ и римский консул Марк Кокцей Нерва (*Marcus Cocceius Nerva*), жившего в первом веке до н. э., относительно содержания и системы этой науки (натуральной юриспруденции). Ее содержание С. Е. Десницкий рассматривал «в четырех частях, из которых: 1) О происшествии правлений в разные веки и у разных народов; 2) О правах, происходящих в обществе от различного состояния и звания людей; 3) О правах, происходящих от различных и взаимных дел между обывателями; 4) О полиции, или благоустроении гражданском»⁹⁴. Первую часть ученый понимает

⁹⁰ Александренко В. [Н.] Очерки по истории науки международного права. А. Джентили и Г. Гроций // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. Часть III. – 1906. Май. – С.-Петербург : Сенатская типография, 1906. – С. 109–124. – С. 113.

⁹¹ Там же. – С. 113.

⁹² Там же. – С. 109.

⁹³ Обоснование связи учения Пуффендорфа, Гоббса и Гроция часто приводилось в литературе первой трети XIX в. Так, утверждение о том, что «Пуффендорф соединил только философские мнения Гоббса с началами общественной жизни, принятыми Гроцием», указывалось в периодической печати (см.: Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть четвертая. – [№ XII. Декабрь]. – [Отдел VI. Новости и смесь. Разные известия]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 371). В другом случае основательное исследование «собственно естественного права», которое представляли Гроций и Пуффендорф, а также политической теории сенсуалистической философской школы в Англии Гоббса, было подготовлено в 1840-х годах Н. И. Пилянкевичем и издано только в 1870 г. под редакцией Н. К. Ренненкампа (см.: История философии права. Сочинение Н. И. Пилянкевича, изданное под редакцией Профессора Ренненкампа. – С предисловием, заключающим биографические сведения об авторе. – С. 81–103, 133–137). Переиздание этого труда Н. И. Пилянкевича увидело свет в 2011 г. (см.: Пилянкевич Н. И. История философии права [изданное под редакцией профессора Н. К. Ренненкампа, Киев. – 1870] // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. – Кн. 1 / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. – К. : Либідь, 2011. – С. 100–306. – С. 153–168, 189–192). Современное исследование взглядов Пуффендорфа см.: Курзенин Э. Б. Политико-правовое учение Самуэля Пуффендорфа Политико-правовое учение Самуэля Пуффендорфа: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений; Курзенин Эдуард Борисович; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 1999. – 153 с.

⁹⁴ [Десницкий С. Е.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года. – С. 202–204.

как «некоторые наблюдения о причинах и натуральном происшествии власти и старшинства у народов, изъясняя оные историческим описанием, взятым от первоначальных народов, о которых мы ясное понятие имеем ...», вторую – как «права натуральные, какие имеет человек к защищению своего тела, имени и пр. После сих изъяснять права приобретенные, какие случаются между государем и подданными, между судьей и судимым, между рабом и господином, между родителями и детьми, между мужем и женою, между опекуном и состоящим под опекою, причем должно показывать начало, возвышение и совершенство примечаемой во всех правлениях власти законодательной, судительной и наказательной с показанием, каким персонам каждая из сих властей бывает поручена сначала и какие люди отправляют сии должности напоследок в правлении»⁹⁵. «В третьей части должно показывать свойство прав, происходящих от различных между обывателями дел, каковыя суть вещественные: собственность, право дозволенное, наследство, заклад и особливые привилегии и другие персональные; контракт и подобное право в преступлении»⁹⁶, – пишет Десницкий. Однако содержание «преступления и подобного права в преступлении» ученый не раскрывает, ограничиваясь констатацией того, что «сие историческим доказательством должно пространно изъяснять, показывая их точные основания, на которых они утверждаются». В четвертой части Десницкий предлагает «показывать все то, что принадлежит до благоустройства и благосостояния, удобного содержания и безопасности обывателей, и рассуждать о средствах, надобных к предупреждению внутренних треволнений и к защищению от неприятельских нападений»⁹⁷.

Некоторые «элементы» уголовно-правовых воззрений С. Е. Десницкого встречаются в той части указанной работы, которая именуется «О российской юриспруденции». Именно здесь ученый признает «все тяжёбные и криминальные дела с назначенными по указам Наказаниям» составляющими

---

⁹⁵ [Десницкий С. Е.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года. – С. 204, 205.

⁹⁶ Там же. – С. 205, 206.

⁹⁷ Там же. – С. 206.

«прав вещественных и персональных». Ограничиваясь этим, он считает это необходимым «для общего знания и для удобнейшей практики в судах»⁹⁸.

Позднее С. Е. Десницкий подготовил «Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются ... говоренное ... апреля 22 дня 1772 года»⁹⁹, «Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оное приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими ... говоренное ... июня 30 дня 1775 года»¹⁰⁰, а также «Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителства ... говоренное ... апреля 21 дня 1781 года»¹⁰¹.

Отдельно следует отметить составленные С. Е. Десницким «примечания к переводу книги Блэкстона «Истолкования английских законов», в которых ученый объясняет, что «господин Блэкстон в толковании здесь закона естественного по началам моральным держался системы Готчесона и полагает добродетель в доброжелательстве, или в желании блага, похваляемом всякому собственным самолюбием. Впрочем, как доктор Готчесон, так и г. Блэкстон оба заражены казуистическим законоучением, коего в Англии родителем был господин Гоббс»¹⁰². В этих «Примечаниях ...» С. Е. Десницкий отдельно описывает сущность «обмана, чинимого при выборе членов парламентских», при-

⁹⁸ [Десницкий С. Е.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года. – С. 210.

⁹⁹ [Десницкий С. Е.] Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются ... говоренное ... апреля 22 дня 1772 года // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – С. 236–256.

¹⁰⁰ [Десницкий С. Е.] Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оное приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими ... говоренное ... июня 30 дня 1775 года // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – С. 257–267.

¹⁰¹ [Десницкий С. Е.] Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителства ... говоренное ... апреля 21 дня 1781 года // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – С. 268–286.

¹⁰² [Десницкий С. Е.] [Из примечаний к переводу книги Блэкстона «Истолкования английских законов»] // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – С. 288, 289.

знавая его «показателем злоупотреблений закона», а также влияния «сокро-
виществующих миллионщиков» на правосудие, когда оно «может быть нечув-
ствительно на откупе» (в этом случае Десницкий описывает пример, приве-
денный английским историком и философом Дэвидом Юмом, который причи-
ну смерти в 1649 г. английского короля Карла I видел в коммерции, «которая в
тогдашние времена столь безмерно усилилась, что даже мясники и пивовары,
заседая в законодательстве, подавали страшный приговор на своего законного
государя») ¹⁰³.

В оглашенном 30 февраля 1768 г. в Московском университете «Пред-
ставлении о учреждении законодательной, судительной и наказательной вла-
сти в Российской империи» С. Е. Десницкий отстаивал позицию, что «все поч-
ти чиновничества и все главное правление в государствах» зависят от трех
властей: законодательной, судительной и наказательной. Первой он наделял
монархов, кроме которых «никто в полном значении не может иметь; позван-
ные, однако, на такую должность монархами персоны могут и в законодатель-
ной власти иметь столько участия, сколько и ныне правительствующему сена-
ту дозволяется, то есть их должность может дозволена быть с приказанием и
по усмотрению монархов российских делать указы вновь, старые поправлять,
дополнять или уничтожать так, как надобность и изволение монаршее потре-
бует» ¹⁰⁴. Объясняя сущность законодательной власти, С. Е. Десницкий рас-
сматривает следующие вопросы: «из каких и из скольких людей состоять мо-
жет правительствующий сенат»; «каким образом и откуда выбирать сенато-
ров»; «каким образом другого звания сенаторы могут быть выбираемы»; «на

---

¹⁰³ [Десницкий С. Е.] [Из примечаний к переводу книги Блэкстона «Истолкования английских зако-
нов»]. – С. 289, 290, 291.

¹⁰⁴ [Десницкий С. Е.] Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной
власти в Российской империи // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века /
Под общ. ред. и со вступ. стат. И. Я. Щипанова. – Издание в двух томах. – Том I. – М. : Гос. изд-во полит.
лит-ры, 1952. – С. 294, 295.

сколько времени сенаторы выбираемы могут быть»; «каким образом заседать и дела отправлять сенаторам»¹⁰⁵.

Понимая судительную власть как такую, которая «требуется, чтоб распределена была во всей империи», С. Е. Десницкий рассматривает для объяснения сущности этой власти следующие вопросы, связанные с судопроизводством и судоустройством: «в каких местах в России судительная власть должна безотлучно присутствовать»; «из каких персон в сих местах судительная власть состоять может»; «какая должность может быть четырех генеральных судей»; «каким образом судьи должны судить дела криминальные и тяжёбые»; «в каком знании и науках судьи искусны должны быть»; «на сколько времени и на каком жаловании судьи могут быть учреждены»¹⁰⁶.

Наказательная власть, по мнению ученого, «должна больше зависима быть от высших, нежели какая другая из сих властей. И для того порядок в отечестве требует узаконить, чтоб имеющие наказательную власть ничего важного отнюдь от себя не предпринимали без осуждения публичного пред судьями». Для объяснения этого С. Е. Десницкий обращается к вопросам, связанным с уголовным судопроизводством и судоустройством: «кому приличественно наказательная власть может быть поручена» и «какая должность может быть поручена воеводе»¹⁰⁷.

В заключении своего «Представления ... » С. Е. Десницкий уделяет внимание так называемой «гражданской власти», которая не выделялась в определенной им системе властей, но все же была рассмотрена автором. Такая власть, как пишет ученый, «поручена должна быть таким людям, которые в городе живут и у которых больше дел отправляется в городе. Следовательно, такую власть иметь можно дозволить гражданам, а более еще купцам и художественным людям»¹⁰⁸.

---

¹⁰⁵ [Десницкий С. Е.] Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. – С. 295–301.

¹⁰⁶ Там же. – С. 301–308.

¹⁰⁷ Там же. – С. 308–312.

¹⁰⁸ Там же. – С. 312.

Не смотря на то, что вопросы уголовного права в работах С. Е. Десницкого рассматривались крайне поверхностно, в этой науке он, по замечанию Г. С. Фельдштейна, оставил заметный след. Относя С. Е. Десницкого к сторонникам историко-сравнительного направления в уголовном праве, Г. С. Фельдштейн мотивирует это не «областью созданного ... в русской криминалистике», которая не так уж велика, а «ценностью той положительной наметки путей разрешения задач русского уголовного правоправедения, разработке которой он посвятил немало усилий». Вместе с тем, Г. С. Фельдштейн называет в своей работе имя ученого, чьи идеи прямо повлияли на взгляды С. Е. Десницкого, который «углубил то, что он получит от Лангера. Влияние последнего было на него столь значительным, что оттеснило в значительной мере впечатления, полученные им в Англии»¹⁰⁹. Схожая мысль относительно «исторической природы» уголовно-правовых взглядов С. Е. Десницкого встречается в справочной литературе (на примере характеристики ученым сущности некоторых видов наказаний, целей их применения): «... не будучи по специальности криминалистом, Десницкий, если и не заметил других оснований и целей наказания, зато, как чуткий человек, он понял, насколько не соответствуют духу времени чрезмерно жестокие кары, и приложил свои силы к тому, чтобы способствовать замене старых карательных систем новыми, более мягкими и человечными. Ведь, если в его время и не практиковалась в широких размерах смертная казнь со всеми ее ужасами, то это было не в силу духа тогдашних законов, а лишь потому, что сохраняло действие, как временная мера, заменение казни ссылкой и каторгой»¹¹⁰.

Карл-Генрих Лангер (*Karl Heinrich Langer*, вторая половина 1730-х годов – после 1792) имел немецкое происхождение и обучался философским и

---

¹⁰⁹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 141, 142.

¹¹⁰ Калмыков Влад. Десницкий, Семен Ефимович // Русский биографический словарь. – С. 334. Говоря о преемственности взглядов К. Г. Лангера С. Е. Десницким, А. И. Чучаев пишет: «Ученик К.Г. Ланге профессор Московского университета С. Е. Десницкий также использовал в своих трудах историко-сравнительный метод исследования» (Чучаев А. И. Проблемы в методах науки уголовного права. – С. 193).

юридическим наукам в Гейдельбергском и Иенском университетах¹¹¹. Для преподавания юридических наук в Московском университете его пригласил в 1764 г. куратор В. Е. Адодуров, хотя ни печатных трудов, ни ученой докторской степени у Лангера не было¹¹². С. П. Шевырев в связи с этим пишет: «Он не имел степени Доктора, что Ададурову было неприятно, однако не смотря на то, что в 1764 г., 12-го августа Лангер введен был в Университетскую конференцию самим Куратором – и здесь прочел две пробные лекции: *de practis ex jure naturae* и потом: *de successione ab intestato ex jure civili*. Тогда же заключен с ним контракт на три года и дана ему кафедра Ординарного Профессора с окладом 500 рублей в год и с квартирою в доме Университета. Это назначение было особенно необходимо потому, что контракту с Дильтеем истекал срок и его увольняли по некоторым неудовольствиям»¹¹³.

Лангер начал читать Право положительное всеобщее, по системе Неттельбладта, но с 1765 года стал уже требовать для своих лекций экземпляра Российских указов. В том же году он занял место Секретаря Конференции, по смерти Билона, и с тех пор протоколы конференции писаны были на Латинском языке, который, по образу мыслей того времени, казался гораздо приличнее для дел ученых»¹¹⁴, – писал С. П. Шевырев.

Итак, в Московском университете К. Г. Лангер до мая 1774 г.¹¹⁵ «читал естественное и народное право по Ноттельбладту, политику по собственным

---

¹¹¹ В литературе встречается утверждение, что К. Г. Лангер был воспитанником Геттингенского и Иенского университетов (см.: Русский биографический словарь. – Лабзина – Ляшенко [Том 10]. – Издаваемый Императорским Русским Историческим Обществом. – С.-Петербург : Типография Главного Управления Уделов, 1914. – С. 58; Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 134).

¹¹² История Императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым. 1755–1855. – Москва : В Университетской Типографии, 1855. – С. 128, 129; Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 136, 137. В справочной литературе все же указывается, что К. Г. Лангер, закончив образование в Геттингенском и Иенском университетах, «получил степень доктора обоих прав» (Русский биографический словарь. – Лабзина – Ляшенко [Том 10]. – С. 58).

¹¹³ История Императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым. 1755–1855. – С. 129.

¹¹⁴ Там же. – С. 129.

¹¹⁵ Таким образом, преподавательская деятельность К. Г. Лангера в Московском университете продолжалась почти десять лет – с 11 августа 1764 г. по 8 мая 1774 г. (см.: Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения. – Издание Москвитянина. – Том II. – Москва : В Университетской Типографии, 1845. – С. 4; Русский биографический словарь. – Лабзина – Ляшенко [Том 10]. – С. 58).

запискам, придерживаясь системы Вольфа»¹¹⁶, а также курс всеобщей юриспруденции по руководству И. Г. Винклера¹¹⁷.

По мнению Г. С. Фельдштейна, К. Г. Лангер работал в историко-сравнительном и догматическом направлениях в уголовном праве, создав «первую русскую школу права в лице своего ученика А. А. Артемьева и наиболее яркого представителя ее С. Десницкого». Таким образом, Г. С. Фельдштейн характеризует С. Е. Десницкого как последователя учений К. Г. Лангера, принадлежащего к этим двум «направлениям в разработке русского уголовного права»¹¹⁸.

С. П. Шевырев указывает, что Адодуров поручил Лангеру «... стараться особенно о приобретении познаний в языке Русском, чтобы профессор мог скорее ввести занятия и Русскою Юриспруденциею. Лангер начал читать Право положительное всеобщее, по системе Неттельбладта, но с 1765 года стал уже требовать для своих лекций экземпляра Российских указов. В том же году он занял место Секретаря Конференции ... и с тех пор протоколы конференции писаны были на Латинском языке, который, по образу мыслей того времени, казался гораздо приличнее для дел ученых»¹¹⁹.

Г. С. Фельдштейн считал, что К. Г. Лангер «не был защитником отрезанной от исторических условий доктрины естественно-правовых учений». Подкрепляя свой вывод освещением «отдельных вопросов уголовного права» в трудах К. Г. Лангера¹²⁰, российский дореволюционный ученый признал его

¹¹⁶ Русский биографический словарь. – Лабзина – Ляшенко [Том 10]. – С. 58.

¹¹⁷ Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии : учебное пособие. – С. 137, 154. В. А. Томсинов также указывает, что К. Г. Лангер в то время читал систему натуральной (естественной) юриспруденции по руководству Неттельбладта (там же. – С. 154).

¹¹⁸ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 134.

¹¹⁹ История Императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым. 1755–1855. – С. 129.

¹²⁰ Первая работа К. Г. Лангера была опубликована в 1766 г. и представляла собой изложение речи, произнесенной в публичном собрании Императорского Московского университета «Слово о начале и распространении положительных законов, и о неразрывном союзе философии с их учением, в публ. собр. И.М.У., бывшем для высокотожественного дня рождения ... Имп. Екатерины Алексеевны ... говоренное профессором ... Карлом Генриком Лангером. Апр. 26 дня 1766 году». Наиболее важным трудом Лангера стало «Слово о происхождении и свойстве высшего криминального суда, и что употребление оногo рассуждать надлежит, по различному состоянию гражданств, и по намерению, которое в наказании людей иметь должно», произнесенное в день восшествия на престол императрицы Екатерины II (см.: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 135). О списке трудов К. Г. Лангера см.: Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения. – С. 4; Русский биографический словарь. – Лабзина – Ляшенко [Том 10]. – С. 58.

«сторонником философско-догматического учения права при помощи историко-сравнительного приема»¹²¹. Подытоживая выводы о К. Г. Лангере, Г. С. Фельдштейн пишет: «Мы должны видеть его в лице представителя философско-догматического направления в разработке права, оперирующего при помощи сравнительно-исторических данных. Метод этого ученого и его обширные знания не могли, к сожалению, быть приложенными к разработке русского права по незнанию языка страны. В этом отношении ему пришлось разделить участь русских ученых, которые хотя и знали язык, но по целому ряду других условий должны были ограничиться только наметкой схемы разработки права в известном направлении. Мы не имеем, однако, права считать деятельность Лангера в Московском университете совершенно бесплодной. Помимо влияния на слушателей, он первый из иностранцев, которому удалось заложить основание русской школы правоведов, применявшей его приемы разработки права. Для оценки заслуг Лангера в истории русской науки достаточно принять во внимание, что влияние его рельефно сказалось на трудах его учеников: А. Артемьева и С. Десницкого. Между тем как первый только отчасти пошел по пути, намеченному Лангером, С. Десницкий ... опередил его и по праву должен считаться самым крупным русским юристом XVIII столетия»¹²².

В своих трудах К. Г. Лангер изучение уголовных законов предлагал проводить историко-сравнительным методом. Причем на его применение влияли социальные и психологические условия жизни общества. Так, именно нецелесообразность применения и неспособность служить охране права привело у одних народов к исчезновению «частной мести», а у других – ее своеобразную «трансформацию» в систему выкупов. Сравнивая уголовные законы разных народов, К. Г. Лангер не ограничивается простым выводом о тождественности некоторых из них в силу определенного заимствования. По его мне-

---

¹²¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 135.

¹²² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 138.

нию, к этому могут привести также одинаковые условия быта нескольких народов, которые усматривают в этом некую целесообразность. Изучение таких условий он связывал со значением истории, которая в конечном счете помогает уяснить особенности происхождения позитивного права.

Рассматривая понятие преступления, К. Г. Лангер среди его признаков называл совершение действия по человеческой воле в соответствии с «нравственным или гражданским обязательством», а также способность «таким действием «тишину и безопасность общую нарушать» (когда оно «потревожит общее спокойствие»). Г. С. Фельдштейн, обращавшийся к текстам указанных работ К. Г. Лангера, считал, что их автор анализирует «материальный состав преступления, очерчивая последний рядом отрицательных признаков» в следующем предложении: «Никакого действия назвать не можно преступлением, которое не заключает в себе нравственного или гражданского обязательства, которое совсем невозможно, или необходимо, или не в нашей власти состоит ... и которое происходит от людей ума лишенных или насильно принужденных»¹²³. Понятие наказания в уголовном праве К. Г. Лангер также исследовал с историко-сравнительной стороны. Связывая сущность наказания с потребностью «соблюдения общего благополучия», Лангер неизменно обращается к влиянию на него различных социальных и психологических моментов. Например, будучи противником смертной казни, ученый на основе анализа уголовного законодательства других стран объяснял применение данного вида наказания во многих из них с позиции обеспечения спокойствия жизни граждан и воздержания от совершения ими преступлений.

У меня нет оснований не доверять Г. С. Фельдштейну, который фактически анализировал особенности преемственности взглядов К. Г. Лангера в трудах его ученика С. Е. Десницкого. Однако утверждать о влиянии на научные идеи С. Е. Десницкого только К. Г. Лангера, возражая влиянию на них взглядов Адама Смита и Джона Миллера, не совсем корректно. В этом плане

---

¹²³ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 137.

показателен вывод В. А. Томсинова о том, что С. Е. Десницкий объединение нравоучительной философии, естественной (натуральной) юриспруденции, римского права и русского права как составных частей общей системы преподавания наук в России представлял потому, что «проверил подобную систему на себе во время учебы в университете Глазго. Ей следовали ведущие профессора этого университета – Адам Смит и его ученик Джон Миллар»¹²⁴. Не стоит забывать также о том, что именно на занятиях Джона Миллара С. Е. Десницкий основательно ознакомился с использованием сравнительного метода в праве. Это, в свою очередь, позволило ему в своих трудах¹²⁵ отдавать предпочтение историко-сравнительному методу изучения права, отстаивая непригодность «практического изучения российской юриспруденции в судебных местах» и нецелесообразность «приема ознакомления с правом при посредстве метода толковательного»¹²⁶. Историческое исследование С. Е. Десницкий осуществлял относительно «отдельных юридических институтов у разных народов для выяснения законов их смены». Такой же подход указывает на восприятие им идей своего учителя К. Г. Лангера, «исследовавшего, в частности, смену укладов уголовного права и указавшему на роль истории в деле его изучения»¹²⁷, с той лишь разницей, что Лангер, в отличие от своего талантливого ученика, не наделял исторический метод изучения права метафизическими и политическими «свойствами».

---

¹²⁴ Томсинов В. А. Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755–2010): Очерки жизни и творчества. 2-е изд., перераб. и доп. – С. 42; Томсинов В. А. Юридическое образование и юриспруденция в России в XVIII столетии: Учебное пособие. – С. 152; Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х томах. – Т. 1. – С. 152.

¹²⁵ См.: [Десницкий С.] Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичном собрании Императорского Московского университета ... говоренное ... июня 30 дня 1768 года. – С. 187–235; [Десницкий С.] Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются ... говоренное ... апреля 22 дня 1772 года. – С. 236–256; [Десницкий С.] Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оное приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими ... говоренное ... июня 30 дня 1775 года. – С. 257–267; [Десницкий С.] Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имущества в различных состояниях общежития ... говоренное ... апреля 21 дня 1781. – С. 268–286; [Десницкий С.] [Из примечаний к переводу книги Блэкстона «Истолкования английских законов»]. – С. 287–291; [Десницкий С.] Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. – С. 292–332.

¹²⁶ См. об этом: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 143, 144.

¹²⁷ Там же. – С. 144, 145.

Уделял также внимание С. Е. Десницкий соотношению понятий «delictum» и «quasi delictum» между собой, а также с «областью нравственно недопустимого» и «уголовной неправдой, влекущей за собой наказание», полагая, что формальные критерии их разграничения могут изменяться, поскольку зависят от «верховой власти» государства. Причем основания применения такой властью права наказывать (карать) у Десницкого не выходят за рамки историко-сравнительного представления.

Подводя итог характеристике историко-сравнительного направления в уголовном праве у С. Е. Десницкого и его связи с К. Г. Лангером, следует обратить внимание на слова Г. С. Фельдштейна: «Теоретическая юриспруденция С. Десницкого на положительном основании, изыскивающая «причины, которые действуют во всех государствах и суть основанием всех законов и правлений», не очень далека от «философии» Лангера, как объединяющего начала, считающегося с «естеством вещей», и лежащего в основании положительного права, – не далека и от того преклонения перед сравнительно-историческим методом, которое слышится в словах Лангера»¹²⁸.

Кроме английских и французских просветителей XVIII в., правопонимание преподавателей уголовного права в Харьковском университете определенным образом формировалось на основе взглядов представителей классической немецкой философии конца XVIII – начала XIX в. Одним из ученых, который воспринял такие взгляды и оказал влияние на формирование исторического правопонимания И. Н. Даниловича, был Эдуард Герман Вильгельм Генке (*Hermann Wilhelm Eduard Henke*, 1783–1869). Как представитель исторического направления в понимании уголовного права (философско-исторической школы права) он является малоизвестным ученым, данные биографии которого современные отечественные исследователи вообще не упоминают. Сведений о нем крайне мало, в основном это немецкая литература XIX в., хотя его имя в отечественной литературе все же упоминается, пре-

---

¹²⁸ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 146.

жде всего, в связи с обозрением преподавания юридических наук в немецких университетах того времени¹²⁹ или, благодаря старым немецким источникам, иллюстрирующим формирование уголовно-правовых взглядов И. Н. Даниловича¹³⁰. Такая связь с учениями представителя немецкой уголовно-правовой мысли позволяла И. Н. Даниловичу на своих лекционных занятиях по уголовному праву соединять «общие теоретические понятия и сравнительно-исторические сведения по отечественному и некоторым иностранным уголовным законам (древнеримскому, германских народов и др.)»¹³¹. В то же время немногочисленные работы современных авторов, по сути, являются калькой с указанных исследований¹³².

Немецкий криминалист Эдуард Герман Вильгельм Генке родился 28 сентября 1783 г. в Брауншвейге в многодетной семье местного пастора Эрнста Хайнриха Людвига Генке (*Ernst Heinrich Ludwig Henke, 1741–1802*) и был девятым ребенком. Его старший брат Адольф Кристиан Генрих Генке (*Adolph Christian Heinrich Henke, 1775–1843*) стал известным физиологом, патологоанатомом и фармакологом, был одним из основателей судебной медицины.

Эдуард Генке учился в университетах Геттингена и Хельмштадта, изучая юридические науки. В 1806 г. он защищает габилитационную докторскую диссертацию в университете Эрлангена, в котором в то время читал лекции Иоганн Готлиб Фихте (*Johann Gottlieb Fichte, 1762–1814*), оказавший впоследствии значительное влияние на становление научных взглядов Эду-

---

¹²⁹ Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть четвертая. – [№ XII. Декабрь]. – [Отдел VI. Новости и смесь. Разные известия]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 362.

¹³⁰ См.: Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Составленный профессорами Д. И. Багалеем, Н. В. Сумцовым и В. П. Бузескулом. Издание университета. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1906. – С. 63; Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 461.

¹³¹ История университета Св. Владимира / соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. – Репр. изд. – К. : Лыбидь, 2010. – 280 с. – С. 152.

¹³² См.: Чучаев А. И. Г. С. Гордеенков – представитель Харьковской школы уголовного права // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 92; Чучаев А. И. Проблемы в методах науки уголовного права. – С. 194.

арда Генке (1805-1806), а в 1808 г. – еще одну диссертацию в университете Ландсхута.

Карьера «кабинетного ученого» в первые годы после защиты диссертации, судя по всему, не очень привлекала Эдуарда Генке. Переехав в Нюрнберг, он, начиная с 1813 г., некоторое время работает на должности ассессора в местном городском суде. Однако уже в следующем году Генке покидает Нюрнберг и переезжает в Швейцарию, где на протяжении последующих восемнадцати лет занимает профессорскую должность в университете Берна (1814–1832). Это время знаменует собой наиболее плодотворный этап научной деятельности ученого. В 1832 г. Эдуард Генке возвращается в Германию и в течение года работает в Верховном Апелляционном судебном совете в Вольфенбюттеле. В 1833 г. он переезжает в Галле, работая сначала в местном Совете юстиции, а затем – на должности ординарного профессора в университете этого города Саксонии¹³³. В 1857 г. Эдуард Генке выходит в отставку и возвращается в родной Брауншвейг, где умирает 14 марта 1869 г.¹³⁴

О структуре преподаваемого Эдуардом Генке в университете Галле курса уголовного права указывается в приложении «Извлечение из каталогов лекций Юридических Факультетов в главнейших Германских Университетах» к опубликованной в сентябрьском номере «Журнала Министерства народного просвещения» за 1834 г. статье под названием «Устройство юридических факультетов в разных иностранных университетах, и в особенности в Германии»¹³⁵. В частности, в разделе «Б» этого приложения, который посвя-

---

¹³³ В связи с этим в декабрьском номере «Журнала Министерства народного просвещения» за 1834 г. в списке ординарных профессоров, «кои читали лекции в течение последних четырех с половиною лет ... В Гальском [университете]», указывалась фамилия «Генке» (см.: Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть четвертая. – [№ XII. Декабрь]. – [Отдел VI. Новости и смесь. Разные известия]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 362).

¹³⁴ Teichmann [Albert]. Henke, Hermann Wilhelm Eduard // Allgemeine Deutsche Biographie. – Elfter Band. Hassenpflug – Hensel. – Auf Verantallung Seiner Majestät des Königs von Banern herausgegeben durch die historische Kommission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. – Leipzig : Verlag von Dunker & Humblot, 1880. – S. 753, 754; Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть четвертая. – [№ XII. Декабрь]. – [Отдел VI. Новости и смесь. Разные известия]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 362.

¹³⁵ Саму статью см.: Устройство юридических факультетов в разных иностранных университетах, и в особенности в Германии // Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть третья. – [№ IX.

щен университета г. Галле, структура курса уголовного права в 1830-х годах представляется в виде следующих частей: 1) «Общее и Прусское Уголовное Право» и 2) «Общее и Прусское Уголовное Судопроизводство»¹³⁶. Для сравнения отмечу, что структура курса уголовного права, преподаваемого в Берлинском университете в то же самое время, имела значительные отличия, поскольку охватывала следующие его составляющие: 1) «История Уголовного Права»; 2) «Уголовное Право и Судопроизводство»; 3) «Уголовные дела»; 4) «О вменяемости преступлений»; 5) «Общее и Прусское Уголовное Право и Практическое Делопроизводство»¹³⁷. Еще более отличалась структура курса уголовного права в Гейдельбергском университете. Так, его составляющими были: 1) «Германское и Французское Уголовное Право»; 2) «О Теориях Уголовного Права»; 3) «О вменяемости преступлений»; 4) «Объяснение 47 и 48 книги Пандектов»; 5) «Уголовное Судопроизводство»; 6) «Практическое Уголовное Судопроизводство»¹³⁸. Более упрощенно была представлена структура курса уголовного права в университете Геттингена: 1) «Наука Уголовного Права»; 2) «Уголовное Право»; 3) «Уголовное Судопроизводство»¹³⁹.

Наиболее известным трудом немецкого криминалиста стало четырехтомное «Руководство по уголовному праву и уголовной политике», вышедшее в свет в Берлине на протяжении пятнадцати лет (1823–1838)¹⁴⁰.

Сентябрь]. – [Отдел IV. Известия об иностранных учебных заведениях]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 317–341. Об указанном приложении к этой статье см.: Извлечение из каталогов лекций Юридических Факультетов в главнейших Германских Университетах [Приложения к статье об устройстве иностранных юридических факультетов] // Журнал Министерства народного просвещения. – [1834]. Часть третья. – [№ IX. Сентябрь]. – [Отдел IV. Известия об иностранных учебных заведениях]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1834. – С. 472–514.

¹³⁶ Извлечение из каталогов лекций Юридических Факультетов в главнейших Германских Университетах [Приложения к статье об устройстве иностранных юридических факультетов]. – С. 491.

¹³⁷ Извлечение из каталогов лекций Юридических Факультетов в главнейших Германских Университетах [Приложения к статье об устройстве иностранных юридических факультетов]. – С. 475, 478, 481.

¹³⁸ Там же. – С. 515.

¹³⁹ Там же. – С. 504.

¹⁴⁰ Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik, von Eduard Henke. – Erster Theil. – Berlin und Stettin: in der Nicolaischen Buchhandlung, 1823. – S. I–XXII, 1–626; Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik, von Eduard Henke. – Zweiter Theil. – Berlin und Stettin: in der Nicolaischen Buchhandlung, 1826. – S. I–VI, 1–452; Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik, von Eduard Henke. – Dritter Theil. – Berlin und Stettin: in der Nicolaischen Buchhandlung, 1830. – S. I–VI, 1–743; Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik, von Eduard Henke. – Vierter Theil. – Berlin und Stettin: in der Nicolaischen Buchhandlung, 1838. – S. I–X, 1–894.

В этом издании Эдуард Генке выступил сторонником обстоятельного исторического анализа источников уголовного права зарубежных государств. Представляя, по словам Г. С. Фельдштейна, «философско-историческое течение в германской литературе XIX в.», Генке в своем исследовании «определенно указывает на необходимость союза философских приемов разработки прав с историческими. В этом сочетании он видит единственное средство избежать недостатков философских приемов, приводящих, с одной стороны, к разобщенности теоретического права с правосознанием народа, действительными потребностями практической жизни и проч. и, с другой, – спасение от увлечения историческим изучением права, ограничивающегося истолкованием устаревших памятников уголовного законодательства»¹⁴¹.

Описывая сущность указанного течения в науке уголовного права Г. С. Фельдштейн указывал: «Ближайшим образом, попытка взаимного восполнения философских построений, независимо от их особенностей, с исторической обработкой уголовного права имела для криминалистов много привлекательного. Этим путем думали придать философским построениям не только положительную почву, но и более пригодные для осуществления в практической жизни свойства»¹⁴².

Занимаясь юридическими науками в Эрлангенском университете, Эдуард Генке знакомится с представителем классической немецкой философии Иоганном Фихте, преподававшим здесь философию и являвшегося продолжателем этико-правовых учений Эммануила Канта (1724–1804). Сильное влияние идей Фихте испытал в процессе своей научной деятельности в то время и молодой Генке, решительно выступая против абсолютной (моральной) теории возмездия в уголовном праве и в своих первых работах по этой науке развивал теории последователя Канта. Такие работы Эдуарда Генке

---

¹⁴¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 460.

¹⁴² Там же. – С. 460.

были посвящены вопросам истории общего права в Германии (1806, 1809)¹⁴³, состоянию уголовного права (1810)¹⁴⁴, проблемам согласования (примирения) отдельных уголовно-правовых теорий, господствовавших в юридической науке (1811)¹⁴⁵, назначения наказания (1815)¹⁴⁶, проблемам кодификации уголовного законодательства (1811)¹⁴⁷, обзору уголовного законодательства зарубежных государств (1813)¹⁴⁸.

Выводы.

1. Формирование исторического направления в понимании уголовного права представителями этой науки в Харьковском университете имело ряд особенностей, основными среди которых являются такие:

а) предпосылками формирования научных знаний в этом направлении является то, что осуществлялось такое формирование на основе учений классической немецкой философии первой половины XVIII – начала XIX веков, а также английских и французских просветителей XVIII века;

б) обстоятельствами, повлиявшими на формирование исторического понимания уголовного права под воздействием именно представителей классической немецкой философии, английских и французских просветителей указанного периода являются, на мой взгляд, такие:

– формирование понимания уголовного права в историческом направлении у С. Е. Десницкого на основе восприятия своеобразного «объединения» воззрений российских (А. Я. Поленов, К. Г. Лангер) и зарубежных (шотландских) ученых (А. Смит, Дж. Миллар);

---

¹⁴³ [Henke E.] Grundrisse einer Geschichte des gemeinen peinlichen Rechts in Deutschland. – Thl. 2. – Landshut, 1809. – S. 362 fg.; [Henke E.] De vera crim. laesae majestatis sec. leges positivas indole atque poena. – 1806.

¹⁴⁴ [Henke E.] Ueber den gegenwärtigen Zustand der Kriminalrechtswissenschaft. – Landshut, 1810; [Henke E.] Kriminalistische Versuche. – Band 1. – Berlin, 1807; [Henke E.] Bemerkungen über einige der wichtigsten Gegenstände der Strafrechtswissenschaft // Neues Archiv des Criminalrechts. – Band 5. – 1822. – S. 240–282.

¹⁴⁵ [Henke E.] Ueber den Streit der Strafrechtstheorien, ein Versuch zu ihrer Versöhnung; nebst einer literarischen Beilage. – Regensburg : Montag & Weiss, 1811.

¹⁴⁶ [Henke E.] Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft. – Zürich, 1815.

¹⁴⁷ [Henke E.] Geist des allgemeinen Gesetzbuchs über Verbrechen für Baiern. – 1811.

¹⁴⁸ [Henke E.] Beiträge zur Criminalgesetzgebung in einer vergleichenden / Uebersicht der neuesten Strafgesetzbücher. – Regensburg, 1813.

– использование сформированных С. Е. Десницким основ понимания права в историческом направлении в учебном процессе в Московском университете вместо «устоявшихся» в то время концептуальных идей Самуэля фон Пуффендорфа и Христиана фон Вольфа. Отстаивая идеи правопонимания в этом направлении, С. Е. Десницкий критиковал последователей естественного права. При этом вопросы уголовного права в работах С. Е. Десницкого рассматривались крайне поверхностно и сводились, главным образом, к пониманию общих «составляющих» в общефилософском смысле;

– формирование у И. Н. Даниловича исторического понимания уголовного права на основе восприятия опубликованных идей немецкого криминалиста Эдуарда Генке; такое «восприятие» было лишено «личного общения» двух представителей правовой науки как учителя и его последователя и происходило исключительно на основе публикаций Эдуарда Генке, с которыми был знаком И. Н. Данилович.

2.2. Влияние идей Н. Н. Сандунова как представителя юридического позитивизма на понимание уголовного права

На смену историческому направлению в правопонимании пришло направление юридического позитивизма. У преподавателей уголовного права в Харьковском университете предпосылки формирования юридического позитивизма связывались с деятельностью Н. Т. Спасского и А. К. Бабичева, которые выступали последователями учений ординарного профессора Московского университета Н. Н. Сандунова. Отнюдь не лишним здесь следует отметить то, что говорить в данном случае здесь можно о влиянии идей Н. Н. Сандунова на формирование правопонимания Н. Т. Спасского и А. К. Бабичева только в связи с преподаванием этими учеными курса уголовного права, а не других юридических дисциплин. Например, как уже указывалось, А. К. Бабичев при преподавании курса «Российского Публичного Права» придерживался «изданной г. Васильевым книги: Нов[ое] Руков[одство] к

позн[анию] Рос[сийских] Законов», а при преподавании «Российского Практического Судопроизводства» – «изданных в Москве 1832 г. Г. М-м Оснований Рос[сийского] Судопроизводства»¹⁴⁹.

Николай Николаевич Сандунов (1769–1832) «происходил из благородной грузинской фамилии ... и десятилетним мальчиком, благодаря ходатайству А. А. Антонского-Прокоповича, был записан в Дворянскую гимназию при Московском университете (13-го июля 1779 г.). Окончив в ней курс 17-го декабря 1784 г. С[андунов] был произведен в студенты и поступил в университет, где слушал юридические и словесные науки, а за успехи получил золотую медаль»¹⁵⁰.

Впоследствии, посвятив себя юридическим наукам, Н. Н. Сандунов продолжал серьезно заниматься изучением российской истории и словесности. Подтверждением этому может служить избрание его в марте 1811 г. членом «Общества Истории и древностей Российских»¹⁵¹, а в июне того же года – «Действительным Членом Московского Общества Любителей Российской Словесности»¹⁵².

Еще при жизни Н. Н. Сандунов слыл выдающимся знатоком русского законодательства и в то же время человеком неподкупным и независимым по характеру¹⁵³. Так, П. И. Голенищев-Кутузов в письме графу А. К. Разумовскому называет «обер-секретаря, статского советника Сандунова ... человеком предостойным и отчасти Вашему сиятельству известный его

---

¹⁴⁹ О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания. – (Извлечено из отчетов за 1832–33 Академический год). – С. 246.

¹⁵⁰ Модзалевский Б. Сандунов, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. – Сабанеев – Смыслов [Том 18]. – Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – С.-Петербург : Типография В. Демакова, 1904. – С. 189.

¹⁵¹ Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1811]. – № XXX. – В Санктпетербурге При Императорской Академии Наук, 1811 года. – С. 81.

¹⁵² См.: Список Действительным Членам Московского Общества Любителей Российской Словесности // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1811]. – № XXXI. – В Санктпетербурге При Императорской Академии Наук, 1811 года. – С. 174.

¹⁵³ История юридического факультета Московского университета (1755–2010). 2-е изд., перераб. и доп. – С. 68.

бескорыстием», который «юриспруденцию так знает, как мало есть людей знающих»¹⁵⁴.

Окончив обучение в университете в 1787 г., Н. Н. Сандунов некоторое время работает преподавателем синтаксиса в одной из московских гимназий. Затем начинается его чиновничья служба, сначала с должности секретаря при кураторе Московского университета Михаиле Матвеевиче Хераскове (1733–1807), а в 1791 г. – в канцелярии «возвращенных от Польши губерний и областей». С 1796 г. он служит «в звании сочинителя» в «Канцелярии Комиссии о составлении законов» генерал-прокурора А. Б. Куракина, а в 1798 г. получает назначение на должность обер-секретаря VI-го департамента Сената¹⁵⁵, занимавшегося рассмотрением судебных дел и располагавшегося в Москве¹⁵⁶. «На этой должности С[андунов] отличался большой деятельностью, умением и заслужил известность опытного дельца. Но в конце концов его прямодушная натура не могла больше видеть всех неправд, допускавшихся его сослуживцами по Сенату, и С[андунов] по расстроенному здоровью 26-го февраля 1811 г. вышел в отставку»¹⁵⁷.

Однако, выход в отставку не помешал Н. Н. Сандунову заняться преподавательской деятельностью в Московском университете. Причем в официальных сведениях о назначении его в Московский университет указание на выход в отставку из VI-го департамента Правительствующего Сената вообще отсутствует. В то же время указывается, что в апреле 1811 г. «по представлению Попечителя Московского Университета находившийся в 6 Департаменте Правительствующего Сената Обер-Секретарем Статский Советник Сандунов

---

¹⁵⁴ История юридического факультета Московского университета (1755–2010). 2-е изд., перераб. и доп. – С. 68. В справочной литературе указывается, что попечитель Московского учебного округа П. И. Голенищев-Кутузов давал графу А. К. Разумовскому о Н. Н. Сандунове «... самый лучший отзыв, как о лице, наиболее подходящем к званию профессора и весьма сведущем в законоведении и судопроизводстве» (Модзалевский Б. Сандунов, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. – С. 189).

¹⁵⁵ Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1811]. – № XXX. – С. 84.

¹⁵⁶ «I департамент ведал дела государственные и политические, II – судебные, III – Малороссии, Лифляндии, Эстляндии, Выборгской губ., Нарвы, IV – дела военные и морские. Из московских департаментов V-й ведал дела административные, VI – судебные. Все департаменты были признаны в равной силе и достоинстве» (Правительствующий Сенат. – С.-Петербург : Типо-литография С.-Петербургской Одиной Тюрмы, 1912. – С. I–XX, 1–172. – С. I, II).

¹⁵⁷ Модзалевский Б. Сандунов, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. – С. 189.

утвержден в сей Университет Ординарным Профессором Прав Гражданского и Уголовного Судопроизводства в Российской Империи, с препоручением ему в Университет должности Синдика»¹⁵⁸.

Многолетняя практическая деятельность Н. Н. Сандунова повлияла на его представления об уголовном праве как о практической дисциплине во время научной и преподавательской деятельности в Московском университете. Заняв в Московском университете должность ординарного профессора на кафедре прав гражданского и уголовного судопроизводства в Российской империи в 1811 г., Н. Н. Сандунов продолжил направление своего предшественника Захара Аникеевича Горюшкина (1748–1821), отстаивавшего в науке уголовного права «область деятельного (практического) законоискусства», прежде всего, «при посредстве исследования функций отдельных учреждений»¹⁵⁹. Однако, сводить правопонимание З. А. Горюшкина и Н. Н. Сандунова, как последователя его идей, к обыкновенному «... случайному знакомству с существующими законами, в наружном искусстве прилагать их к встречающимся случаям и в наблюдении судебных форм и обрядов делопроизводства»¹⁶⁰ все-таки нельзя. Как правильно отмечал в свое время воспитанник М. М. Сперанского (по Второму отделению Собственной Его императорского Величества канцелярии) А. А. Благовещенский, «Горюшкин, воспринявший учение в духе Десницкого, со всею силою возставал против предпочтительного занятия иностранными системами, собственным опытом доказывал суету одного практического изучения Юриспруденции и необходимость в теоретическом образовании, оплодотворяемой глубоким изучением Истории и Древностей нашего Отечества, и сделал опыт полной системы Российского теоретического и практического Законоискусства»¹⁶¹.

---

¹⁵⁸ Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1811]. – № XXX. – С. 84.

¹⁵⁹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 263.

¹⁶⁰ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть шестая. – С. 428.

¹⁶¹ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть седьмая. – С. 47.

И хотя во время учебы в Московском университете лекции З. А. Горюшкина Н. Н. Сандунов не слушал (поскольку учился до того времени, когда основатель практического направления начал обучать ему студентов университета в 1786 г.), он остался верен идеям своего предшественника на кафедре: «30-го апреля 1811-го же года С[андунов], с званием ординарного профессора, занял место З. А. Горюшкина по кафедре гражданского и уголовного судопроизводства Российской империи, причем на него была возложена должность университетского синдика. Одновременно с чтением лекций С[андунов] был инспектором казенных студентов. В июне 1813 г., «по определению бывшего начальства», Н. Н. [Сандунов] был командирован для исследования беспорядков, происшедших в имении, приписанном к Демидовскому училищу высших наук. В 1814, 1815, 1819 и 1828 годах он, по избранию профессоров, состоял деканом отделения нравственно-политических наук, два раза избирался бессменным заседателем правления университета и членом училищного комитета, а в августе 1829 г., за отсутствием ректора, исправлял должность проректора»¹⁶².

Сведения о деканстве Н. Н. Сандунова и занятии им должности ординарного профессора в отделении нравственных и политических наук содержатся также в издании «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения». Так, в этом издании за 1815 г. указывается: «Избранные Советом Московского Университета в Деканы на следующий Академический год: ... в Отделение Нравственно-Политических Наук Ординарный Профессор Статский Советник Сандунов»¹⁶³. В другом случае указывается, что в 1916-м году Н. Н. Сандунов был очередной раз избран на должность ординарного профессора¹⁶⁴, а также «... По представлению Попечителя Московского Универ-

---

¹⁶² Модзалевский Б. Сандунов, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. – С. 189.

¹⁶³ Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1815]. – № XL. – В Санктпетербурге При Императорской Академии Наук, 1815 года. – С. 103-104.

¹⁶⁴ См.: Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – [1817]. – № XLIII. – В Санктпетербурге При Императорской Академии Наук, 1817 года. – С. 235.

ситета, утвержде[н] Господином Министром Народного Просвещения ... Декан[ом] Отделени[я] ... Этико-Политических Наук»¹⁶⁵.

Характер преподавательской деятельности Н. Н. Сандунова довольно детально описывал Б. Л. Модзалевский: «В университете С[андунов] пользовался почти безграничною любовью студентов и привлекал к себе слушателей своим живым, практическим способом преподавания и своим прямым, иногда, впрочем, несколько резким, характером. Его лекции были всегда оживлены и кипели деятельностью; они представляли собою заседание, ведущееся под руководством самого профессора. Здесь читались новые узаконения, давались их объяснения, а затем обыкновенно переходили к чтению производства тяжёбных и уголовных дел, заимствованных из прежней, сенатской практики С[андунова]. Для достижения наибольшей наглядности, из среды учащихся юристов образовывались присутственные места в полном их составе; при этом должности распределялись сообразно знаниям студентов. Такой способ преподавания, не подвигая науку в разрешении теоретических вопросов, приготавливал из студентов знающих судей, секретарей и стряпчих-практиков, ко времени выхода из университета уже достаточно сведущих в ведении всяких судебных дел. Кроме того, С[андунов] допускал студентов к себе на дом для участия в разрешении различных вопросов, с которыми обращались к нему и частные лица ... Изучению практического способа ведения судопроизводства способствовала также библиотека С[андунова] и его архив, состоявший преимущественно из рукописных дел, грамот и т. под., и поступивший потом в собрание М. П. Погодина»¹⁶⁶.

«Практическое законоискусство» Н. Н. Сандунов воспринимал лишь как одну из частей права, назначением которой является обеспечение «работы» системы органов государственной власти в рамках делопроизводства отдельного из таких органов «для усмотрения занятий по делам в нем произво-

---

¹⁶⁵ Там же. – С. 236.

¹⁶⁶ Модзалевский Б. Сандунов, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. – С. 189, 190.

димым»¹⁶⁷. Причем уголовное право у него ассоциировалось с процессуальными особенностями «производимых дел», связанных с уголовным судопроизводством (или, как тогда говорили, процессуальным уголовным правом). «Если уголовное производство, долженствующее по законам получить утверждение свое от чиновника к сему уполномоченного, будет рассматриваемо человеком к делам неприготовленным, в них неопытным, в законах не сведущим, приговор уголовный делается не возмездием виноватому законами определенным, но истязательною казнию для невинного страдальца»¹⁶⁸, – писал Н. Н. Сандунов.

Содержание других частей права связывалось Н. Н. Сандуновым с его субъектами в лице «частных граждан» и граждан-государственных служащих. Для этого он проводил иллюстрации особенностей правоотношений между такими гражданами и государством в лице соответствующих органов власти того времени. Такие правоотношения, по сути, влияли на уровень «приспособления» гражданами своих юридических знаний для потребностей органов государственной власти.

Не смотря на имеющиеся в литературе сведения о том, что еще при жизни Н. Н. Сандунов «пользовался именем выдающегося практического юриста», его современники отзывались о его преподавательских способностях весьма критически. Слушавший Н. Н. Сандунова на протяжении двух лет учебы в Московском университете (1813–1815) Д. Н. Свербеев вспоминал: «Сам профессор не имел никакого научного образования и, вероятно, вследствие крайнего незнания науки права вообще отвергал самую науку и при всяком удобном случае выражал в ней свое презрение. Он был человек необыкновенной остроты ума, резкий, энергичный, не подчиняющийся никаким приличиям (впрочем, до известной черты осторожного благоразумия),

---

¹⁶⁷ [Сандунов Н.] Слово о необходимости знать законы гражданские и о способе учить и учиться Российскому законоведению ... июля 6 дня 1820 г. // Речи, отчет и стихи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Московского Университета 6 июля 1820 г. – Москва: Университетская типография, 1820. – С. 1–28. – С. 19.

¹⁶⁸ Там же. – С. 12.

бесцеремонный и иногда бранчивый со студентами, которые, однако, все его любили и уважали. Сам он не читал нам ничего, и порядок его лекций весь заключался в следующем: для слушателей своих он составил возможно правильно систему из громадного количества всех российских законов, начиная от Уложения царя Алексея Михайловича, бывшего тогда главным их основанием, и той массы уставов, наказов, инструкций и общих сепаратных указов, разбросанных всюду и нигде в одно целое не собранных»¹⁶⁹.

Неизвестно, разделял ли взгляды Д. Н. Свербеева командированный в 1824 г. в Московский университет из Харькова Н. Т. Спасский, занимавшийся под руководством Н. Н. Сандунова на протяжении почти двух лет, но идеи последнего он воспринял как последователь самого лучшего и удобнейшего метода «... преподавания Российского практического правоведения, принятого г-м профессором Сандуновым»¹⁷⁰.

Выводы.

1. Формирование направления юридического позитивизма в понимании уголовного права в Харьковском университете на первом этапе развития этой науки связывалось с именами Н. Т. Спасского и А. К. Бабичева. Оба ученых были последователями воззрений ординарного профессора Московского университета Н. Н. Сандунова (первый – как «слушатель», обучавшийся непосредственно у Н. Н. Сандунова в Московском университете, а А. К. Бабичев – как последователь идей, не проходивший обучения у этого ученого в указанном учебном заведении).

2. В основе взглядов Н. Н. Сандунова находилось так называемое «практическое законоискусство» (по Г. С. Фельдштейну), сущность которого связывалась с потребностью обеспечения деятельности правоприменительных органов (относительно уголовного права речь шла, прежде всего, о процессуальных аспектах правоприменения).

---

¹⁶⁹ Записки Дмитрия Ивановича Свербеева. 1799–1826. Том 1. – Москва : Типо-литография Товар. И. Н. Кушнерев и Ко, 1899. – С. 523 с. – С. 98.

¹⁷⁰ См. об этом: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 272, 273.

3. Формирование таких идей у Н. Н. Сандунова и его преемников в науке уголовного права осуществлялось под воздействием потребностей практики. Иными словами, Н. Н. Сандунов, как представитель юридического позитивизма, руководствуясь практическими соображениями в своей правоприменительной деятельности, сам был «вынужден» формулировать идеи этого направления правопонимания.

4. Восприняв основные идеи Н. Н. Сандунова, связанные с юридическим позитивизмом, Н. Т. Спасский и А. К. Бабичев развивали их, в первую очередь, при преподавании уголовно-правовых дисциплин (что касается А. К. Бабичева, то он в Харьковском университете преподавал также курсы российского публичного права, уголовного и гражданского судопроизводства; развитие последних в зависимости от направления юридического позитивизма, которого придерживался А. К. Бабичев, достоверно неизвестно и требует самостоятельного исследования, выходящего за пределы настоящей работы).

2.3. Формирование естественно-правовых основ понимания уголовного права

Усилия В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича, как сторонников естественно-правовых основ понимания уголовного права первой четверти XIX в., требовали особенного внимания к природе человека и обязательного согласования с существующей в то время реакцией государственной власти. Разработке действующего уголовного законодательства представители этой теории отводили второстепенное значение, усматривая в толковании и систематике положительного права технику, ремесло, от которого принципиально отличается подлинная наука права, занятая выработкой философской естественно-правовой системы¹⁷¹.

В работах В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича усматривались зачатки естественно-правовых идей выдающегося представителя эпохи Просвещения

---

¹⁷¹ Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – С. 233.

Чезаре Беккариа (*Beccaria Cesare*, 1738–1794). Однако каждый из них вносил и свою специфику в понимание естественно-правовых основ уголовного права (прежде всего, на лекциях по «общему уголовному праву» и «российскому уголовному праву») ¹⁷². Если верить Г. С. Фельдштейну, В. Ф. Титарев придерживался взглядов Ш.-Л. Монтескье и развивал идеи либерализма Иеремии Бентама (*Jeremy Bentham*, 1748–1832), а К. П. Паулович уголовное право рассматривал под влиянием французских философов-просветителей XIX в. – Вольтера (*Voltaire*, 1694–1778) и Дени Дидро (*Denis Diderot*, 1713–1784). В то же время, по сведениям Г. С. Фельдштейна, К. П. Паулович был приверженцем так называемой договорной теории происхождения государства и права, отстаиваемой в свое время Г. Гроцием, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Б. Спинозой, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дидро и др. ¹⁷³

Однако, справочные источники периода работы К. П. Пауловича в Харьковском университете, содержат сведения несколько иного характера. Так, в опубликованном в «Журнале Министерства народного просвещения» отчете «О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания» за 1832-1833 академический (учебный) год указывается, что преподавая в Харьковском университете по своим собственным запискам (конспектам) курсы римского права и истории римского права, он руководствовался работами «Гейнекция и Вальдека», а также «Нибура, Гуго и Савиньи» ¹⁷⁴ (в последнем случае конспекты К. П. Пауловича по истории римского права, составленные на основе трудов указанных ученых, использовал при чтении лекций в этом же

---

¹⁷² Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета императорского Харьковского Университета. – Второе дополнение. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1907. – С. 1–16. – С. 9, 11; Загурский Л. Н. Обзорение предметов преподавания и распределения лекций на юридич[еском] фак[ультете] Харьк[овского] Унив[ерситета] в период 1804–1835 г. // Записки Императорского Харьковского университета. – 1906. – Книга 3-я и 4-я [Летопись Харьковского Университета]. – Харьков : Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1907. – С. 1–16. – С. 9, 11.

¹⁷³ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 373, 374.

¹⁷⁴ О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания. – (Извлечено из отчетов за 1832–33 Академический год). – С. 244.

университете его ученик – А. Криворотов)¹⁷⁵. О том, что на своих лекциях К. П. Паулович руководствовался трудами Гейнекия и Вальдека указывается также в других источниках¹⁷⁶. Поэтому заявляют о том, что в своей преподавательской деятельности К. П. Паулович отказался от идей родоначальника «исторической школы права» Густава фон Гуго (1764–1844), который «... благодаря своим учебникам по римскому праву, пользовался в Германии большою известностью и ... с 1805 г. сделан был членом русской комиссии составления законов и вследствие этого был несколько знаком с ходом русской кодификации того времени»¹⁷⁷, очевидно, неправильно.

Вероятней всего, К. П. Паулович перенял у Гуго в изучении законовения именно «намерение переменить существовавшую сбивчивую и непостоянную, коей доселе последовали в изучении законов, и ввести вместо ея новую, гораздо яснейшую и утвержденную на прочных основаниях Филологии, Истории и здоровой Философии»¹⁷⁸. Благодаря этому Гуго «обнял все главные роды законов», а именно: гражданские и государственные, к которым он относил в частности: «собственно Государственные Законы», законы церковные, военные и народные, гражданское судопроизводство, уголовные законы и судопроизводство, камеральные или, иными словами, финансовые законы, а также законы полицейские. «Каждую из сих отраслей законов он отделил и образовал в особую и самостоятельную Науку, не теряя впрочем из вида органической связи между ими в целом составе Науки Законовения. Дабы объяснить существо сей науки и установить точные пределы и непоколебимые направления, Гуго начертал Юридическую Энциклопедию ..., в ко-

---

¹⁷⁵ О курсах учения в университетах и Главном Педагогическом институте, с означением Преподавателей каждого предмета и методы их преподавания. – (Извлечено из отчетов за 1832-33 Академический год). – С. 244; О публичных курсах в университетах на 1834-35 академический год // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть пятая. – [№ III. Март]. – [Отдел 3]. – Санктпетербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1835. – С. 502.

¹⁷⁶ Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета императорского Харьковского Университета. – Второе дополнение. – С. 12; Загурский Л. Н. Обзорение предметов преподавания и распределения лекций на юридич[еском] фак[ультете] Харьк[овского] Унив[ерситета] в период 1804–1835 г. – С. 12.

¹⁷⁷ Тарасов Е. Учебные годы Н. И. Тургенева в Геттингене. – С. 149.

¹⁷⁸ Благовещенский А. История – метод науки законовения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть шестая. – С. 388, 389.

торой изложил общее учение о законах и Законоведении, раскрыл направления оно по методе Лейбница, и представил превосходный опыт приложения сих исправлений к главным родам законов, соделавшийся впоследствии образцом преподавания и обрабатывания Науки»¹⁷⁹.

Поэтому, положив в основу своих лекций по римскому праву учения Гуго относительно структуры науки законоведения, К. П. Паулович неизбежно вынужден был на своих занятиях преподавать эту дисциплину так, как это было общепринято в то время в немецких университетах, а именно «тройким образом: исторически, толковательно и догматически»¹⁸⁰.

В то же время исследовательская работа Титарева и Пауловича в области уголовного права связывалась в литературе с их реакцией на положения российского уголовного законодательства того времени, прежде всего, его суровость, несообразность тяжести совершенного преступления и суровости предусмотренного наказания, отсутствие руководящих принципов. Как результат, отстаивалась необходимость реформирования уголовного права «в духе поставления на первом месте личности, требующей бережного отношения к ней государства в его стремлении преодолеть преступность»¹⁸¹.

Выводы.

1. Основу естественно-правового направления в уголовном праве, развиваемого В. Ф. Титаревым и К. П. Пауловичем, заложило изучение философско-политических и этико-правовых трудов таких представителей эпохи просвещения, как Ч. Беккариа, Ш.-Л. Монтескье, И. Бентам, Вольтер, Д. Дидро, Г. Гроций, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спиноза, Ж.-Ж. Руссо и др.

2. В. Ф. Титарев и К. П. Паулович стали теми учеными, чья научная деятельность в области уголовного права осуществлялась в период господ-

---

¹⁷⁹ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть шестая. – С. 392, 393.

¹⁸⁰ Благовещенский А. История – метод науки законоведения в XVIII веке // Журнал Министерства народного просвещения. – [1835]. Часть шестая. – С. 403. «История объемлет весь состав Римских Законов до Юстиниана и занимает особую кафедру ... Толкование ограничивается только некоторыми частями Римских до-Юстиниановых и Юстиниановых Законов ... Догматические уроки разделяются на два рода: на Институты ... и Пандекты ... и ограничиваются только Гражданскими Законами» (там же. – С. 403, 404).

¹⁸¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 373, 380.

ства естественно-правовых «представлений о человечестве как о некотором организме, который развивается по известным общим законам»¹⁸². Такие идеи являлись своеобразной «реакцией» на положения российского уголовного законодательства, наличие которой требовало проведения соответствующих реформ.

Раздел 3. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУКИ УГОЛОВНОГО ПРАВА В ИМПЕРАТОРСКОМ ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ (1804–1834)

1. На протяжении 1804–1834 гг. представители уголовно-правовой науки в Харьковском университете старались отстаивать в своих исследованиях и на занятиях собственный взгляд понимания уголовного права, его социальной сущности и назначения, функций, «компонентов», связей с правоприменительной практикой и т. д. или, по крайней мере, представить основные позиции по этим вопросам, опубликованные другими исследователями. Сложно сказать, пребывали ли такие взгляды в некоем «состоянии конкуренции» в указанный период, но бесспорным остается одно – единственно правильного и обоснованного подхода (на концептуальном уровне) на понимание уголовного права представителям этой науки в Харьковском университете выработать не удалось. Вряд ли можно говорить и о том, что такие ученые преследовали цель согласовать свои взгляды с позициями их предшественников в науке уголовного права в Харьковском университете или выработать единственно правильный подход к пониманию уголовного права, его назначения, функций и пр.

2. В период 1804–1834 гг. в Харьковском университете сформировалось несколько основных направлений понимания уголовного права, каждое из которых повлияло на последующее развитие уголовно-правовой науки в

---

¹⁸² Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – С. 256.

этом учебном заведении. Причем каждое из сформированных на протяжении 1804–1834 гг. направлений разрабатывалось в последующие этапы развития уголовно-правовой науки в Харьковском университете.

Все указанные направления соответствовали узкому и широкому подходам в понимании права вообще.

В зависимости от **узкого понимания** права основные направления в уголовном праве у представителей этой науки в Харьковском университете периода 1804–1834 гг. можно определить как:

а) *юридический позитивизм*, представленный Н. Т. Спасским и А. К. Бабичевым, которые в своих трудах ориентировались на наработки профессора Московского университета Н. Н. Сандунова. Его содержание выражает также встречающееся в литературе понятие «практическое направление (течение)» в уголовном праве;

б) *историческое направление*, разрабатываемое И. Ф. Тимковским, Г. П. Успенским и К. Ф. Михайловским на основе подходов А. Я. Поленова и С. Е. Десницкого, представлявшими соответственно Академию наук в Петербурге и Московский университет, а также И. Н. Даниловичем, проводившим уголовно-правовые исследования в соответствии с концепциями немецкого криминалиста Эдуарда Генке. Употребляемое в литературе (Г. С. Фельдштейн) для характеристики подходов понимания уголовного права понятие «историко-догматическое направление» (его последователями называются И. Ф. Тимковский, Г. П. Успенский и К. Ф. Михайловский) и понятие «историко-философское направление» (представленное И. Н. Даниловичем, которого иногда также называют сторонником историко-сравнительного направления) соответствуют содержанию (его части) исторического направления или исторической школы в уголовном праве.

Исходя из **широкого подхода** к пониманию права, уголовно-правовая наука в Харьковском университете периода 1804–1834 гг. была представлена

лишь одним направлением – *естественно-правовым*. Его содержание было отражено во взглядах В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича.

3. Понимание уголовного права формировалось у указанных представителей уголовно-правовой науки в Харьковском университете на основе:

а) их обучения под непосредственным руководством российских ученых, получивших образование в западноевропейских учебных заведениях (например, И. Ф. Тимковский, обучаясь в Московском университете, овладевал юридическими науками у выпускника университета Глазго и ученика Джона Миллара – С. Е. Десницкого);

б) взглядов российских ученых, обучавшихся и/или работавших в западноевропейских учебных заведениях и преподававших впоследствии в российских учебных заведениях (так, именно понимание уголовного права, выработанное выпускником университетов Страсбурга и Геттингена А. Я. Поленовым, стало основой последующих исследований И. Ф. Тимковского, Г. П. Успенского и К. П. Михайловского);

в) подходов западноевропейских ученых, которые никогда не работали в российских учебных заведениях (например, учения немецкого криминалиста Эдуарда Генке стали основой для понимания И. Н. Даниловичем уголовного права в историческом направлении, а подходы сторонников естественного права в Западной Европе повлияли на формирование идей В. Ф. Титарева и К. П. Пауловича);

г) взглядов российских ученых, которые никогда не обучались в зарубежных учебных заведениях юридическим наукам (таким ученым был профессор Московского университета Н. Н. Сандунов, последователями идей которого были Н. Т. Спасский и А. К. Бабичев; причем Н. Т. Спасский занимался под непосредственным руководством Н. Н. Сандунова в Московском университете).

4. Формирование собственного понимания уголовного права у представителей этой науки в Харьковском университете в указанный период оказало

прямое влияние на основание научной школы, существенными признаками которого (основания) следует считать по крайней мере:

а) получение юридического образования и изучение отдельных дисциплин, связанных с уголовным правом, с учетом раскрытых в п. 3 выводов; причем такое образование оказалось способным сформировать у указанных ученых в процессе обучения собственное понимание как права вообще, так и уголовного права в частности в узком или широком смысле (см. п. 2);

б) осуществление уголовно-правовых исследований в зависимости от узкого и широкого понимания права, представленного соответственно в направлении юридического позитивизма, историческом и естественно-правовом направлениях;

в) преемственность научных взглядов в указанных направлениях у представителей уголовно-правовой науки в Харьковском университете на протяжении 1804–1834 гг. (например, достоверно известно, что последователем И. Ф. Тимковского на кафедре прав гражданского и уголовного судопроизводства в Российской империи Харьковского университета стал Г. П. Успенский, развивавший историческое направление в понимании уголовного права; в то же время учеником И. Н. Даниловича, воспринявшим его историческое понимание уголовного права, был Г. С. Гордеенко).

5. Для иллюстрации особенностей формирования и развития указанных направлений понимания уголовного права в Харьковском университете на первом этапе (1804–1834) их следует сравнить с направлениями, которые также формировались и развивались представителями этой науки в Университете Святого Владимира и в Новороссийском университете на первых этапах их становления (в первые десятилетия).

Сравнение это касается формирования и развития направлений право-понимания только в этих университетах прежде всего потому, что все они с момента их открытия и до начала XX в. определяли состояние науки уголовного права на украинских землях, входивших в состав Российской империи,

имели статус императорских и самостоятельные кафедры, на которых преподавались уголовно-правовые дисциплины. Это поможет не только конкретизировать особенности направлений, которыми была представлена наука уголовного права в университетах Харькова, Киева и Одессы на начальных этапах своего развития, но и проследить взаимосвязь трудившихся в этих учебных заведениях представителей уголовно-правовой науки.

Основание в Киеве в 1834 г. Императорского Университета Святого Владимира обусловило объединение научных усилий нескольких поколений его работников и последующих выпускников с целью проведения исследований в области уголовного права. Причем основы уголовно-правовой науки в этом новообразованном учебном заведении, также как и в первые годы работы Харьковского университета, определяли представители иных отраслей правоведения (в Киеве это были И. Н. Данилович, С. О. Богородский, В. Г. Демченко, П. Д. Колосовский), вынужденные строить свои подходы на господствовавшем в первой четверти XIX в. историческом понимании уголовного права (в меньшей мере это относится к факультативному значению сравнительно-правового метода, который указанные ученые использовали в своих трудах и на занятиях со студентами). Никто из них не был специалистом в области уголовного права, но все они в определенной мере повлияли на становление и развитие этой науки в Университете Святого Владимира. Прежде чем занять должность ординарного профессора кафедры законов полицейских и уголовных в этом учебном заведении в 1835 г. и стать первым деканом его юридического факультета, И. Н. Данилович на протяжении 1825–1830 гг. занимал должность ординарного профессора кафедры прав гражданского и уголовного судопроизводства в Российской империи и декана отделения нравственных и политических наук в Харьковском университете. В этот период И. Н. Данилович оказал влияние на формирование уголовно-правовых взглядов Г. С. Гордеенко, начавшего преподавательскую деятельность в Харьковском университете с 1834-1835 учебного года и также

придерживавшегося подходов Эдуарда Генке. Однако, говоря об особенностях правопонимания Г. С. Гордеенко, в литературе (Г. С. Фельдштейн) его называют не только последователем историко-философского направления в изучении уголовного права, унаследовавшим от своего учителя руководящие принципы Эдуарда Генке, но и сторонником «психологического обоснования уголовного права», строявшего свои взгляды «... на психологии преступника и ... на почве опытов уголовного законодательства»¹⁸³.

Этого же мнения относительно преимущества взглядов Г. С. Гордеенко от И. Н. Даниловича придерживаются современные авторы. Так, А. И. Чучаев, дублируя мнение Г. С. Фельдштейна, указывает на то, что Г. С. Гордеенко был «учеником И. Н. Даниловича, для которого уголовное право не было основным занятием ни в науке, ни в педагогике, читавшего курс уголовного права, основываясь главным образом на воззрениях Эд. Генке»¹⁸⁴. В то же время заслуживает внимания вывод А. И. Чучаева о доминировании в трудах Г. С. Гордеенко догматического учения, в то время как историческому методу познания, или историзму, в уголовном праве ученый отводит второстепенное значение¹⁸⁵. А. В. Наумов называет Г. С. Гордеенко сторонником «разрешения практических уголовно-политических задач», фактически связывая с этим определенные характеристики юридического позитивизма¹⁸⁶.

Не оспаривая общей характеристики и первоочередного значения в трудах Г. С. Гордеенко психологического направления (Г. С. Фельдштейн), дог-

---

¹⁸³ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 394, 395, 462.

¹⁸⁴ Чучаев А. И. Г. С. Гордеенков – представитель Харьковской школы уголовного права. – С. 92; Чучаев А. И. Проблемы в методах науки уголовного права. – С. 194. Во второй из указанных работ А. И. Чучаев пишет: «Г. С. Гордеенков выступает активным сторонником воззрений своего учителя. Его докторская диссертация в основном основывается на комбинировании философских начал и исторического опыта уголовной политики, стремящейся «по особенностям исторического момента и местным условиям осуществить идеал права» (Эд. Генке)» (Чучаев А. И. Проблемы в методах науки уголовного права. – С. 194).

¹⁸⁵ Чучаев А. И. Г. С. Гордеенков – представитель Харьковской школы уголовного права. – С. 94; Чучаев А. И. Проблемы в методах науки уголовного права. – С. 193.

¹⁸⁶ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 736 с. – С. 167.

матического учения (А. И. Чучаев), юридического позитивизма (А. В. Наумов) и пр. и их преобладания над историческим направлением в понимании уголовного права (поскольку эта тема требует самостоятельного исследования, значительно выходящего за пределы настоящей работы), отмечу следующие важные моменты, которые имеют значение для иллюстрации смены направлений понимания уголовного права в Харьковском университете с началом научной и преподавательской деятельности Г. С. Гордеенко.

Во-первых, И. Н. Данилович оказал влияние лишь на исторический подход понимания Г. С. Гордеенко уголовного права, который со временем отошел на второй план и поступился иным направлениям (психологическому, догматическому и т.д.) в этой науке. Его влияние на формирование иных направлений понимания уголовного права у Г. С. Гордеенко не имело определяющего характера. Поэтому важно предположить, что развитие таких «иных направлений» проходило у Г. С. Гордеенко под влиянием других ученых.

Во-вторых, научная и преподавательская деятельность Г. С. Гордеенко в Харьковском университете ознаменовала начало очередного этапа в развитии науки уголовного права в этом учебном заведении. Этот этап характеризуется, в первую очередь, отказом от главенствующего значения исторического направления в понимании уголовного права и выходом на первый план направления психологического.

В-третьих, перейдя на службу в Университет Святого Владимира в Киеве, И. Н. Данилович «перенес» доминирующее значение исторического направления в понимании уголовного права на его преподавание в этом учебном заведении как самостоятельной дисциплины. Такой же доминирующий характер исторического направления сохранялся в трудах последователей И. Н. Даниловича на кафедре законов уголовных и законов благочиния Университета Святого Владимира: С. О. Богородского, В. Г. Демченко и П. Д. Колосовского. Такое положение в развитии уголовного права как науки и учебной дисциплины сохранялось в Университете Святого Владимира до

1864 г., когда должность приват-доцента на кафедре уголовного права и уголовного судоустройства и судопроизводства занял А. Ф. Кистяковский – представитель естественно-правового и социологического направлений в понимании уголовного права. Иными словами, в то время как наука уголовного права в Харьковском университете уже претерпевала изменение направлений своего понимания, «отодвигая» на второй план направление историческое и отдавая предпочтение психологическому направлению, в Университете Святого Владимира ученые-криминалисты продолжали придерживаться доминирующего характера исторического направления в уголовном праве (уже не столь актуального в 1840-х годах по сравнению с иными направлениями понимания уголовного права).

Преподавание курса уголовного права на юридическом факультете Новороссийского университета осуществлялось с 1867-1868 учебного года выпускником Московского университета, преподавателем и директором бывшего Ришельевского лицея в Одессе, коллежским советником А. М. Богдановским (сначала, как исполняющим должность экстраординарного профессора, а впоследствии – экстраординарным и ординарным профессором). С этого времени и на протяжении последующих почти пятнадцати лет А. М. Богдановский был единственным преподавателем уголовно-правовых дисциплин в этом университете. С 1880 г. их преподавание было поручено доценту по кафедре уголовного права и уголовного судоустройства и судопроизводства В. Н. Палаузову, который слушал лекции А. М. Богдановского по уголовному праву во время своей учебы сначала в Ришельевском лицее (1866–1868), а после его окончания – на юридическом факультете Новороссийского университета (1868–1872). Как приверженец исторического направления в правопонимании, А. М. Богдановский исследовал, в первую очередь, «допетровский» период развития отдельных институтов уголовного права, «когда в нем еще не тронуты чуждыми влияниями национальные начала», обосновывая предположение, «что преемственность в

развитии уголовно-правовых идей нашего права совпадает с историческим процессом их хода у других народов»¹⁸⁷.

Таким образом, отличия (в концептуальном смысле) между становлением и развитием науки уголовного права в императорских университетах Харькова, Киева и Одессы на первых этапах существования каждого из них заключаются, прежде всего, в разнообразии существовавших в этих учебных заведениях направлений понимания уголовного права. Так, если в Университете Святого Владимира и в Новороссийском университете в первые десятилетия их работы это лишь историческое направление, то в Харьковском университете на начальном этапе его становления таких направлений было несколько: 1) направление юридического позитивизма и историческое направление, существовавшие в пределах узкого понимания права, и 2) естественно-правовое направление, представлявшее широкое понимание права.

На начальных этапах становления и развития науки уголовного права в университетах Харькова, Киева и Одессы ее представители в Харьковском и Новороссийском университетах, в отличие от преподавателей уголовного права в Университете Святого Владимира, не отправлялись на стажировку (в командировки) с научной целью в западноевропейские университеты (речь идет об ординарном профессоре кафедры законов уголовных и законов благочиния С. О. Богородском, который, еще будучи воспитанником Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, для завершения своего образования обучался юридическим наукам в Берлинском университете по указанию М. М. Сперанского). Таковым нельзя считать К. П. Пауловича, поскольку он получил юридическое образование в западноевропейских учебных заведениях, после чего был приглашен для преподавательской деятельности в Харьковский университет и не направлялся руководством последнего за границу для «совершенствования в знаниях».

---

¹⁸⁷ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. – С. 496, 497.

Берзін П. С. Харківська школа кримінального права: загальна характеристика у 1804–1919 роках та аналіз діяльності викладачів кримінального права в Імператорському Харківському університеті впродовж 1804–1834 років (частина II)

Автор аналізує формування й основні напрями науки кримінального права в Імператорському Харківському університеті (1804–1919). Досліджуються наукова діяльність та види такої діяльності викладачів кримінально-правових дисциплін у цьому університеті. У статті також аналізується діяльність різних університетських кафедр, що мали назви: кафедра прав цивільного та кримінального судочинства в Російській імперії (1804–1835); кафедра законів поліцейських та кримінальних (1835–1863); кафедра кримінального права та кримінального судоустрою і судочинства (1863–1919).

Ключові слова: кримінальне право, наукова школа, Харківський університет, викладачі, праворозуміння.

Berzin P. S. Kharkiv school of criminal law: general description of the development in 1804–1919 and analysis the teachers work in criminal law at the Imperial Kharkov University in 1804–1834 (part II)

The author analyzes the formation of the main fields of criminal law science at the Imperial Kharkov University (1804–1919). The scientific work and the types of teachers scientific work are investigated. The article also analyzes the activities of various university departments that have names: department of civil law and criminal justice in Russian Empire (1804–1835); police and criminal law department (1835–1863); criminal law and criminal judicial system and justice department (1863–1919).

Key words: criminal law, science school, the University of Kharkov, teachers, legal thinking.

УДК 343.2/.7

В. І. Борисов,

докт. юрид. наук, проф., академік
НАПрН України, директор Науково-
дослідного інституту вивчення
проблем злочинності імені
академіка В. В. Сташиса НАПрН
України;

В. І. Тютюгін,

канд. юрид. наук, проф., завідувач
кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого;

Л. М. Демидова,

докт. юрид. наук, проф., професор
кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОСТУПОК: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті розглядається проблема запровадження кримінального проступку до національного законодавства. Запропоновано шлях вирішення цього питання в сучасних умовах реформування судової та правоохоронної систем України, який є найбільш раціональним і оптимальним.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, злочин, кримінальний проступок.

Питання про запровадження інституту кримінального проступку до законодавства України неодноразово порушувалося в науковій літературі, було предметом широкого обговорення юридичної громадськості. На сучасному етапі це питання є особливо актуальним, оскільки чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) нормативно закріпив положення про кримінальні проступки. Так, у п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК вказано, що закон України про кримінальну відповідальність включає до себе «законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність», тобто «Кримінальний кодекс України (далі – КК) та закон України про кримінальні проступ-

ки». У нормах глави 25 КПК визначені особливості досудового розслідування кримінальних проступків; статтями 299–302 передбачається спрощене провадження в суді першої інстанції, а Прикінцеві положення цього КПК вказують на необхідність прийняття Закону України про кримінальні проступки. Разом із тим до цього часу проблема запровадження кримінального проступку до національної правової системи в нашій державі не вирішена і, більше того, на державному рівні відсутня єдність поглядів щодо концептуальних засад прийняття відповідного законодавчого рішення.

Відповідно до КПК кримінальний проступок нарівні зі злочином є різновидом кримінального правопорушення, хоча (і це природно) самого визначення поняття «кримінальний проступок» цей нормативно-правовий акт не містить та й не має містити.

Поняття «кримінальне правопорушення» належить до понятійного апарату міжнародного права і широко використовується в практиці Європейського Суду з прав людини. Зокрема, такий термін передбачено в статтях 6, 7 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. і з метою уніфікації практики застосування положень цієї Конвенції щодо кримінальних правопорушень Європейський Суд з прав людини здійснює автономне тлумачення зазначеного поняття. Ним визначені критерії, які слід враховувати при вирішенні питання про трактування розглядуваних правопорушень як кримінальних. Конкретний зміст критеріїв можна встановити лише шляхом аналізу відповідних рішень, прийнятих цією судовою інституцією.

Крім того, поняття «кримінальне правопорушення» вже міститься в національному кримінальному законодавстві в ч. 2 ст. 374 КК «Порушення права на захист». Однак його зміст законодавцем не визначено, як не наведено і дефініції кримінального проступку.

Як відомо, запровадження в законодавство України інституту кримінального проступку є одним із напрямів реформування кримінального законодавства, визначеного у Концепції реформування кримінальної юстиції, за-

твердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008. Відповідно до цієї Концепції, до категорії кримінальних (підсудних) проступків пропонується віднести:

а) окремі діяння, що за чинним КК належать до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки;

б) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають «судову юрисдикцію» і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо)¹.

На необхідність перегляду вітчизняних форм юридичної відповідальності у напрямі їх гуманізації та всебічного захисту прав і свобод громадян неодноразово у звертав увагу своїх рекомендаціях і Європейський Суд з прав людини. Зокрема, відповідно до його рішень, віднесення діяння до злочину чи іншого виду правопорушення залежить не тільки від його місця у національній правовій системі, а й від характеру вчиненого діяння та ступеня обмежень прав і свобод особи, які визначаються застосованим видом стягнення (покарання).

При вирішенні питання про запровадження кримінального проступку в національне законодавство слід виходити перш за все з прагнення України наблизитися до міжнародних стандартів у цій сфері. Виходячи з цього, необхідно відмітити, що ідея розмежування злочинів і проступків реалізована в законодавствах Австрії, Бельгії, Великобританії, Голландії, Іспанії, Італії, Ка-

---

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс] // Верхов. Рада України: офіц. веб-портал; електрон. версія ред. від 28 жовт. 2016 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>. – Заголовок з екрану.

захстану, Латвії, Литви, Сан-Марино, США, Франції, ФРН, Швейцарії та активно обговорюється в Росії й інших державах².

В окремих країнах категорія проступку виокремлюється у межах кримінального права (законодавства), в інших – у спеціальних нормативних актах. Так, у деяких державах прийняті окремі законодавчі акти про проступки. Це, наприклад, Закон Республіки Сербія «Про проступки» 2007 р., Закон Республіки Словенія «Про проступки» 2002 р., Закон Хорватської Республіки «Про проступки проти публічного порядку і спокою» 1990 р., Закон Чеської Республіки «Про проступки» 1990 р. У цілому можна констатувати збільшення на сучасному етапі кількості країн, які запровадили у своє законодавство категорію проступку.

Історія становлення інституту кримінального проступку, показує, що поділ кримінально караних діянь на злочини та проступки був відомий законодавству Російської імперії ще з часу прийняття у 1845 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні. Відповідно до його положень усі покарання поділялися на кримінальні й виправні. За проступки призначалися лише виправні покарання. Виділення кримінальних проступків в окремий вид кримінально караних діянь було збережене також у Кримінальному уложенні 1903 р. За цим нормативно-правовим актом вони каралися арештом або грошовим штрафом.

У радянську добу розвитку кримінального законодавства України (на Слобожанщині) поняття «кримінальний проступок» використовувалось у ст. 9 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік як рів-

---

² Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под ред. И. Д. Козочкина. – М. : Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2001. – С. 384; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми кваліфікації / М. І. Хавронюк. – К. : Юристконсульт, 2006. – С. 155–158; Борисов В. І. До питання запровадження у законодавство України відповідальності за кримінальні проступки / В. І. Борисов // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнар. симпозиуму, 23-24 вересня 2011 р., м. Львів. – Львів : Львівськ. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 104, 105; Борисов В. І. Кримінальний проступок: пошук альтернатив в умовах децентралізації влади / В. І. Борисов // Кримінальна юстиція в Україні: виклики та перспективи в світлі конституційної реформи : збірка тез першого Львівського форуму з кримінальної юстиції, 18-19 вересня 2015 р., м. Львів [упоряд. Т. І. Созанський]. – Київ : ВАІТЕ, 2015. – С. 52.

нозначне злочинам невеликої тяжкості, тобто трактувалося як категорія злочину³. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін і доповнень до кримінального законодавства Союзу РСР» від 8 лютого 1977 р. здійснено спробу законодавчо закріпити кримінальні проступки шляхом установаження можливості застосування заходів адміністративної відповідальності за злочини, що не становили великої суспільної небезпеки⁴.

Із наведеного випливає, що інститут проступку історично займав самостійне місце у кримінальному законодавстві (хоча і не на всій території сучасної України й не в усі часи).

У науці кримінального права дискусії навколо кримінального проступку та його місця у правовій системі тривають протягом останніх десятиліть, але й досі бракує однозначного й загальновизнаного вирішення, яке позитивно було б сприйняте суспільством і науковими колами. Висловлювання щодо різних аспектів кримінального проступку містяться в роботах учених радянського періоду розвитку кримінального законодавства⁵, але до цього питання знову і знову повертаються учені, які висвітлюють старі й нові проблеми, пов'язані з цим правовим поняттям.

Аналіз позицій дослідників доводить існування протилежних точок зору: одні виступають проти виокремлення кримінальних проступків у кримінальному законодавстві⁶, інші – за. Причому останні по-різному розуміють шляхи виокремлення такого поняття у кримінальному праві: перші підкреслюють особливу природу кримінального проступку й виступають із пропо-

---

³ Епифанова Е. В. Преступление как правовая категория в науке и законодательстве России: история и особенности современного состояния : монограф. / Е. В. Епифанова ; под науч. ред. В. В. Момотова. – М. : Юрлинформ, 2013. – С. 316.

⁴ Рогова Е. В. Уголовный проступок в системе дифференциации уголовной ответственности / Е. В. Рогова. – Иркутск, 2011. – С. 47, 48.

⁵ Загородников Н. И. Совершенствование советского уголовного законодательства об охране общественного порядка / Н. И. Загородников // Труды Московской высшей школы милиции МВО СССР. – 1978. – Вып. 3. – С. 92; Вопросы общего учения о наказании в период развернутого строительства коммунизма : тез. докл. на науч. конф. // Советское государство и право в период развернутого строительства коммунизма. – Л., 1961. – С. 77,78.

⁶ Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : моногр. / Л. М. Кривоченко. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 69–74.

зицією виключити їх із кола злочинів, вважаючи їх менш суспільно небезпечними, ніж злочини⁷; другі наводять проміжне вирішення проблеми кримінального проступку з його розумінням як діяння злочинного й такого, що є як би напівзлочинним, близьким до антисоціальних проступків⁸; треті пропонують тлумачення кримінального проступку з ширшим змістом як субстрату декриміналізованих (трансформованих) злочинів невеликої тяжкості й адміністративних (не управлінських) правопорушень⁹; четверті доводять необхідність запровадження інституту кримінального проступку з визначенням його соціальної природи як злочину¹⁰, зокрема, з більш точною класифікацією існуючого кола злочинних діянь за їх небезпечністю із виокремленням кримінального проступку як незначного злочину¹¹ або умисних чи необережних злочинів, за вчинення яких передбачено максимальне покарання до трьох років позбавлення волі¹².

---

⁷ Курлянский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия / В. И. Курлянский. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 99.

⁸ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 95.

⁹ Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 серп. 2008 р. № 1153-р [Електронний ресурс] // Верхов. Рада України : офіц. веб-портал; електрон. версія ред. від 20 жовт. 2016 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1153-2008-%D1%80>. – Заголовок з екрану; Тацій В. Я. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін // Право України. – 2010. – № 9. – С. 12; Резолюція науково-практичного семінару «Теоретичні і практичні механізми впровадження кримінальних проступків в публічне право України», 11 травня 2012 р., м. Запоріжжя [Електронний ресурс] / уклад.: Т. А. Денисова, В. Г. Лукашевич, П. В. Хряпінський // Проблеми впровадження інституту кримінального проступку» (на основі проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків» від 3 берез. 2012 р. № 10136) : матер. Всеукр. інтернет-конф., 10 лип. 2012 р., м. Харків. – Режим доступу : <http://ivpz.org/golovna-konferents>. – Заголовок з екрану; Борисов В. І. Проблеми запровадження у законодавство України інституту кримінального проступку [Електронний ресурс] / В. І. Борисов // Проблеми впровадження інституту кримінального проступку (на основі проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків» від 3 берез. 2012 р. № 10136) : матер. Всеукр. інтернет-конф., 10 лип. 2012 р., м. Харків. – Режим доступу : <http://ivpz.org/golovna-konferents>. – Заголовок з екрану; Тацій В. Дискусійні питання встановлення відповідальності за проступок / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Гродецький, А. Байда / Вісн. Нац. акад. правових наук України. – № 2 (77). – 2014. – С. 133, 134; Тацій В. Я. Концептуальная модель установления ответственности за проступок в законодательстве Украины / В. Я. Тацій, В. И. Тютюгин, О. В. Каплина, Ю. В. Гродецкий, А. А. Байда / Проблемы законности : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Тацій. – Вып. 125. – 2014. – С. 9, 10.

¹⁰ Загородников Н. И. Совершенствование советского уголовного законодательства об охране общественного порядка. – С. 92

¹¹ Рогова Е. В. Уголовный проступок в системе дифференциации уголовной ответственности. – С. 114.

¹² Кузнецова Н. Ф. Значение общественной опасности деяний / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 2010. – № 6. – С. 75.

Щодо позиції визнання кримінальним проступком злочинів незначного ступеня тяжкості, то пропонується й такий шлях – виокремити злочини невеликої тяжкості, які доцільно трансформувати у кримінальні проступки, втілюючи принципи гуманізації кримінальної відповідальності й економії репресій. При цьому за своєю соціальною і правовою природою кримінальний проступок залишається злочинним діянням, що посягає на найважливіші об'єкти кримінально-правової охорони із заподіянням не менш ніж істотної шкоди фізичним, юридичним особам, суспільству чи державі або спрямованим на таке заподіяння (не є малозначним). За вчинення кримінального проступку винна особа притягується саме до кримінальної відповідальності, а не будь-якої іншої. За такий проступок передбачається покарання, не пов'язане з позбавленням волі, або штраф (як основне покарання) у розмірі, що не перевищує однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян¹³.

Аналіз різних позицій науковців щодо шляхів запровадження кримінального проступку показує, що багато з них є прихильниками інституту проступку у виді проміжного варіанта об'єднання не лише окремих злочинів невеликої тяжкості, а й адміністративних (неуправлінських) правопорушень, які розглядаються судами. Причому таким пропозиціям характерні відмінності як у питанні юридичної природи такого правопорушення, так і його місця в національній правовій системі.

Як визнає П. Л. Фріс, перспективним є створення законодавства про кримінальні проступки, до яких шляхом проведення декриміналізації можливе віднесення діянь, що на сьогодні належать до злочинів невеликої тяжкості. Він підтримує виділення певних норм із КК в окремий Кодекс про кримінальні проступки, указуючи при цьому на необхідність зміни підходів до ви-

---

¹³ Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика / Л. М. Демидова. – Х. : Право, 2013. – С. 578, 580, 668–672.

значення змісту матеріальної ознаки злочину – суспільної небезпеки¹⁴. М. І. Хавронюк, підкреслюючи важливість національних традицій правотворення, прогресивні інститути правових систем ЄС і норм міжнародного права, пропонує розширити Особливу частину КК, поділивши її на дві книги: книга 1 «Злочини» і книга 2 «Кримінальний проступок». Остання, на його думку, має охопити адміністративні правопорушення, які не є посяганнями проти порядку управління і за ступенем своєї тяжкості вважаються суспільно небезпечними, а тому можуть бути криміналізовані із застосуванням до них найменш суворих покарань. При цьому він наголошує на потребі приєднання до них приблизно 100 проступків, які наразі вважаються злочинами невеликої тяжкості, з установленням за їх учинення, як правило, менш суворих покарань¹⁵. Такий підхід запроваджений і в декількох законопроектах, що перебувають на розгляді у Верховній Раді України.

Аналіз положень цих проектів Законів України («Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінального проступку» від 17 жовтня 2013 р. № 3438, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» від 16 квітня 2014 р. № 4712, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» від 19 травня 2015 р. № 2897 та ін.) свідчить про їх соціальну і правову недоцільність та наукову необґрунтованість щодо запровадження кримінального проступку шляхом запропонованих змін до КК України з віднесенням водночас до таких проступків також і адміністративних (неуправлінських) правопорушень із так званою судовою юрисдикцією. Зокрема, запровадження інституту кри-

---

¹⁴ Фріс П. Л. Питання кримінального права в контексті кримінально-правової політики / П. Л. Фріс // Право України. – 2010. – № 9. – С. 73–80.

¹⁵ Хавронюк М. І. Концепцію визначено: адміністративні проступки, кримінальні проступки, злочини. Настав час розмежувати / М. І. Хавронюк // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – 632 с. – С. 182.

мінального проступку шляхом розширення меж криміналізації, як це впливає із наведених законопроектів, матиме негативний соціально-політичний резонанс. Насамперед це призведе до суттєвого погіршення статистичних показників кількості зареєстрованих в Україні кримінальних правопорушень. Так, якщо нині в Україні у середньому реєструється до 700 тис. злочинів на рік, то за умови віднесення до числа кримінальних правопорушень окрім злочинів ще й адміністративних правопорушень їх кількість може збільшитися до 5-6 млн. на рік, що закономірно призведе до дестабілізації соціальної ситуації в країні та негативно вплине на імідж нашої держави на міжнародній арені. Крім того, такий шлях запровадження інституту кримінального проступку призведе до необґрунтованого розширення сфери дії кримінального закону. Це суперечитиме головній ідеї введення кримінальних проступків у законодавство України – ідеї гуманізації кримінальної відповідальності.

Підтримуючи необхідність трансформації певної частини злочинів невеликої тяжкості у проступки як логічний прояв політики подальшої гуманізації юридичної відповідальності за делікти, що не містять загрози спричинення значної шкоди інтересам суспільства й держави, вважаємо, що виходом із цієї ситуації може стати розробка концепції запровадження у вітчизняне законодавство інституту антигромадських проступків (або проступків невеликої тяжкості). До цієї категорії мають увійти, поряд із окремими злочинами, що за чинним КК України становлять невелику тяжкість, також певні адміністративні правопорушення, які вчиняються фізичними особами та мають судову юрисдикцію. При цьому інститут антигромадських проступків міг би закріплюватися в окремому законодавчому акті (наприклад, Кодексі про антигромадські проступки або Законі України «Про антигромадські проступки» чи Законі (Кодексу) України про проступки).

Розробка і реалізація вказаного нормативного акта створить підстави для формування самостійного виду юридичної відповідальності, відмінного як від адміністративної, так і від кримінальної відповідальності. Це раз і на-

завжди зняло б проблему визнання проступків такими, що мають тотожні зі злочинами кримінально-правові наслідки.

Зазначений нормативний акт може складатися з *трьох частин*:

– Загальна частина, яка закріплюватиме законодавчі положення щодо принципів та завдань Закону (Кодексу) про проступки, поняття проступку, стадій його вчинення, співучасті у ньому; закріплюватиме систему (перелік) судових стягнень за його вчинення; вирішуватиме питання про звільнення від відповідальності та від стягнення тощо;

– Особлива частина, яка буде містити системний опис вичерпного переліку проступків;

– Процесуальна частина, в якій передбачатиметься спеціальна процедура щодо розслідування та судового розгляду проваджень про проступки.

Правова процедура провадження про проступки при цьому не буде обтяжена обмеженнями, характерними для розгляду справ про злочини, однак водночас створюватиме всебічні гарантії ефективного захисту прав і свобод винних осіб, на відміну від нині чинного порядку для справ «судової юрисдикції» у КУпАП.

Крім того, прийняття такого окремого (самостійного) нормативного акта призведе до гармонізації законодавства України із законодавством країн Європи, наближення до європейських правових стандартів і чіткішого розмежування між сферами адміністративної та кримінальної відповідальності. Саме таким шляхом вирішено цю проблему в низці зарубіжних країн (Сербії, Словенії, Хорватії та ін.)¹⁶.

Однак, розуміючи, що такий підхід запровадження інституту проступку потребує суттєвого реформування національної правової системи з удосконаленням Конституції України та багатьох інших нормативно-правових актів і це буде пов'язано з тривалою підготовкою, пропонуємо піти раціональнішим шляхом – внести зміни до Кримінального кодексу України без роз-

---

¹⁶ Тацій В. Дискусійні питання встановлення відповідальності за проступок. – С. 133, 134.

ширення у цілому меж криміналізації, тобто без віднесення до кримінальних проступків адміністративних правопорушень із запровадженням певних концептуальних засад. Зокрема, *запровадження кримінального проступку в законодавство України має відповідати таким принципам:*

- верховенство права;
- невідворотність відповідальності та покарання за кримінальні правопорушення;
- обмеження репресивної складової кримінально-правового впливу на осіб, які вчинили кримінальні правопорушення незначного ступеня суспільної небезпечності (кримінальні проступки);
- відмова від такого наслідку вчинення кримінального проступку, як судимість.

Концепція запровадження кримінального проступку до національного законодавства України, на нашу думку, має охоплювати і *завдання*, яке вона виконує. Це створення науково обґрунтованої методологічної основи, визначення змісту та напрямів запровадження кримінального проступку в законодавство України, а саме:

- гуманізація та оптимізація кримінального законодавства;
- удосконалення кримінально-процесуального законодавства шляхом запровадження спрощеної процедури досудового розслідування та судового розгляду матеріалів кримінального провадження щодо кримінальних проступків;
- пом'якшення кримінальних покарань шляхом удосконалення санкцій за вчинення кримінальних проступків;
- впровадження в законодавство України рекомендацій Європейського Суду з прав людини та міжнародних стандартів у сфері боротьби зі злочинністю.

Основними напрямками і змістом запровадження кримінального проступку до законодавства України необхідно визнати такі.

По-перше, що стосується *запровадження кримінального проступку в законодавство України про кримінальну відповідальність*, з метою його гу-

манізації та впровадження рекомендацій Європейського Суду з прав людини і міжнародних стандартів пропонується реформування КК України за такими напрямами:

– ввести до кримінального законодавства поняття «кримінальне правопорушення», яке включатиме кримінальні проступки і злочини менш тяжкі, тяжкі й особливо тяжкі. При цьому відмежування кримінальних проступків від злочинів здійснюватиметься залежно від ступеня їх тяжкості, а в основі такого поділу перебуватимуть межі їх караності, що мають бути встановлені в статті КК про класифікацію кримінальних правопорушень;

– визнати кримінальними проступками переважну більшість злочинів невеликої тяжкості й деякі злочини середньої тяжкості та передбачити за їх вчинення лише такі види покарань, що не пов'язані з позбавленням волі;

– передбачити, що готування до кримінального проступку та можливо й замах на нього не тягнуть за собою кримінальної відповідальності;

– розширити можливості звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні проступки, на підставі ширшого використання процедур примирення й відшкодування заподіяної шкоди;

– встановити, що повторне вчинення кримінального проступку визнаватиметься лише як обставина, що обтяжує кримінальне покарання;

– зберегти такий наслідок вчинення кримінального правопорушення, як судимість, лише стосовно злочинів.

По-друге, це питання удосконалення кримінального процесуального законодавства України у зв'язку із запровадженням кримінального проступку. Пропонується вилучити з п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК положення щодо закону України про кримінальні проступки, вказавши, що джерелом кримінального законодавства є лише КК України. Крім того, доцільно встановити, що судове провадження стосовно кримінальних проступків має здійснюватися за спрощеною процедурою спеціально виділеними для цього суддями місцевих судів, які в подальшому можуть скласти інститут мирових суддів.

По-третє, окремим напрямом запровадження кримінального проступку до національного законодавства України є *удосконалення законодавства про адміністративні правопорушення*. Відповідно до міжнародних стандартів та неодноразових рекомендацій Європейського Суду з прав людини, слід вилучити із адміністративного законодавства такі види адміністративних стягнень, як адміністративний арешт та виправні роботи. Крім того, необхідно установити таку процедуру їх розгляду в суді, що у повному обсязі гарантувала б забезпечення прав, свобод і законних інтересів осіб, які притягуються до адміністративної відповідальності.

Наведені та інші концептуальні підходи викладені нами у відповідному проекті Концепції, направлений Генеральному прокурору України. Запропонований шлях забезпечує мінімальне втручання в кримінальне законодавство. Це також дозволить запровадити інститут кримінального проступку до правової системи України в найближчий строк та оптимізувати роботу органів досудового розслідування і судів.

Для відповідної організації роботи над законопроектом щодо змін до Кримінального кодексу України вважаємо за доцільне затвердити зазначену Концепцію на державному рівні.

Реалізація наведених вище концептуальних засад сприятиме здійсненню державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, побудованої на принципах гуманізму та соціальної справедливості, а також подальшій гуманізації кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини з незначним ступенем суспільної небезпечності (кримінальні проступки). Прогнозуємо, що суспільство позитивно сприйме такі державні заходи, бо їх запровадження підвищить ефективність діяльності органів досудового розслідування та судів, покращить криміногенну ситуацію у країні та оперативно вирішить проблему введення до законодавства України інституту кримінального проступку.

Борисов В. И., Тютюгин В. И., Демидова Л. Н. Уголовный проступок: концептуальные основы внедрения в национальное законодательство

В статье рассматривается проблема внедрения уголовного проступка в национальное законодательство. Предлагается путь решения этого вопроса в современных условиях реформирования судебной и правоохранительной систем Украины, являющийся наиболее рациональным и оптимальным.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, уголовный проступок.

Borisov V. I., Tutygin V. I., Demidova L. M. Criminal Misdemeanor: Conceptual Bases of Introduction in the National Legislation

In the article the problem of introduction of the criminal misdemeanor in the national legislation is considering. It is proposed the way of resolving this issue in modern conditions of reforming the judicial and law enforcement systems of Ukraine, which is the most rational and optimal nowadays.

Key words: criminal offense, crime, criminal misdemeanor.

УДК 343. 122

М. Струля,

докт. права, доц., департамент
уголовного права, Государственный
университет Молдовы, г. Кишинев

М. Видайку,

докт. права, доцент, департамент
уголовного права, Государственный
университет Молдовы, г. Кишинев

ПОТЕРПЕВШИЙ В ЕВРОПЕЙСКОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

В статье рассматриваются положения, регламентирующие статус потерпевшего в международных документах Совета Европы, Европейского Союза и ООН.

Ключевые слова: уголовное право, уголовный процесс, жертва преступного деяния, ООН, Совет Европы, Европейский Союз.

Проблемы статуса потерпевшего пребывают в фокусе внимания как международного сообщества, так и государства. В последние годы на уровне Европейского Союза и Совета Европы проводятся интенсивные исследования относительно определения статуса потерпевшего от различных преступлений.

Права потерпевших должны укрепляться и быть признаны, исходя из мер защиты, обеспечения, оказания поддержки и уважения к данным лицам. Права и положение потерпевшего в результате преступления в большой степени зависят от уголовного права и от прав человека вообще. Поэтому конвенции и рекомендации Европейского Союза, Совета Европы, ООН, а также правовые инструменты других международных организаций должны учитываться при разработке единой нормативно-правовой базы в области защиты потерпевших. С этой целью особое внимание следует уделить отношениям потерпевшего с преступником, а также наступившим в результате преступления последствиям. На 27-й Конференции министров юстиции европейских стран, состоявшейся в Ереване в 2006 г., обсуждалась тема жертв преступлений, их места в обществе, их прав и содействия им. Эти же вопросы явились предметом 29-й Конференции, проведенной в 2009 г. в Тромсё.

По нашему мнению, особо актуальными в данной сфере на сегодня являются следующие проблемы:

– обеспечение в рамках процесса уважительного отношения к потерпевшему, его правам и достоинству; защиты от любого вида запугивания, унижения или жестокого обращения;

– признание и улучшение статуса потерпевшего в рамках уголовного процесса;

– обеспечение эффективного доступа к правосудию посредством предоставления информации, юридической консультации;

– обеспечение особой помощи и защиты уязвимым категориям жертв.

1. Значимые инструменты, предоставляемые Советом Европы

Комитет министров в 1977 г. принял Резолюцию № (77) 27 о предоставлении компенсаций жертвам преступлений, в которой странам-участницам рекомендуется возмещать ущерб потерпевшим. Этот документ стал основой Европейской конвенции по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений, заключенной в Страсбурге в 1983 г. Данная конвенция применяется к ограниченному кругу жертв и прямо не определяет понятие жертвы. В частности, в ней предусматривается, что в случае, если возмещение ущерба не будет обеспечено в полном объеме из других источников, в соответствии с принципом территориальности государство должно способствовать возмещению ущерба тем, кто потерпел тяжкие телесные повреждения или расстройство здоровья, и тем, кто находился на иждивении погибшего лица, однако только в результате умышленных насильственных преступлений. Компенсация должна как минимум покрывать потерю заработка, затраты на лекарства и госпитализацию, затраты на похороны и содержание для лиц, находящихся на иждивении.

Позднее, Рекомендацией Rec R (85) 11 относительно положения потерпевшего в рамках уголовного права и уголовного процесса был введен целый ряд прав, применимых к потерпевшему в результате преступления на всех

етапах уголовного процесса. В документе подчеркивается, что в дальнейшем необходимо, в частности, учитывать нанесенный физический, психический, материальный и социальный ущерб. Для этого странам-участницам предлагается принять конкретные меры, включая создание органов, ответственных за эти вопросы.

Рекомендация R (87) 21 о поддержке пострадавших и о предотвращении виктимизации предусматривает другие формы помощи, например программы и структуры поддержки, меры по повышению информированности в зависимости от потребностей потерпевшего: информирование населения, неразглашение информации о потерпевшем третьим лицам без согласия самого потерпевшего.

Множество других различных инструментов было принято в отраслевых областях, таких как: терроризм, сексуальное рабство, насилие против женщин. В частности, Конвенция Совета Европы о предупреждении терроризма от 16 мая 2005 г. закрепляет общие условия предоставления компенсации и поддержки жертвам терроризма и членам их семей. Конвенция Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности и о финансировании терроризма от 16 мая 2005 г. содержит важные положения, касающиеся конфискации. Новизна предлагаемой системы состоит в обязательстве сторон в пределах, допустимых их внутренним законодательством, и в случае наличия соответствующего запроса вернуть в приоритетном порядке конфискованное имущество запрашивающей стороне.

Конвенция Совета Европы о противодействии торговле людьми от 16 мая 2005 г. открыла новую главу в регулировании вопросов, касающихся потерпевшего. Она предусматривает защиту жертвы и свидетеля в глобальном смысле и относится, в частности, к уважению основных прав и равенства, обеспечивая эффективное расследование с соблюдением принципа недискриминации, и, наконец, к разделению основных прав с учетом норм матери-

ального и процессуального характера уголовного права. Что касается материального уголовного права, согласие пострадавшего в результате торговли людьми уже не является существенным. Более того, тот факт, что его жизнь подвергается опасности, – умышленно или в результате грубой халатности, – составляет отягчающее обстоятельство. Следует отметить, что понятие жертвы, данное конвенцией, охватывает всех лиц, которые могут быть затронуты преступлением, рассматриваемых как «любое физическое лицо, являющееся объектом торговли людьми».

Конвенция от 16 мая 2005 г. обеспечивает достаточную нормативную базу для поддержки жертв с учетом особых потребностей некоторых категорий, в особенности детей. Она определяет и ту роль, которую может играть гражданское общество в профилактике торговли людьми, помощи жертвам в их защите. Государствам рекомендуется также принимать меры по выявлению жертв, защите их жизни и достоинства, обеспечению их физической, психологической и социальной целостности; оказывать специальную помощь пострадавшим детям, гарантировать жертвам доступ к информации, к юридическим услугам и к получению пособий. Конвенция рассматривает также вопросы, касающиеся репатриации и возмещения ущерба. Кроме того, в области международного сотрудничества на стороны возлагается обязательство в оказании помощи и защиты пострадавших.

Конвенция Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия от 25 октября 2007 г. охватывает права и статус детей в глобальном смысле. В этом документе закреплён принцип недискриминации, определено понятие жертвы, введено положения о полномочиях по отношению к жертвам. Предусматривается срок, предоставляемый потерпевшему для сообщения о преступлении после достижения совершеннолетия. Вместе с тем, следует отметить, что инициирование процедуры не требует подачи жалобы со стороны жертвы.

Рекомендация Res (2006) 8 Комитета Министров Совета Европы об оказании помощи жертвам преступлений – еще один правовой инструмент, в котором дается определение понятия жертвы, соответствующее предложению рамочного решения Европейского союза. В ней подчеркивается важность фактического признания и уважения основных прав жертвы, в частности, права на безопасность, на уважение достоинства, на неприкосновенность частной и семейной жизни, а также права жертвы не подвергаться дискриминации. Она призывает стран-участниц принять необходимые меры для предотвращения повторной виктимизации, которая не должна зависеть ни от личности преступника, ни от факта его ареста, ни от проводимых расследований или от осуждения преступника. Эти меры включают в себя помощь пострадавшим во всех аспектах их реинтеграции в общество (по месту их жительства или работы), которая обеспечивается на понятном для них языке. Такая поддержка должна включать медицинскую, материальную помощь, психологические, социальные и консультативные услуги, которые следует предоставлять бесплатно, по крайней мере в период сразу после преступления. Рекомендация уделяет внимание роли государственных служб в помощи жертвам, а также уголовного правосудия и других соответствующих учреждений. Ее значимость усиливается за счет того, что она охватывает любые преступления, совершенные в отношении физического лица, в том числе насильственные и неосторожные, в отличие от Конвенций, ограничивающихся лишь некоторыми преступлениями.

Что касается выделения пособий, государства должны предоставлять их только пострадавшим от тяжких, умышленных и насильственных преступлений, а также ближайшим членам семьи жертвы либо лицам, находящимся на иждивении жертв, погибших в результате такого преступления.

2. Инструменты, предоставляемые ООН

Генеральная Ассамблея ООН 29 ноября 1985 г. приняла Декларацию основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений

властью. В соответствии с ее положениями, под термином «жертва»¹ следует понимать лиц, которым индивидуально или коллективно был причинен вред, включая телесные повреждения или моральный ущерб, эмоциональные страдания, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы государств-членов, включая законы, запрещающие преступное злоупотребление властью. Согласно настоящей Декларации, то или иное лицо может считаться жертвой независимо от того, был ли установлен, арестован, передан суду или осужден правонарушитель, а также независимо от родственных отношений между правонарушителем и жертвой. Термин «жертва» в соответствующих случаях включает близких родственников или иждивенцев непосредственной жертвы, а также лиц, которым был причинен ущерб при попытке оказать помощь жертвам, находящимся в бедственном положении, или предотвратить виктимизацию. В то же время декларация призывает государства-члены принять меры для подготовки персонала, непосредственно работающего с жертвами преступлений, в особенности работников органов полиции.

Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. содержит положения о предоставлении компенсаций жертвам, а также об их процессуальных правах, таких как право быть представленным в Палате предварительного производства или право представить свои замечания по осуществлению юрисдикции. Суд должен принять собственные меры по обеспечению безопасности, физической и психической целостности, уважения к достоинству и частной жизни потерпевших. Также может быть введено исключение в отношении принципа публичности процесса, при этом показа-

---

¹ 96th plenary meeting, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power 29.11.1985 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>. – Title from the screen.

ния могут быть получены посредством электронных средств или других специальных средств².

Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 г. предлагает целый ряд положений в области защиты потерпевшего. Например, предусматривается возможность физической защиты потерпевшего или свидетеля преступления посредством внутренних мер, предоставляемых государством³.

Также следует отметить, что ООН разработала широкий спектр пояснительных актов в области защиты потерпевших женщин, детей или жертв терроризма.

3. Инструменты, предоставляемые ЕС

Учитывая, что число граждан, свободно передвигающихся в европейском пространстве, растет из года в год в результате смены места жительства или учебы, все больше людей могут стать жертвами различного вида преступлений на территории чужого государства. В связи с этим одной из задач ЕС является принятие соответствующих мер для предотвращения виктимизации лиц или создание определенных учреждений для предоставления помощи жертвам преступлений.

С этой целью в 1999 г. Европейская комиссия разработала справку «Жертвы преступлений в ЕС – нормы и действия», а в 2001 г. было принято рамочное решение в этой области.

Статус и права потерпевшего, участвующего в уголовном процессе, стали предметом обсуждения в ЕС с учетом положения трансграничности жертв. Рамочное решение ЕС в данной области было принято, исходя из положения и статуса жертвы, но, в конечном счете, стало применяться к потер-

---

² Statut de Rome de la Cour pénale internationale 17.07.1998 (Art. 68) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/6A7E88C1-8A44-42F2-896F-D68BB3B2D54F/0/Rome_Statute_French.pdf. – Title from the screen.

³ La Convention des Nations Unies contre la criminalité transnationale organisée 15.11.2000 (Art. 25) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_french.pdf. – Title from the screen.

певшим в результате любых преступлений. Задачей рамочного решения является установление единых правил для всех государств-членов с целью упрощения уголовного процесса и обеспечения эффективного соблюдения прав потерпевших.

Какова же основная причина, по которой ЕС вмешался в сферу уголовного правосудия и рассмотрел вопросы, связанные с защитой жертвы в европейском пространстве? На самом деле квинтэссенцией данной проблемы является статус так называемых «трансграничных» жертв. Некоторые еврокомиссары убеждены, что положение лиц, пострадавших на территории чужого государства, отличается от положения тех, кто стал жертвой в своем государстве. «Трансграничная» жертва не всегда говорит на языке принимающей страны, не понимает ее правовую систему и возвращается в родную страну задолго до начала процесса. Эти аспекты впоследствии были приравнены к классическим европейским свободам, в частности к свободе лица на перемещение без ограничения (без дискриминации по национальному признаку) в рамках единого европейского пространства. Этот подход стал главным двигателем в расширении европейских полномочий в области защиты жертв преступлений⁴. Вместе с тем регулирование статуса трансграничной жертвы практически невозможно без того, чтобы определить статус жертвы на национальном уровне.

В соответствии с рамочным решением Совета ЕС от 15 марта 2001 г. о статусе жертвы в рамках уголовного производства⁵, а также Директивой Совета № 2004/80/СЕ от 29 апреля 2004 г. о компенсации ущерба жертвам преступности, была создана правовая основа для упорядочения правил и практики, регулирующих статус и основные права потерпевших в странах-участницах ЕС. В частности, потерпевшим предоставляются следующие га-

---

⁴ Groenhuijsen and Pemberton // *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. – 2009. – № 17. – P. 43–59.

⁵ 2001/220/JAI: Décision-cadre du Conseil du 15 mars 2001 relative au statut des victimes dans le cadre de procédures pénales // *Journal officiel* n° L 082 du 22/03/2001/ – P. 0001–0004.

рантии: права потерпевшего в уголовном производстве и соответствующие обязанности государства; право на уважение и признание на любой стадии уголовного процесса; право быть понятым (*характерно лишь для Соединенного Королевства и Ирландии*); право на получение информации, в частности, о стадии течения процесса; право на возмещение расходов; право на юридическую консультацию, а также на защиту.

Директива 2004/80/СЕ о компенсации ущерба жертвам преступности⁶ направлена на создание системы сотрудничества между органами власти государств-членов, чтобы облегчить получение компенсации в случаях, когда преступление было совершено в другой стране, отличной от страны проживания жертвы. Согласно ст. 12 Директивы, положения о доступе к компенсации в трансграничных ситуациях функционируют на основании действующих в странах-участницах систем о предоставлении компенсаций жертвам умышленных насильственных преступлений, совершенных на их территориях. Все страны-участницы должны обеспечить, чтобы национальное законодательство предусматривало наличие системы компенсации для потерпевших от насильственных умышленных преступлений, совершенных на их территории, которая гарантировала бы справедливую и надлежащую компенсацию жертвам.

Таким образом, все вышеуказанное позволяет сделать следующие выводы. Материальное уголовное право – это то право, которое устанавливает границы и распространение фактов, идентифицирующих лицо в качестве жертвы. Конвенции Совета Европы и ООН определяют ряд преступлений, при которых жертва приобретает некоторые однородные черты. Среди таких деяний – терроризм, торговля людьми, сексуальная эксплуатация, преступления, связанные с наркотиками и др. Именно в результате уголовных преступ-

---

⁶ Directiva 2004/80/CE a Consiliului din 29 aprilie 2004 privind despăgubirea victimelor infracționalității [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32004L0080:RO:NOT>. – Title from the screen.

лений человек может быть признан жертвой и ему может быть предоставлена компенсация, предусмотренная законом.

В то же время уголовно-процессуальное право устанавливает некоторые особые права для жертв, такие как:

– права общего характера – недискриминация, право на защиту от запугивания, преследования и репрессий, право на уважение и надлежащее обращение со стороны правоохранительных органов, право на доступ к информации, право на понимание, право на юридическую помощь;

– права в области защиты и поддержки – право на защиту, на медицинскую, психологическую или материальную помощь;

– права на компенсацию и возмещение ущерба – право требовать возмещения убытков, право требовать возврат имущества и др.;

– права в области международного сотрудничества – право быть уведомленным в случае применения международных инструментов, затрагивающих интересы потерпевшего.

Тем не менее, несмотря на существование довольно широкой нормативной базы в области защиты потерпевших, все же имеют место пробелы в защите их прав и обеспечении возмещения ущерба.

Струля М., Видайку М. Потерпілий в європейському кримінальному праві

У статті розглядаються положення, що регламентують статус потерпілого в міжнародних документах Ради Європи, Європейського Союзу та ООН.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальний процес, жертва злочинного діяння, ООН, Рада Європи, Європейський Союз.

Strulea M., Vidaicu M. The Victim in European Criminal Law

In the article the provisions regulating the status of victim in the international instruments of the Council of Europe, the European Union and the UN are considering.

Key words: criminal law, criminal process, victim of a criminal act, UN, Council of Europe, European Union.

УДК 343.35

Ю. П. Дзюба,

канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ДОКУМЕНТ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ У СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються питання функцій документа як предмета злочину та засобу його вчинення.

Ключові слова: документ, документообіг, документ як предмет злочину, документ як засіб вчинення злочину.

Документ у кримінальному праві є обов'язковою ознакою значної кількості злочинних посягань. По-перше, законодавець виокремлює певні види документів, що виступають *предметами* злочинів. Зокрема, офіційні документи є предметами злочинів, передбачених статтями 357, 358 та 366 КК¹. Крім того, виборчі документи та документи про референдум є предметами злочину, передбаченого ст. 158 КК, документи на переказ – предметом злочину, передбаченого ст. 200 КК, такі, що містять державну таємницю, – предметом злочину, передбаченого ст. 329, а ті з них, що містять відомості військового характеру – предметом злочину, передбаченого ч. 2. ст. 422 КК, тощо.

По-друге, документи можуть бути *засобами* вчинення злочинів, чим значно підвищують ступінь їх суспільної небезпечності. Зазвичай документи як засоби вчинення злочину використовуються для вчинення різного роду кримінально караних обманів. Зокрема, підроблені документи можуть виступати засобом вчинення шахрайства (ст. 190 КК), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК), самовільного присвоєння владних повноважень або звання слу-

---

¹ Про визначення поняття офіційного документа див. примітку до ст. 358 КК України.

жбової особи (ст. 353 КК), ухилення від сплати податків (ст. 212 КК), шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК) та багатьох інших злочинів.

Документи як предмети конкретних злочинів мають низку спеціальних ознак, детермінованих об'єктами складів відповідних злочинів, їх об'єктивними та суб'єктивними ознаками. Разом із тим безвідносно від сфери застосування документ має низку ознак, відсутність хоча б однієї з яких виключає можливість визнання відповідного предмета документом як обов'язкової ознаки складу відповідного злочину.

Документ у кримінальному праві – це матеріальний (електронний) предмет, що виходить від органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян, підприємств, установ чи організацій незалежно від форм власності, інших повноважних суб'єктів, має необхідні реквізити та містить інформацію, яка засвідчує (підтверджує) факти, що мають юридичне значення. Документам притаманні такі ознаки.

1. *Соціальна ознака* визначається тим, що відповідні предмети залучені в управлінські відносини, в яких виконують функцію інформаційного забезпечення управління. Її реалізація зумовлена як власною природою документів, їх властивостями містити інформацію, так і юридичною природою самої інформації, характером відомостей, що в них закріплені. Здатність документів містити й переносити інформацію, а також засвідчувати певні факти виступає суттєвою властивістю їх соціальної ознаки. Саме посвідчувальна функція документа (*посвідчувальність*) є головною характеристикою його соціальної ознаки.

Створенням документів службові та інші уповноважені особи реалізують управлінські функції певних соціальних установлень, від імені яких такий документ виходить. У свою чергу, одержувачі й користувачі офіційних документів, пред'являючи їх (використовуючи за призначенням), тим самим засвідчують, підтверджують свій статус, наявність відповідних повноважень або відсутність обов'язків. Управлінські функції переносяться на рівень конкрет-

них осіб, які володіють документом для самостійного посвідчення його пред'явником (власником) наявного статусу, підтвердження наявних прав або ж відсутності обов'язків. Таким чином, управлінські функції набувають реалізації в діяльності конкретних осіб, від яких виходять певні види документів. Розглянута процедура універсальна, охоплює різні сфери суспільної діяльності й значно спрощує виконання владних повноважень суб'єктами управління щодо посвідчення (підтвердження) фактів, що мають юридичне значення.

Інформаційне забезпечення управлінської діяльності, пов'язане з використанням документів, здійснюється через документообіг. Наділений зовнішніми ознаками документа, але не залучений до сфери управлінських відносин і такий, що не перебуває в обертанні, а отже й не виконує у зв'язку з цим функції інформаційного забезпечення управління, відповідний предмет не може бути визнаний документом. Тому не можуть бути визнані документами, що є предметами відповідних злочинів, такі, що вийшли з обігу або втратили юридичне значення (скасовані, вилучені та ін.)

Посвідчувальна функція документа полягає не у здатності того чи іншого носія інформації служити джерелом доказів (приміром, чиєїсь недбалості, перевищення повноважень тощо), а саме у його призначенні за своїм змістом засвідчувати факти, що мають юридичне значення. У цьому сенсі доказове (процесуальне) поняття документа, яким оперує кримінальний процес, відрізняється від кримінально-правового. Адже незважаючи на те, що вживаються однакові терміни, між ними немає ані генетичного, ані дефініційного зв'язку.

2. *Фізична ознака.* Будь-який документ є певним *видом інформації*. Документ – це матеріалізований предмет зовнішнього світу, який характеризується такими рисами: він є носієм інформації; має точно визначену форму; виконує функцію інформаційного забезпечення управлінської діяльності. *Інформативність* документа виступає суттєвою властивістю його фізичної ознаки.

Матеріальним носієм документа може виступати будь-який предмет, здатний переносити інформацію і призначений для її зберігання, використання й поширення. Це може бути як папір, так і будь-який синтетичний матеріал (документ про освіту, права водія, посвідчення особи), кіно-, фото- чи відеоплівка тощо. Засоби закріплення інформації у таких предметах визначаються властивостями носіїв вмщати інформацію у тому чи іншому вигляді. Засобами закріплення інформації у документах можуть бути як письмові знаки, що передають текст, так і малюнки, що відтворюють зображення. Останнім часом значного поширення набувають так звані *електронні документи*. Їм притаманна спеціальна форма зберігання інформації – електронний вигляд та певний спосіб відтворення – аудіо, відео, друкований тощо.

3. *Юридична* ознака полягає у тому, що лише прямо передбачені диспозицією відповідною статті (або такі, що однозначно впливають з її змісту) предмети можуть виступати обов'язковою ознакою складу того чи іншого злочину. Саме передбачення цієї ознаки складу злочину у законі є суттєвою властивістю документа як предмета відповідного злочину.

Водночас документ повинен бути носієм інформації про факти, що *мають юридичне значення*, тобто такої, що призводить до встановлення, зміни або припинення правовідносин. Якщо ж відповідний предмет не містить такої інформації або містить помилкову інформацію, то він не може бути визнаний документом. Наявність лише властивостей інформативності за відсутності *юридичної значущості* закріплених у певному носіїві відомостей (інформаційні листи, телеграми, звернення, тощо) виключає можливість визнання таких предметів документами. Юридична значущість інформації визначається встановленням у документах юридичних фактів й обумовлюється *межами компетенції* відповідних суб'єктів управлінських відносин, від імені яких документи виходять. Недотримання цих вимог ставить під сумнів юридичну значущість як самої інформації, так і можливість визнання відповідних предметів документами.

Документ виступає носієм юридично значущої інформації, але сам по собі не породжує юридичних фактів, а лише фіксує, посвідчує й підтверджує їх. Документ, залучений до системи обігу документації, певним чином відбиває *владні повноваження* особи, від імені якої виходить, та є своєрідною формою їх реалізації. При цьому воля уповноваженого суб'єкта передається через інформацію, що закріплюється у документі, і переноситься (впливає) на інших суб'єктів, які залучені до управлінських відносин й до яких відповідна інформація звернена. Отже, *юридична значущість* інформації, закріпленої в документі, виступає важливою властивістю його юридичної ознаки.

4. *Формальна* ознак конкретизує, доповнює та уточнює попередню, однак за своїм значенням ми розглядаємо її як самостійну ознаку документа. Документи мають відповідати формальним вимогам, що висувуються до їх складання. Ці вимоги відбиваються у відповідних реквізитах (від лат. – *requisitum* – необхідне), що стосуються правил оформлення різних категорій документів, які встановлюються відповідним державним стандартом. В останньому розписано як склад реквізитів, так і місце, спосіб їх розташування. Важливими реквізитами документів є *скріплення їх печаткою та підписом уповноваженої особи, наявність дати складання та номеру реєстрації*.

Додаткові вимоги до створення окремих категорій документів випливають зі змісту відповідних держстандартів (ДСТУ) і стосуються необхідності при складанні деяких документів віз погоджень, резолюцій, грифів затверджень тощо. Виготовлення електронних документів регламентовано Законами України «Про електронний документ та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис». Реквізити документа слід відрізнити від засобів його захисту, до яких належать голографічні, криптографічні, програмні, технічні, що не є реквізитами документа. Вони застосовуються при складанні окремих видів документів для захисту їх від підробок.

Отже, відповідність документа формальним вимогам до його складання утворює таку властивість документа, як формальна визначеність, яка виступає суттєвою характеристикою його формальної ознаки.

Суспільна небезпечність протиправних дій з документами полягає у тому, що фальсифікація документів, інший протиправний вплив на них (викрадення, пошкодження, знищення, тощо) завдає шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, що забезпечують нормальне функціонування відносин управління. Негативні зміни у суспільних відносинах від вчинення відповідних злочинів полягають у тому, що протиправні дії з документами позбавляють їх можливості виконувати *посвідчувальну функцію*. Залученням до обертання фальсифікованих документів або шляхом неправомірного вилучення з нього справжніх чи їх знищення (пошкодження) порушується нормальний документообіг.

Дзюба Ю. П. Документ и его функции в системе уголовно-правового регулирования общественных отношений

В статье рассматриваются вопросы функций документа как предмета преступления и средства его совершения.

Ключевые слова: документ, документооборот, документ как предмет преступления, документ как средство совершения преступления.

Dzyuba Y. P. The document and its functions in the system of criminal legal regulation of social relations

In the article the questions of the functions of a document as a subject of a crime and as means of its commission are considered.

Key words: document, document as an item of crime, the document as a means of committing a crime.

УДК 343.214 340.134

О. Е. Радутний,
докт. філософії (PhD) з юрид. наук,
доц., доцент кафедри кримінального
права № 1 Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ВИКОРИСТАННЯ КОНСТРУКЦІЇ ДІЄСЛІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ЗАКІНЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНІ

У статті здійснена спроба поза тиском усталених наукових поглядів, суджень та судової практики визначити момент закінчення окремих злочинів (статті 115, 130, 134, 135, 153, 154, 174, 184, 185, 186, 188¹ КК України) залежно від використання законодавцем в тексті нормативного акта віддієслівних іменників, утворених від відповідних дієслів доконаного та недоконаного виду.

Ключові слова: тлумачення закону про кримінальну відповідальність, момент закінчення злочину, законодавча діяльність, інформаційне забезпечення, кримінально-правова охорона.

Постановка проблеми. Обґрунтоване, що спирається на положення правової доктрини та закону про кримінальну відповідальність визначення моменту закінчення конкретного злочину має важливе значення для вирішення питань про притягнення винної особи до кримінальної відповідальності, звільнення від неї, призначення покарання тощо. Утім свідомо або мимоволі законодавець може використовувати такі прийоми і засоби техніки, у тому числі мовні засоби, які при неумілому вживанні здатні змінювати або перекручувати початковий зміст або мету певної кримінально-правової норми. Для того, щоб уникнути ускладнень під час нормотворчості та (або) тлумачення закону, необхідно зважувати не лише на юридичні конструкції, а й на правила української мови.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі ефективності нормотворення та тлумачення законодавчих актів на рівні загальної теорії держави і права приділено увагу в роботах таких учених, як Ю. В. Власов, С. З. Гурак, О. І. Кадикало, В. С. Малента, М. П. Молибога, О. В. Петришин,

С. В. Прийма, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік, Л. І. Чулінда. У сфері кримінально-правового забезпечення зазначене питання було предметом дослідження Д. С. Азарова, П. П. Андрушка, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, О. І. Бойка, В. І. Борисова, Л. П. Брич, І. М. Даньшина, О. О. Дудорова, З. А. Загинеї (Тростюк), О. В. Капліної, І. І. Карпеця, М. В. Карчевського, В. А. Козака, М. Й. Коржанського, Т. С. Коханюк, Н. Ф. Кузнецової, А. А. Музики, В. О. Навроцького, М. І. Панова, К. К. Панько, О. Г. Панчак, О. В. Пичової, Ю. А. Пономаренка, Н. А. Савінової, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, П. Л. Фріса, В. І. Шакуна, М. І. Хавронюка, В. Б. Харченка, Н. М. Ярмиш та інших. Разом із тим воно продовжує залишатися актуальним.

Завданням цієї статті є привернення уваги та спроба розв'язання проблеми залежності визначення моменту закінчення конкретного злочину, відповідальність за який передбачена в Особливій частині КК України, від використання в тексті закону дієслів доконаного або недоконаного виду та похідних від них віддієслівних іменників.

Основний виклад матеріалу. На сьогодні наукова спільнота погоджується, що правотворчій діяльності останніх років властивий безсистемний та хаотичний характер¹, без відповідної адаптації здійснюється копіювання нормативних розробок інших держав². Окремі помилки та недоліки пояснюють «... не стільки усвідомленим прагненням законодавця, як віддаленістю від кримінально-правової проблематики осіб, які розробляли та ухвалювали ...»³ відповідний закон.

---

¹ Тацій В. Я. Десять років чинності Кримінального кодексу України: здобутки та шляхи вдосконалення / В. Я. Тацій // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 29–35.

² Швець В. Д. Практика внесення змін і доповнень до КК України: здобутки та прорахунки / В. Д. Швець // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 35–40.

³ Злочинні доходи як об'єкт оподаткування (огляд матеріалу) / [Електронний ресурс] // Юрінком Інтер, 2015 – № 3. – Режим доступу : http://yuricom.com/ua/yuridichniy_visnyk_ukrainy/overview/?id=3469. – Заголовок з екрану.

Отже, законопроекти, а надалі – тексти законів і супровідних актів, містять внутрішні суперечності або конфліктують з нормами чинного законодавства та правової доктрини, не враховують елементарні вимоги юридичної та законодавчої техніки, нехтують правилами української мови, у тому числі щодо словотворення, синтаксису, пунктуації, орфографії тощо.

Автор фундаментальної монографії з кримінально-правової герменевтики З. А. Загинею (Тростюк)⁴ звернула увагу на певні змістові відмінності у використанні в тексті норм Особливої частини КК України віддієслівних іменників, які утворюються від відповідних дієслів доконаного або недоконаного видів (наприклад, «втягнення» для опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена ст. 304 КК України, «втягування» – для ч. 2 ст. 181 КК України).

Відповідно до правил української мови дієслово недоконаного виду означає незавершену, необмежену в тривалості дію в минулому, теперішньому або майбутньому і відповідає на питання «що робити?», «що робив?», «що робить?», «що робитиме?», «що буде робити?»⁵. Для закону про кримінальну відповідальність принциповим у цьому випадку є наголос на тому, що дія ще не є завершеною. У наведеному вище прикладі такою дією є «втягування». Використання цього віддієслівного іменника, який утворився від дієслова недоконаного виду, вказує на формулювання злочину з усіченим складом, момент закінчення якого визначається лише початком дії, незалежно від того, чи був або не був результат вдалим (тобто чи вдалося втягнути, чи ні).

Дієслово доконаного виду означає дію, що завершилася в минулому або неодмінно відбудеться в майбутньому, і відповідає на питання «що зробити?», «що зробив?», «що зробить?». У цьому випадку важливе значення

---

⁴ Загинею З. Кримінально-правова герменевтика : монографія / З. Загинею. – К. : АртЕк, 2015. – С. 122, 123.

⁵ Підготовка до ЗНО з української мови. Тема 18. Види дієслів: доконаний і недоконаний. Творення видових форм. Часи дієслова. Способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий. Творення форм умовного та наказового способів дієслова. Словозміна дієслів I та II дієвідміни [Електронний ресурс] // Освітній портал «Академія» – Режим доступу : <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=1372&chapterid=169>. – Заголовок з екрану.

для закону про кримінальну відповідальність має акцент на тому, що дія є завершеною.

У наведеному З. А. Загинеї (Тростюк) прикладі такою завершеною дією є «втягнення». Використання цього віддієслівного іменника, який утворюється від дієслова доконаного виду, вказує на утворення конструкції злочину з формальним складом, момент закінчення якого визначається досягненням певного результату (тобто коли вдалося втягнути).

На порушення вказаних правил судова практика іноді йде іншим шляхом, що фактично приводить до перекручення змісту закону. Так, згідно з абз. 3 п. 5 постанови Пленуму ВС України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 «... злочин, відповідальність за який передбачена ст. 304 КК, вважається закінченим з моменту здійснення дорослою особою дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність, незалежно від того, чи вчинив неповнолітній злочин або інші антигромадські дії». Тобто розглядуваний злочин необґрунтовано підданий тлумаченню як злочин із усіченим складом (момент закінчення перенесений на більш ранню стадію), у той час як у законодавчому описі він сформульований за допомогою віддієслівного іменника, утвореного від дієслова доконаного виду, а саме – як злочин із формальним складом і є закінченим із моменту завершення втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність. Відмінність між втягненням та діями, спрямованими на втягнення, умовно є тотожною різницею між замахом (ст. 15 КК України) та готуванням (ст. 14 КК України – у розглядуваному випадку це може бути підшукування засобів або співучасників, змова з іншою дорослою особою щодо втягнення певної неповнолітньої особи, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов тощо), а суспільно небезпечний наслідок у вигляді вчинення неповнолітнім злочину або іншої антигромадської дії, який є неминучим у цій ситуації або ймовірність

настання якого дорівнює неминучості, виведений законодавцем за межі об'єктивної сторони складу розглядуваного злочину.

Маємо змогу пересвідчитися, що в окремих випадках спірання на дієслово доконаного виду слугує вказівкою на матеріальний склад злочину. Так, «заподіяння смерті» (що зробив? – заподіяв) для умисного вбивства, визначення якого неважко⁶ закріплено в ч. 1 ст. 115 КК України, вимагає наявності певного наслідку, на відміну від «заподіювання смерті» (що робив? – заподіював). «Викрадення» (що зробив? – викрав) у складах крадіжки (ст. 185 КК України), грабежу (ст. 186 КК України), викрадення електричної або теплової енергії шляхом самовільного використання (ст. 188¹ КК України) та інших вказує на завершеність процесу та настання наслідку, на відміну від іменника «викрадення» (що робив? – викрадав), утвореного від дієслова недоконаного виду.

В інших випадках більш складною вбачається ситуація для ст. 130 КК України («Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби»), ст. 134 КК України («Незаконне проведення абортів»), ст. 135 КК України («Залишення в небезпеці»), ч. 2 ст. 184 КК України («Порушення права на безоплатну медичну допомогу») та подібних, де віддієслівні іменники «поставлення» (ч. 1 ст. 130 КК України), «зараження» (ч. 2, ч. 4 ст. 130 КК України), «проведення» (ч. 1 ст. 134 КК України), «залишення» (ч. 1 ст. 135 КК України), «скорочення» (ч. 2 ст. 184 КК України) можуть бути утворені як від форм доконаного виду (що зробив? – «заразив», «поставив», «провів», «залишив», «скоротив»), так і недоконаного виду (що робив? – «заражував», «ставив», «проводив», «залишав», «скорочував»). Але для питання про притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання (наприклад, під час врахування положень ст. 68 КК України «Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучас-

---

⁶ *Примітка.* У законодавчій формулі «вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині» вказівка на форму вини помилково не винесена за межі самого поняття вбивства, що для ст. 119 КК України породжує неймовірну своєю алогічністю конструкцію: вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність.

ті») або застосування інституту добровільної відмови тощо принципове значення має таке:

– винна особа тільки почала ставити потерпілу особу в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини, або вже здійснила дії, що доводять цю небезпеку до рівня неминучості;

– винна особа тільки почала виконувати дії щодо зараження вірусом імунодефіциту людини, або вже заразила ним іншу особу;

– винна особа тільки почала здійснювати операцію зі штучного переривання вагітності, або завершила її вигнанням плоду;

винна особа тільки зробила перший крок у напрямку залишення у небезпеці, або вже пройшла точку неповернення, за якою не є можливим вжити заходів усунення небезпеки;

– уповноважена особа тільки прийняла рішення про незаконне скорочення мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я, можливо навіть поширила свій наказ серед підлеглих та зацікавлених осіб; або вказані заклади ліквідовано і вони вже фактично не працюють, тобто не надають медичних послуг населенню, тощо.

Для подолання невизначеності в цих і подібних випадках слушним вбачається напрям до формулювання матеріального складу розглядуваних злочинів, а саме:

– «Свідоме поставлення іншої особи в *реальну* небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини» (ч. 1 ст. 130 КК України), – або інше, подібне за змістом, або за аналогією з тим, як визначається в теорії реальність погрози, реальність настання певних наслідків, або відмінність між абстрактною можливістю і конкретною;

– «*Фактичне* зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу» (ч. 2 ст. 130 КК України);

– «Проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, якщо це призвело до переривання вагітності» (ч. 1 ст. 134 КК України), тоді як для ч. 2 ст. 134 КК України, яка залишиться у чинній редакції, не буде принциповим факт переривання вагітності (вдале чи невдале, з ускладненнями або без них), оскільки як суспільно небезпечний наслідок закон про кримінальну відповідальність передбачає тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої;

– «Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, *пройшов точку неповернення*, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан» (ч. 1 ст. 135 КК України);

– «Незаконне скорочення мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я, що призвело до їх фактичної ліквідації або припинення роботи» (ч. 2 ст. 184 КК України).

Ще одним важливим питанням є проблема коректного використання терміну «задоволення» у складі злочину, відповідальність за який передбачена ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» (замість, наприклад, потурання певним нахилам, збоченням тощо), а також питання визначення дієслова, що слугує підґрунтям утворення вказаного похідного іменника: доконаного виду (що зробив? – задовольнив) чи недоконаного виду (що робив? – задовольняв).

Теорія і судова практика одностайно вирішують це питання. Так, згідно з положеннями п. 13 постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом вважається закінченим злочином з початку

здійснення дій сексуального характеру, *спрямованих* на задоволення статевої пристрасті неприродним способом ...»⁷, але такий однозначний висновок не впливає із самого тексту закону. Для його законодавчого затвердження необхідно викласти диспозицію ч. 1 ст. 153 КК України дещо в іншій редакції, а саме: «Дії, спрямовані на задоволення статевої пристрасті неприродним способом [або *потурання власним статевим збоченням*] із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи».

Використання віддієслівного іменника «примушування» вказує на недоконаний вид початкового дієслова («примушувати», на відміну від «примусити»), тому обґрунтовано злочин, відповідальність за який передбачена ч. 1 ст. 154 КК України «Примушування до вступу в статевий зв'язок», вважається закінченим з моменту початку впливу на потерпілу особу чоловічої чи жіночої статі з використанням її матеріальної або службової залежності (див.: п. 15 постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5). Тоді так само має вирішуватися питання про визначення моменту закінчення злочину, відповідальність за який передбачена ст. 174 КК України «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», незалежно від того, чи була ця спроба результативною, чи ні.

Можливо і далі наводити та розв'язувати схожі приклади вдалого чи необґрунтованого тлумачення і правозастосування, але для цього необхідно неупередженим поглядом передивитися кожен статтю Особливої частини КК України, усталені в науковому середовищі точки зору, судження, рекомендації Європейського суду з прав людини, Вищого спеціалізованого суду Украї-

---

⁷ *Примітка.* Таке положення входить у певне протиріччя з наступним абзацом цього ж пункту: «Дії, спрямовані на вчинення зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, але не доведені до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи, слід розглядати як замах на зґвалтування чи замах на насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом і кваліфікувати із посиланням на відповідні частини статті 15 КК».

ни з розгляду цивільних та кримінальних справ або Верховного суду України та напрацьовану судову практику.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запропонована наукова розвідка має на меті спонукати до неупередженого аналізу норми закону про кримінальну відповідальність кожного разу, коли для цього виявляється нагода і потреба, у тому числі під час підготовки та розробки проектів, редагування або тлумачення чинних законодавчих актів. Але у стислих межах наукової статті неможливо це зробити, навіть лише щодо одного порушеного питання – на предмет тлумачення понять з позиції використання законодавцем віддієслівних іменників та (або) дієслів доконаного чи недоконаного виду. Тому подальші дослідження не обмежені ні обсягом матеріалу, ні колом пошукувачів. Усвідомлюючи власну наукову відповідальність, автор залишає за собою право на помилку або погрішність. Але це не зменшує важливості піднятої на рівень наукової дискусії проблематики щодо визначення кінцевого моменту конкретного злочину, у тому числі залежно від свідомо чи несвідомо використаних прийомів та засобів законодавчої техніки та відповідно до правил сучасної української мови.

Радутный А. Э. Использование конструкций глаголов для определения момента окончания преступления в уголовном законе

В статье предпринята попытка вне давления устоявшихся научных мнений, взглядов и судебной практики определить момент окончания отдельных преступлений (статьи 115, 130, 134, 135, 153, 154, 174, 184, 185, 186, 188¹ УК Украины) в зависимости от использования законодателем в тексте нормативного акта отглагольных существительных, образованных от соответствующих глаголов совершенного и несовершенного вида.

Ключевые слова: *толкование закона об уголовной ответственности, момент окончания преступления, законодательная деятельность, информационное обеспечение, уголовно-правовая охрана.*

Radutniy O. E. Applying of construction of verbs for determining the end of a crime in criminal law

The article the attempt without of pressure of established scientific opinions, attitudes and judicial practice to determine the end of certain crimes (Articles 115,

130, 134, 135, 153, 154, 174, 184, 185, 186, 188¹ of the Criminal Code of Ukraine), depending on the legislator's using in the text of a law some verbal nouns, generated from the corresponding verbs of perfect and imperfect form is made.

Key words: *interpretation of the criminal law, the end of the crime, legislative activity, informational support, criminal law protection.*

УДК 343.13

М. О. Красій,
аспірант кафедри кримінального
права Юридичного інституту
Прикарпатського національного
університету ім. В. Стефаника

ІНСТИТУТ СУДИМОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ, НЕОБХІДНІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті досліджено проблеми теорії та практики інституту судимості; запропоновано вдосконалити матеріальне та процесуальне законодавство щодо припинення строків судимості, а також визначити, чи має право особа повторно подати клопотання до суду про зняття судимості.

***Ключові слова:** судимість, покарання, кримінальна відповідальність, погашення судимості, зняття судимості.*

Постановка проблеми. Упродовж багатьох років питання, які стосуються інституту судимості в кримінальному праві, зокрема поняття, проблеми зняття й погашення судимості, є актуальними для науковців, законодавця та практиків. Важливість розробки цих проблем зумовлюється низкою обставин, а саме запобіганням злочинності; боротьбою з рецидивною злочинністю; протидією проникненню злочинної ідеології у владні структури та ін. На сьогодні інститут судимості не є досконалим, що свідчить про необхідність у подальшому його вивченні та реформуванні.

Оскільки судимість має правове значення, у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України, необхідно дотримуватися встановлених Кримінальним кодексом України (далі – КК) строків погашення судимості та передбаченого Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) порядку зняття судимості. Виникає потреба у прийнятті нових документів, які встановлювали б порядок погашення і зняття судимості відповідно до норм КК та КПК 2012 р.

Метою статті є вироблення пропозицій щодо вдосконалення теорії та практики інституту судимості в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед учених які досліджували інститут судимості, слід відзначити М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. В. Голіну, В. В. Єраксіна, Л. М. Кривоченко, Н. Ф. Кузнецову, С. О. Муратову, А. В. Наумова, Є. О. Письменського, А. О. Расюк, П. Л. Фріса та ін.

Виклад основного матеріалу. Поняття «судимість» є загальнозживаним спеціальним юридичним терміном, тому недопустимим є те, що в основному джерелі кримінального права – КК – не визначено поняття «судимість», а в КПК не встановлено порядок зняття судимості та не закріплено строки повторного подання клопотання до суду у разі відмови у знятті судимості.

У сучасній кримінально-правовій доктрині робиться спроба розкрити сутність судимості не тільки через її співвідношення з покаранням, а й у цілому з інститутом кримінальної відповідальності. Кожен науковець по-різному розглядає судимість і дає своє поняття цього кримінально-правового явища. Більшість дослідників при визначенні поняття «судимість» чітко показують зв'язок з інститутом покарання та кримінальної відповідальності.

У доктрині поняття «судимість» розглядається як:

– набрання обвинувальним вироком суду чинності з призначенням особи певного покарання, внаслідок чого створюється певний правовий статус особи, пов'язаний із цілою низкою обмежень та інших несприятливих наслідків (М. І. Бажанов¹, А. В. Наумов²);

– складне юридичне явище, яке має багатофункціональне соціальне і правове призначення (В. В. Голіна³);

– правовий наслідок засудження особи, який визначає її правовий стан, пов'язаний із наявністю відповідних правообмежень на період виконання об-

---

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги. – 1992. – 162 с.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : БЕК, 1999. – С. 502, 503.

³ Голіна В. В. Судимість у змісті кримінальної відповідальності / В. В. Голіна // Вісн. Асоц. крим. права України. – 2013. – № 1(1). – С. 252–257.

винувального вироку та на час, обумовлений законом, після його виконання (П. Л. Фріс⁴);

– правовий стан особи, засудженої за вчинений злочин, із призначенням покарання, що передбачає можливість настання для неї встановлених законом наслідків соціально-адаптаційного та правообмежувального характеру (Є. О. Письменський⁵);

– правовий стан особи, засудженої за вчинений злочин, що триває від моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду до припинення судимості за зазначених в законі умов та підстав, і характеризується настанням для неї встановлених законом кримінально-правових та загальноправових обмежень чи позбавлень (А. О. Расюк⁶);

– особливе правове становище (статус) особи, що є результатом засудження її вироком суду за вчинений злочин до певного виду та міри кримінального покарання, пов'язаного з реальним його відбуванням – повністю або частково, чи зі впливом іспитового строку (при звільненні від покарання з випробуванням), і досягненням цілей кримінальної відповідальності, що поєднано з передбаченими чинним законодавством обмеженнями негативного кримінально-правового та (чи) іншого правового характеру, які діють з моменту набрання чинності вироком суду і розповсюджуються на весь строк відбування покарання – до погашення або зняття судимості (С. О. Муратова⁷).

Початком настання кримінальної відповідальності є день набрання чинності обвинувальним вироком і появи судимості (ч. 1 ст. 80 КК України),

---

⁴ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / П. Л. Фріс – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 333.

⁵ Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Є. О. Письменський ; Акад. адвокатури України. – К., 2009. – 23 с.

⁶ Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. О. Расюк ; Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України. – К., 2012. – 20 с.

⁷ Муратова С. О. Судимість як інститут кримінального права / С. О. Муратова // Вісн. Асоц. крим. права України. – 2014. – № 2(3). – С. 293–310.

з погашенням або зняттям якої завершується і кримінальна відповідальність⁸. «Оскільки метою такої відповідальності, – відзначає Ю. В. Баулін, – є покарання, а також виправлення і попередження злочинів, то кримінальна відповідальність не може бути нічим іншим, як обмеженням прав і свобод правопорушника»⁹.

Покарання та судимість виражають ставлення держави до особи, винної у вчиненні злочину. Разом із тим правова природа покарання відмінна від правової природи судимості, яка насамперед не є продовженням покарання, а більше пов'язана із засудженням особи за вчинений злочин. Судимість і кримінальна відповідальність співвідносяться між собою як частина й ціле. При цьому судимість, будучи органічно пов'язаною з покаранням, може бути однією зі складових кримінальної відповідальності. Водночас судимість не є обов'язковим елементом кримінальної відповідальності. Остання може бути реалізована навіть без судимості, якщо засудження винного, виражене в обвинувальному вирокі суду, не пов'язане з призначенням покарання¹⁰.

Варто зазначити, що судимість – це особливий правовий статус особи, який виникає з дня набрання обвинувальним вирокі суду законної сили і тягне за собою настання певних обмежень та інших негативних наслідків. Зокрема, судимість обтяжує покарання при повторності та рецидиві злочинів. Разом із тим при звільненні від кримінальної відповідальності (або від покарання) особа вважається такою, що не мала судимості.

Інститут судимості потрібно розглядати як самостійний кримінально-правовий інститут, до завдань якого належать:

- боротьба з рецидивом злочинів;
- запобігання вчинення нових злочинів;

---

⁸ Баулін Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 30.

⁹ Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма / Ю. В. Баулін // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 627.

¹⁰ Письменський С. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – 23 с.

- протидія проникненню злочинної ідеології у владні структури;
- встановлення жорсткіших умов застосування пільгових норм звільнення від покарання та заміни призначеного покарання більш м'яким.

До проблем судимості, які залишаються недостатньо дослідженими або не набули остаточного розв'язання, належать, зокрема: визначення сутності судимості як соціально-правового явища у контексті кримінальної відповідальності та покарання; обґрунтування умов погашення судимості; особливості порядку її зняття; визначення змісту правового статусу осіб, які мають судимість; раціональні часові межі дії правових обмежень, що нею зумовлюються; встановлення умов застосування обмеження права на працю, спричиненого специфічним станом судимості, та загалом – виявлення вад законодавства і правозастосовної діяльності в аспекті проблеми «судимість і права людини»¹¹.

У КК передбачено правові наслідки судимості, підстави її припинення, до яких належать погашення та зняття, а також закріплено строки погашення судимості та порядок їх обчислення. Разом із тим слід відмітити, що у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України вирішується лише частина питань, пов'язаних із виникненням у засудженої особи судимості та її припиненням. Норми про судимість потребують ґрунтовного наукового аналізу за умов всебічного реформування правової системи України¹². Зокрема, детальну увагу варто приділити вирішенню питання, яке стосується строків погашення судимості та її зняття.

Із урахуванням норм кримінального законодавства та положень теорії кримінального права нами зроблено висновок про наявність різноманітних видів погашення судимості залежно від дотриманих умов. Пропонується така їх класифікація: 1) погашення судимості у зв'язку з усуненням законом злочинності й караності діяння, за яке особа відбула покарання; 2) погашення судимості внаслідок

---

¹¹ Рясюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – 20 с.

¹² Письменський С. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – 23 с.

док реабілітації засудженої особи; 3) погашення судимості у зв'язку із закінченням іспитового строку; 4) погашення судимості після виконання чи відбування покарання; 5) погашення судимості за перебігом певних строків після виконання чи відбуття покарання¹³.

Тривалість строків погашення судимості має залежати не лише від виду покарання, відбутого винним, ступеня тяжкості вчиненого злочину, а й від того, за який злочин засуджено особу – умисний чи необережний. На думку А. О. Расюк, доцільно було б доповнити ст. 89 КК України положенням про залежність строків припинення судимості від стадії вчиненого злочину, що, у свою чергу, позначилося б і на строках припинення судимості в судовому порядку, передбачених ст. 91 КК України¹⁴. На наш погляд, слід погодитися з такою позицією, оскільки при припиненні судимості суд повинен взяти до уваги:

- 1) форму вини у вчиненні злочину, за який було засуджено особу (умисна чи необережна);
- 2) на якій стадії було вчинено злочин (готування до злочину чи замах на злочин);
- 3) ступінь тяжкості злочину (невеликої, середньої тяжкості, тяжкий чи особливо тяжкий).

У ч. 1 ст. 91 КК закріплені підстави зняття судимості, а у ч. 3 ст. 91 КК наведена пряма вказівка на те, що в КПК має бути встановлена процедура зняття судимості, проте законодавцем у КПК такої процедури не визначено. Це призводить до того, що зняття судимості на практиці здійснюється на розсуд судді. Судимість може бути знята чи погашена тільки за «реально» відбуте покарання. Виходячи з норми ст. 538 КПК, розгляд питання про зняття судимості є правом, а не обов'язком суду. На нашу думку, на законодавчому рівні варто було б закріпити положення, що після відбуття покарання у виді позбав-

---

¹³ Письменський С. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – 23 с.

¹⁴ Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – 20 с.

лення або обмеження волі суд, який ухвалив вирок, зобов'язаний розглянути питання про зняття судимості з цієї особи за її клопотанням. Це має бути саме обов'язком суду, а не правом, як зазначено в ст. 538 КПК.

Отже, для того, щоб з особи була знята судимість за вчинений злочин, необхідно пройти певну процедуру, яка складається з таких етапів:

- 1) відбування покарання у виді обмеження або позбавлення волі;
- 2) зразкова поведінка та сумлінне ставлення до праці, чим особа доводить своє виправлення;
- 3) подання клопотання про зняття судимості до суду, який ухвалив обвинувальний вирок, із призначенням особі покарання.

Суд зобов'язаний розглянути таке клопотання і має право прийняти рішення про задоволення клопотання або про відмову у клопотанні. Причинами відмови суду у знятті судимості можуть полягати у такому:

- особа не довела своє виправлення;
- не дотримано строків, зазначених у ст. 89 КК.

У КПК не встановлено, яким чином особа має довести своє виправлення. Вбачається, що у зв'язку з цим потрібно встановити певні вимоги, які особа повинна виконати, наприклад, подати до суду характеристику з місця проживання, з місця роботи, з місця відбування покарання.

В абз. 2 ч. 6 ст. 539 КПК визначено, що у разі набрання законної сили ухвалою суду про відмову в задоволенні клопотання щодо зняття судимості розгляд повторного клопотання з цього ж питання може мати місце не раніше як через рік з дня винесення ухвали суду про відмову. На наше переконання, доцільно було б викласти абз. 2 ч. 7 ст. 539 КПК у такій редакції: «у разі набрання законної сили ухвалою суду про відмову в задоволенні клопотання щодо зняття судимості особа має право повторно подати клопотання до суду про зняття судимості у разі вчинення:

- 1) злочину невеликої та середньої тяжкості – не раніше, як через шість місяців з дня відмови;

2) тяжкого та особливо тяжкого злочину – не раніше, як через рік з дня відмови».

Поряд із проблемами погашення судимості та її зняття потребують уваги й серйозного теоретичного обґрунтування інші питання інституту судимості, що об'єктивно не могли бути досліджені в науці кримінального права, оскільки виникли у зв'язку з прийняттям у 2001 р. КК України, в якому цим питанням уперше присвячено самостійний розділ XIII Загальної частини «Судимість» (ст.ст. 88–91). Також наукового аналізу потребує і порядок зняття судимості, передбачений КПК 2012 р. Окремого розгляду при вирішенні питання про зняття або погашення судимості потребують положення постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – постанова ПВСУ) «Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості» від 26 грудня 2003 р. № 16. Після набрання чинності КК Верховною Радою України прийнято низку законів, якими було внесено зміни та доповнення до Розділу XIII Загальної частини цього кодексу. У зв'язку з цим виникають питання щодо правильного тлумачення і застосування закону про кримінальну відповідальність на практиці.

Варто підкреслити, що із прийняттям нового КПК у 2012 р. порядок зняття судимості дещо змінився, а тому вбачається недоцільним при погашенні чи знятті судимості посилатися на зазначену постанову ПВСУ, оскільки КПК 1960 р. втратив чинність, а до Розділу XIII Загальної частини КК, а саме до ст.ст. 88, 89, 91, внесено зміни, які потрібно враховувати.

На наш погляд, вищевказану постанову ПВСУ необхідно визнати такою, що втратила чинність, у зв'язку зі змінами в КК та прийняттям нового КПК. Водночас такий крок зумовить виникнення необхідності у прийнятті нових відповідних документів, які б регулювали порядок погашення і зняття судимості, усуваючи при цьому колізії між нормами матеріального та процесуального права.

На практиці при винесенні вироку раніше судимій особі суддя повинен встановлювати, чи припинена судимість за попереднім вироком. Наприклад, Снятинський районний суд Івано-Франківської області 11 лютого 2014 р. розглянув кримінальне провадження за обвинуваченням ОСОБА_1, що був раніше судимий за ч. 1 ст. 185 КК України вироком того ж суду від 24 жовтня 2012 р., у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 185 КК України, а саме крадіжки, вчиненої повторно.

Вироком від 24 жовтня 2012 р. обвинувачений був засуджений за ч. 1 ст. 185 КК України, йому було призначено покарання у виді 100 годин громадських робіт. Відповідно до інформації Снятинського міжрайонного відділу кримінально-виконавчої інспекції від 10 січня 2014 р., ОСОБА_1 знятий з обліку 26 лютого 2013 р. у зв'язку з відпрацюванням 100 годин громадських робіт. Отже, згідно з п. 5 ч. 1 ст. 89 КК України вказана судимість обвинуваченого на час ухвалення другого вироку ще не погашена¹⁵.

Відповідно до ч. 5 ст. 89 КК особи, засуджені до основного покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт або арешту, якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину, визнаються такими, що не мають судимості.

Оскільки протягом року з дня відбування покарання обвинувачений вчинив новий злочин, він вважається раніше судимим (судимість не погашена). У зв'язку з цим у діях ОСОБА_1 судом правильно встановлено ознаку повторності.

Висновки. З наведеного вбачається, що у регламентації припинення судимості в судовому порядку між нормами КК та КПК немає взаємозв'язку,

---

¹⁵ Вирок Снятинського районного суду від 11 лютого 2014 р. Справа № 1204090230000007 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37835798>. – Заголовок з екрану.

тож це питання потребує подальшого наукового дослідження та вдосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Красий М. Е. Институт судимости: проблемы теории и практики, необходимость усовершенствования

В статье исследованы проблемы теории и практики института судимости; предложено усовершенствовать материальное и процессуальное законодательство о прекращении сроков судимости, а также определить, имеет ли право лицо повторно подать ходатайство в суд о снятии судимости.

Ключевые слова судимость, наказание, уголовная ответственность, погашение судимости, снятие судимости.

Krasiy M. O. The Institute of Conviction: problems of theory and practice, the need of improvement

In the article the problems of the theory and practice of criminal institute of conviction are researched; it is proposed to improve the material and procedural law about termination the terms of conviction and also to determine whether the person has the right to resubmit the request to the court for revocation of conviction.

Key words: conviction, punishment, criminal responsibility, cancellation of conviction, revocation of conviction.

УДК 343.22

А. В. Ландіна,
канд. юрид. наук, старший науковий
співробітник відділу проблем
кримінального права, кримінології
та судоустрою Інституту
ім. В. М. Корецького НАН України

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Досліджується проблема визначення особливих ознак суб'єкта у злочинах проти інформаційної безпеки. Враховуючи кількість і різноманітність злочинів, що посягають на порядок обігу інформації, встановлено, що спільними для суб'єктів указаних злочинів є ознаки, визначені у ч. 1 ст. 18 КК України. Вирішальне значення при встановленні суб'єкта злочину, що посягає на інформаційну безпеку, має предмет такого злочину.

***Ключові слова:** суб'єкт злочину, інформаційна безпека, спеціальний суб'єкт злочину, порядок обігу інформації, предмет злочину.*

Згідно з кримінальним законодавством України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою діяння, яке містить склад злочину, передбаченого у КК України (ч. 1 ст. 2 КК). Оскільки суб'єкт злочину є одним із обов'язкових елементів складу злочину, для притягнення особи до відповідальності необхідно встановити, що вона має всі ознаки суб'єкта злочину, визначені у ст. 18 КК. Це стосується і злочинів, що посягають на інформаційну безпеку України, відповідальність за які передбачена відповідними нормами Особливої частини КК.

Суб'єкт злочину є носієм тієї суспільної небезпечності, яка виявляється у вчиненні злочину та настанні суспільно небезпечних наслідків. Саме його психічне ставлення залежно від характеру і способу поєднання вольового та інтелектуального моментів утворюють вину як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Поряд із тим він є виконавцем самої об'єктивної сторони складу злочину (окрім випадків, коли мова йде про суб'єктів-співучасників, які не є виконавцями – підбурювач, пособник, орга-

нізатор) і саме внаслідок вчинення діянь суб'єктом злочину заподіюється шкода об'єкту злочину. Таким чином, саме суб'єкт злочину є тією ланкою, яка зв'язує між собою усі елементи складу злочину. Причому це стосується не лише обов'язкових, але й факультативних ознак елементів складу злочину.

Злочини, які посягають на інформаційну безпеку, характеризуються тим, що безпосередні об'єкти цієї категорії злочинів, окрім інших ознак, передбачають наявність предмета, який є для них обов'язковою ознакою. Тому, виходячи з цього, суб'єкт кожного злочину у сфері інформаційної безпеки повинен усвідомлювати особливий характер інформації, з якою пов'язане вчинення суспільно небезпечного діяння.

Разом із тим виникає питання: чи може остання теза означати, що суб'єкт злочинів проти інформаційної безпеки, який володіє особливим видом інформації або який усвідомлює, що вчинення злочину пов'язане з такою інформацією, наділений ознаками спеціального суб'єкта? Для цього потрібно розуміти, що мається на увазі під предметом злочину проти інформаційної безпеки. Це питання пов'язано із певними труднощами, оскільки, по-перше, зазначені злочини розміщені у різних розділах Особливої частини КК, що свідчить про те, що порядок у сфері обігу інформації у переважній кількості цих злочинів є додатковим обов'язковим об'єктом; по-друге, виходячи зі змісту норм Особливої частини, злочинів у сфері інформаційної безпеки нараховується понад п'ятдесят складів. Це значно ускладнює визначення спільного для цих злочинів розуміння будь-якого з основних чи факультативних ознак елементів злочину. Відповідно, це стосується й суб'єкта злочину.

Інформаційна безпека як об'єкт злочинного посягання – це врегульований нормами права порядок суспільних відносин у частині реалізації інформаційної потреби фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави¹, проти

---

¹ Ландіна А. В. Кримінально-правова протидія злочинам проти інформаційної безпеки в Україні / А. В. Ландіна // Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти : матеріали

якого спрямоване суспільно небезпечне діяння. Основним предметом такої безпеки у сфері задоволення вказаних потреб фізичних та юридичних осіб є інформація.

При кваліфікації діянь, які посягають на інформаційну безпеку, одна з проблем пов'язана з установленням предмета відповідного злочину. Так, зокрема, часто визнається, що злочини, які порушують порядок обігу інформації в суспільстві, є безпредметними. Це обумовлюється тим, що деяка інформація не закріплюється на окремих носіях (письмових, аудіо- чи відео-носіях, зображеннях тощо), а є лише вербальною (усною). Предметами таких злочинів визнають лише вказані носії, а за їх відсутності констатується відсутність і предмета злочину (наприклад, при розголошенні відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, відповідальність за яке передбачена ст. 132 КК, та інші злочини). Але з таким підходом погодитися доволі складно.

Предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, яка проявляється у матеріальних цінностях (що людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких та шляхом безпосереднього впливу на які (або без такого впливу) вчиняється злочинне діяння². У випадку, коли певна інформація як предмет злочину міститься на певних носіях (наприклад, при ввезенні, виготовленні або розповсюдженні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК), при ввезенні, виготовленні, збуті й розповсюдженні порнографічних предметів (ст. 301 КК)), предмет злочину може бути сприйнятий органами чуття людини (зором, тактильним відчуттям), а також спеціальними технічними засобами

Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.); упоряд. Є. О. Письменський. – Миколаїв : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. – С. 105.

²Музика А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А. А. Музика, Є. В. Лашук. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – С. 167.

(наприклад, пристроями для відтворення аудіо- чи відеозаписів). Якщо ж інформація не закріплена на таких носіях (наприклад, при розголошенні лікарської таємниці (ст. 145 КК)), то вона може бути сприйнята лише органами чуття людини (органами слуху). Оскільки у визначенні предмета злочину передбачено, що він може сприйматися не лише органами чуття людини (у визначенні використовується сполучник «чи», а не сполучник «та»), то така інформація також має визнаватися предметом злочину.

Таким чином, оскільки злочини проти інформаційної безпеки завжди пов'язані з порушенням правил обігу певної інформації, то їх усіх слід вважати злочинами предметними, адже така інформація сприймається органами чуття людини та/або фіксується спеціальними технічними засобами. Тому при кваліфікації вказаних злочинів органи досудового розслідування обов'язково повинні встановлювати їх предмет, оскільки предмет набуває статусу обов'язкової ознаки об'єкта злочинів проти інформаційної безпеки.

Але це зовсім не означає, що наявність такого особливого предмета злочину, як спеціальна інформація, обумовлює можливість вчинення злочинів проти інформаційної безпеки лише спеціальним суб'єктом. Адже спеціальна інформація, із обігом якої пов'язане вчинення окремих злочинів, може стати доступною й особі, наділеній ознаками загального суб'єкта злочину.

Так, зокрема, проти інформаційної безпеки спрямовані деякі злочини, що посягають на правопорядок у сфері основ національної безпеки України. Це такі злочини, як дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій з використанням засобів масової інформації (ч. 2–3 ст. 109 КК) та шпигунство (ст. 114 КК). Виходячи з ознак указаних злочинів, їх суб'єктом може бути будь-яка осудна особа, яка вчинила злочин у 16-річному віці, тобто ніякі особливі ознаки

суб'єкта злочину не є обов'язковими для вказаних злочинів. Те саме стосується і злочинів проти моральності, оскільки ввозити, виготовляти, розповсюджувати твори, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК), а також ввозити, виготовляти, збувати і розповсюджувати порнографічні предмети (ст. 301 КК) можуть будь-які особи, наділені всіма ознаками, визначеними у ч. 1 ст. 18 КК. Натомість злочини проти інформаційної безпеки, які посягають на порядок у сфері охорони життя і здоров'я особи (розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 132 КК) та незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК)) передбачають, що суб'єкт цих злочинів – спеціальний, оскільки для вчинення вказаних суспільно небезпечних діянь особа має володіти інформацією, доступ до якої обмежений для інших.

Взагалі серед інших злочинів у сфері інформаційної безпеки є такі, що можуть вчинюватися суб'єктом, який не наділений ніякими особливими ознаками (наприклад, завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК), умисне знищення або пошкодження майна журналіста, якщо це пов'язано із його професійною діяльністю (ст. 347¹ КК)) або певними спеціальними ознаками (наприклад, викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження).

Вище нами були вказані лише деякі злочини, які посягають на порядок інформаційного обігу в суспільстві. Насправді їх набагато більше – близько п'ятдесяти складів злочинів, за які передбачена кримінальна відповідальність. Але, вбачається, немає особливого сенсу перераховувати усі норми і склади злочинів, що посягають на вказану сферу національної безпеки. Для визначення особливостей суб'єкта злочинів проти інформаційної безпеки, на

нашу думку, цілком достатньо вказівки на особливості суб'єкта злочину у зазначених вище суспільно небезпечних діяннях, які порушують порядок обігу інформації у суспільстві. Отже, предмет злочину проти інформаційної безпеки обумовлює і вид суб'єкта злочину.

Низка осіб можуть вчинювати злочини у сфері обігу інформації лише у силу виконання певних службових обов'язків, що надає їм доступ до інформації певного характеру. Тому спеціальний суб'єкт при вчиненні розглядуваних злочинів обумовлюється певним службовим становищем, яке займає особа й використовує його при вчиненні злочину, що посягає на інформаційну безпеку. Разом із тим суб'єкт злочину згідно з теорією кримінального права може вважатися спеціальним не лише у тому випадку, коли він займає особливе службове становище, а й за ознаками віку, статі, особливого емоційного та/або фізичного стану, соціальних особливостей. Наприклад, суб'єкт злочину, передбаченого ст. 117 КК («Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини»), є спеціальним за ознаками статі (ним може бути лише жінка), особливого емоційного (післяпологовий стрес) та фізичного (пологи) стану. Але такі ознаки не мають жодного значення для характеристики суб'єкта злочину, який посягає на порядок обігу інформації.

Щодо інших ознак, то вони у певних випадках можуть впливати на характеристику суб'єкта інформаційних злочинів. Так, зокрема, хоча для переважної більшості злочинів вікова ознака значення не має, але у силу особливостей предмета низки злочинів, що посягають на порядок обігу інформації, вони можуть бути вчинені суб'єктами, які досягли певного віку. Наприклад, такий злочин, як службове підроблення (ст. 366 КК), яке полягає у складанні, видачі службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесенні до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, іншому підробленні офіційних документів, може бути вчинене лише службовою особою. Це означає, що така особа є принаймні повнолітньою і до того ж має певний освітній та кваліфікаційний рівень. Тобто вік та окремі соціальні особ-

ливості суб'єкта злочину можуть мати значення при кваліфікації злочинів у сфері інформаційної безпеки. Але такі особливості не є обов'язковими і впливають на вид та розмір призначуваного покарання залежно від обставин вчиненого злочину.

У контексті розгляду особливостей суб'єкта злочинів проти інформаційної безпеки слід приділити увагу й доцільності визнання юридичних осіб суб'єктом злочину. На нашу думку, слід підтримати позицію, що юридична особа позбавлена можливості усвідомлювати, передбачати, бажати, свідомо припускати або легковажно розраховувати на ненастання наслідків свого діяння, а також зазнавати страждань через певні обмеження³. Визнання юридичної особи суб'єктом злочину порушило б низку принципів кримінального права, зокрема принцип винної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння, принцип особистої відповідальності, принцип індивідуалізації покарання. Винне ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків можливе лише з боку фізичної особи. Те саме можна сказати і про інші зазначені вище принципи – їх дотримання можливе лише у випадку, якщо суб'єктом злочину є фізична особа. Тому ми вважаємо, що юридична особа не може бути суб'єктом злочину взагалі.

Отже, у кожному конкретному випадку вчинення злочину проти інформаційної безпеки потрібно встановлювати, чи властиві суб'єкту певного злочину якісь особливі ознаки та яким чином вони впливають на кваліфікацію злочину й суспільну небезпечність самого суб'єкта.

Спільними ознаками для суб'єктів злочинів проти інформаційної безпеки є ті, що визначені у ст. 18 КК: осудність, приналежність до фізичних осіб, досягнення віку кримінальної відповідальності та вчинення злочину, передбаченого КК. Ніякі інші спільні ознаки суб'єктів злочинів вказаного

---

³ Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А. С. Осадча ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2015. – С. 9.

виду визначити неможливо. Вирішальне значення при встановленні суб'єкта злочину, що посягає на інформаційну безпеку, має предмет такого злочину.

Ландина А. В. Субъект преступлений против информационной безопасности по уголовному законодательству Украины

Исследуется проблема определения особенных признаков субъекта в преступлениях против информационной безопасности. Учитывая количество и разнообразие преступлений, посягающих на порядок информационного оборота, установлено, что общими для субъектов указанных преступлений являются признаки, которые определены в ч. 1 ст. 18 УК Украины. Решающее значение при установлении субъекта преступления, посягающего на информационную безопасность, имеет предмет такого преступления.

Ключевые слова: субъект преступления, информационная безопасность, специальный субъект преступления, порядок оборота информации, предмет преступления.

Landina A. V. The offender of the crimes against information security in the criminal legislation of Ukraine

In the article the problem of determining the special characteristics of the offender of crimes against informational security is researching. Considering the number and variety of crimes against the order of the informational circulation it is founded that the signs specified in part 1 of the Art. 18 of the Criminal Code of Ukraine are common for the offenders of these crimes. Crucial importance in defining the offender of the crimes encroaching on informational security is the subject of such a crime.

Key words: a criminal offender, informational security, special criminal of offender, the order of circulation of information, the subject of the offense.

УДК 343.6

К. А. Новікова,
канд. юрид. наук, науковий
співробітник Науково-дослідного
інституту вивчення проблем
злочинності імені академіка
В. В. Сташиса Національної академії
правових наук України, асистент
кафедри кримінального права
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КАРАНОСТІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

У статті розглядаються покарання за вчинення злочинів проти життя і здоров'я людини. Здійснюється аналіз санкцій за групами залежно від видового об'єкта – злочини проти життя; злочини проти здоров'я; злочини, що вчиняються у сфері медичної діяльності, та злочини, що ставлять у небезпеку життя та здоров'я. Досліджується практика застосування покарань за злочини, передбачені розділом II Особливої частини КК України. Формулюються пропозиції по вдосконаленню караності злочинів проти життя та здоров'я особи.

Ключові слова: злочини проти життя та здоров'я, караність, кримінальна відповідальність, покарання.

Належна кримінально-правова охорона будь-яких соціальних цінностей, у тому числі й таких найбільш соціально значимих, як життя і здоров'я людини, забезпечується лише тоді, коли створені й застосовуються ефективні кримінально-правові засоби. Відомо, що вчення про кримінально-правові засоби поки що перебуває тільки на початкових етапах свого розвитку¹, однак не викликає сумнівів, що головним кримінально-правовим засобом охорони суспільних цінностей є кримінальна відповідальність, що підлягає застосуванню до осіб, які вчиняють злочини. Якщо виходити з того, що кримінальна відповідальність – це передбачені кримінальним законом обмеження в реалізації прав і

---

¹ Див., наприклад: Баулін Ю. В. Вибрані праці / Ю. В. Баулін. – Х. : Право, 2013. – С. 673, 674, 835.

свобод людини, що підлягають застосуванню до особи, яка вчинила злочин², то очевидно, що головною її складовою є покарання. Адже відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України покарання – це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Традицією вітчизняного законодавства, як і законодавства більшості європейських держав, є встановлення конкретних видів і розмірів покарань за вчинення окремих злочинів у санкціях відповідних статей Особливої частини КК України. Таким чином, саме санкції статей Особливої частини КК і вміщують у собі основний зміст кримінально-правових засобів, за допомогою яких здійснюється охорона тих соціальних цінностей, на які посягають злочини. Тому далі ми досліджуємо виключно покарання за вчинення злочинів проти життя і здоров'я людини, залишаючи поза межами цієї роботи для окремого дослідження питання про можливість застосування за їх вчинення інших заходів кримінально-правового характеру.

Як відомо, кримінальне право охороняє життя та здоров'я особи, незалежно від того, яке становище вона займає у суспільстві³. Разом із тим у кримінальному законодавстві України міститься ціла низка статей, що передбачають кримінальну відповідальність за посягання на життя або здоров'я окремих категорій спеціальних потерпілих. Це, наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379,

---

² Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 276.

³ Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Х. : Консум, 1995. – С. 4.

400, 443 КК), заподіяння таким особам тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості (статті 345, 346, 350, 377, 398 КК) тощо. Однак згадані статті передбачають кримінальну відповідальність за злочини, де життя або здоров'я потерпілого є лише додатковим об'єктом, основним же об'єктом є інші суспільні відносини (основи національної безпеки, правосуддя, порядок управління та ін.). Саме тому при аналізі санкцій за злочини проти життя і здоров'я ми не беремо до уваги ті злочини, у яких вони є додатковим об'єктом, а вивчаємо лише ті, де вони виступають як основний об'єкт.

Такі злочини зосереджені у розділі II Особливої частини КК. У його статтях закріплені доволі різноманітні за своїм змістом санкції. Усього цим розділом передбачено 31 статтю, які в сукупності містять 62 санкції. При цьому відомо, що попри єдність родового об'єкта зазначених злочинів в рамках цього розділу виділяються чотири видових об'єкти, у зв'язку з чим прийнято виділяти такі групи злочинів: проти життя (статті 115–120, 129 КК), проти здоров'я (статті 121–128, 130, 133 КК), такі, що вчиняються у сфері медичної діяльності (статті 131–132, 134, 138–145 КК), а також злочини, що ставлять у небезпеку життя та здоров'я (статті 135–137 КК)⁴.

Санкції за злочини з кожної вказаної групи істотно відрізняються між собою, що обумовлює необхідність їх окремого аналізу. Так, у статтях, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти життя, встановлено 12 санкцій. При цьому аналіз їх змісту дає підстави для висновку, що дві (16,67 %) з них встановлені за злочини, які є особливо тяжкими, дві (16,67 %) – за тяжкі злочини, шість (50 %) – за злочини середньої тяжкості, дві (16,67 %) – за злочини невеликої тяжкості. Викладене свідчить про те, що законодавець достатньо диференційовано підходить до кримінально-правової охорони такої важливої соціальної цінності, як життя людини. З одного боку, він визнає особливо тяжкими злочинами основний і кваліфіковані склади

---

⁴ Див., наприклад: Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – С. 39–86.

умисного вбивства і встановлює за них найбільш суворі види покарань, що передбачені в системі покарань. При цьому позбавлення волі встановлюється на максимальний строк до 15 років, а за кваліфіковане умисне вбивство передбачена й найсуворіша міра покарання – довічне позбавлення волі. З другого боку, більшість привілейованих складів умисного вбивства, а також основний склад вбивства через необережність визнаються злочинами середньої тяжкості, а такий різновид привілейованого вбивства, як умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), взагалі визнається злочинном невеликої тяжкості. Одночасно в багатьох із цих санкцій як альтернатива позбавленню волі встановлені інші більш м'які види основних покарань – виправні роботи (ст. 118 КК) або обмеження волі (статті 116–119 КК). Таким змістом санкцій за ці злочини законодавець дає зрозуміти, що передбачені в названих статтях пом'якшуючі ознаки умисного вбивства, а також необережна форма вини при вчиненні такого діяння істотно знижують ступінь суспільної небезпечності цих злочинів.

Законодавче визначення караності злочинів проти життя ще раз актуалізує проблему співвідношення санкцій різних статей КК за ступенем їх суворості. Зокрема, ця проблема тут постає в такому аспекті: чи може покарання за інші злочини, не пов'язані з умисним заподіянням смерті людини, бути таким же чи навіть суворішим, ніж покарання за умисне вбивство? Чинний КК містить велику кількість подібних випадків. Так, наприклад, розбій, кваліфікований за ч. 4 ст. 187 КК, карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років, тоді як просте умисне вбивство за ч. 1 ст. 115 КК карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років. З нашого погляду, має рацію В. І. Зубкова, яка стверджує, що не можна серйозно зменшувати цінність життя людини на догоду примату, непорушності майнових відносин (навіть в умовах ринкової економіки), або вести мову про підвищену суспільну небезпеку при одночасному посяганні на два охоронюва-

ні об'єкти – здоров'я людини та майно. Цінність життя людини не можна зіставляти ні з якими іншими охоронюваними інтересами особи⁵. Ця теза цілком підтверджується положеннями ст. 3 Конституції України та ч. 1 ст. 1 КК, тому вважаємо, що покарання за умисне посягання на життя людини має бути найсуворішим порівняно з покараннями за посягання на інші цінності, що охороняються кримінальним законодавством.

У статтях, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти здоров'я, загалом міститься 20 санкцій. Серед них сім санкцій (35 %) встановлено за злочини невеликої тяжкості, вісім (40 %) – за злочини середньої тяжкості, п'ять (25 %) – за тяжкі. У цілому це свідчить про те, що законодавець оцінює суспільну небезпечність цих злочинів як недостатньо високу. Разом із тим велика кількість злочинів, передбачених іншими розділами Особливої частини КК, що посягають на такі об'єкти кримінально-правової охорони, як власність, громадський порядок, безпека руху та експлуатації транспорту тощо, визнаються законодавцем тяжкими або особливо тяжкими злочинами з установленням відповідних санкцій. На наш погляд, такий стан речей неповною мірою відповідає положенням ч. 1 ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Очевидно, що законодавець має прагнути до збалансованості суворості санкцій і ступеня соціальної цінності тих суспільних відносин, на які посягають злочини. Але ця проблема є загальною для теорії пеналізації злочинів і підлягає вирішенню не в рамках окремої категорії злочинів, а системно, стосовно усіх розділів Особливої частини КК загалом.

Далі, за злочини, що вчиняються у сфері медичної діяльності, встановлено 22 санкції, серед яких: вісім (36 %) – встановлено за злочини невеликої тяжкості, 12 (55 %) – за злочини середньої тяжкості, дві (9 %) – за тяжкі. Знову ж таки, ці цифри свідчать про те, що законодавець більшості таких злочи-

---

⁵ Зубкова В. И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России / В. И. Зубкова. – М. : Норма, 2005. – С. 23.

нів не надав статусу тяжких чи, тим паче, особливо тяжких. Причини подібної законодавчої оцінки таких діянь є незрозумілими, а сама позиція законодавця видається непослідовною. Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 140 КК України невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків внаслідок недбалого чи несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого (якими охоплюються і тяжкі тілесні ушкодження, і смерть), карається позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк. У той же час порушення правил дорожнього руху, якщо вони спричинили смерть потерпілого або заподіяли йому тяжке тілесне ушкодження, відповідно до ч. 2 ст. 286 КК караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк до трьох років або без такого. Цей дисбаланс у караності злочинів є очевидним і не має логічного пояснення чи обґрунтування.

Нарешті, за злочини, що ставлять у небезпеку життя і здоров'я людини, чинним КК передбачено вісім санкцій, серед яких: три (38 %) встановлено за злочини невеликої тяжкості, чотири за злочини середньої тяжкості та одна (%) за тяжкий злочин. Як видно, і в цьому разі законодавець достатньо невисоко оцінює ступінь суспільної небезпечності злочинів зазначеної групи. З одного боку, це можна пояснити тим, що значна частина з них полягає не в реальному заподіянні шкоди життю чи здоров'ю особи, а лише у створенні реальної загрози заподіяння такої шкоди. Однак, із другого боку, йдеться про створення загрози саме для однієї з найвищих соціальних цінностей (життя або здоров'я особи), що вимагає співставлення суворості санкцій цих статей із санкціями інших приписів КК, які встановлюють кримінальну відповідальність лише за створення загрози настання певної шкоди (наприклад, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 273, ч. 1 ст. 275, ч. 1 ст. 276, ч. 1 ст. 277 КК та ін.).

Аналіз змісту санкцій статей розділу II Особливої частини КК дає підстави для висновку, що переважна більшість із них – 45 (73 %) є альтернативними, позаяк у них встановлюються два чи більше основних види покарання. Традиційно серед видів покарань за ці злочини фігурує позбавлення волі на певний строк (47 санкцій), а також зустрічаються такі його по суті різновиди, як обмеження волі (39 санкцій)⁶ й арешт (сім санкцій)⁷. В одній із санкцій (ч. 2 ст. 115 КК) позбавлення волі на певний строк передбачене в альтернативі з довічним позбавленням волі. Як альтернативні позбавленню волі види покарань у санкціях цього розділу закріплені: штраф (у 12 випадках), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (у трьох випадках), громадські роботи (в 11 випадках), виправні роботи (у 18 випадках). У цілому законодавець дотримується правил побудови альтернативних санкцій, хоча в одному випадку (ст. 145 КК) й допущено недолік у законодавчій техніці: окремі з альтернативних основних покарань розташовані з порушенням порядку зростання їх суворості – основне покарання у виді громадських робіт розташоване перед основним покаранням у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а не навпаки.

Наявність значної кількості альтернативних санкцій, в яких одночасно передбачені позбавлення волі на певний строк (у власній якості або його різновиди у виді обмеження волі чи арешту) та покарання, не пов'язані з позбавленням волі, свідчить про спрямованість законодавства на створення реаль-

---

⁶ *Примітка.* Судження про те, що обмеження волі в його чинній моделі є фактично різновидом позбавленням вперше було висловлене В. В. Сташисом (див.: Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України / В. В. Сташис // Вісн. акад. правових наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 614. 615) і далі було розвинуто й доведено нами (див.: Новікова К. А. Місце обмеження волі в системі покарань / К. А. Новікова // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 27. – С. 250–257). З метою подолання такого стану речей і запровадження обмеження волі не тільки як юридично, а й фактично самостійного й альтернативного до позбавлення волі покарання нами запропонована й обґрунтована його нова модель (див. Новікова К. А. Обмеження волі як вид покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К. А. Новікова ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2015. – 20 с.)

⁷ *Примітка.* Окремі науковці вважають, що арешт є видом покарання, альтернативним позбавленню волі (див.: Трубников В. М. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування / В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 77), але, на наш погляд, більш аргументованою є точка зору науковців, які вважають арешт короткостроковим різновидом позбавлення волі (див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву України / Ю. А. Пономаренко. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 148–151).

них механізмів диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання осіб, які вчиняють злочини. Така тенденція в цілому заслуговує на підтримку й розвиток і є свідченням втілення у кримінальному законодавстві України сучасних гуманістичних і ліберальних ідей. Однак, із другого боку, її належне втілення вимагає узгодження ступенів суворості позбавлення волі та альтернативних йому покарань. Оскільки санкції є вираженням і юридичною оцінкою ступеня тяжкості злочину, описаного в диспозиції, то нею (санкцією) мають охоплюватися усі мислимі варіанти суспільної небезпечності діяння, передбаченого в диспозиції. У тих же випадках, коли між мінімальною межею покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і максимальною межею позбавлення волі спостерігається істотний розрив, можна стверджувати, що або законодавець не зміг належним чином визначити ступінь суспільної небезпечності відповідного злочину, або в одному кримінально-правовому приписі встановлена відповідальність за кардинально різні за ступенем тяжкості діяння. Тож у першому випадку необхідно уточнити ступінь суспільної небезпечності криміналізованого злочину і звзвити межі санкції, у другому – можна ставити питання про виділення з одного складу злочину декількох самостійних, які відрізнятимуться за ступенем своєї суспільної небезпечності і відповідно за розміром встановленої санкції. Так, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 142 КК незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я, карається штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Отже, за вчинення діянь, передбачених зазначеною статтею, в межах її санкції може бути призначено і штраф у сумі 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (510 гривень), і обмеження волі строком на чотири роки. З нашого погляду, така істотна відмінність між межами санкції, як

уже зазначалося вище, має стати підставою або для її звуження, або для виділення декількох самостійних складів злочинів.

У статтях цього розділу мають місце й безальтернативні санкції, проте зустрічаються вони нечасто. Таких санкцій 17 (ч. 1 ст. 115, ч. 2 ст. 119, ч. 3 ст. 120, частини 1, 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, частини 1, 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129, частини 2–4 ст. 130, ч. 2 ст. 131, ч. 3 ст. 133, ч. 3 ст. 135, ч. 5 ст. 143 та ч. 3 ст. 144 КК). У них як єдине основне покарання передбачено виключно позбавлення волі на певний строк. З урахуванням високого ступеня суспільної небезпечності відповідних діянь таке рішення законодавця не викликає сумнівів і заперечень, адже інші основні види покарань не змогли б стати належною альтернативою позбавленню волі в цих випадках.

Певна частина санкцій цього розділу є кумулятивними, оскільки в них, окрім основних покарань, закріплені ще й додаткові. Такими додатковими покараннями є штраф (ч. 1 ст. 144 КК), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (частини 1–2 ст. 131, ст. 132, ч. 2 ст. 134, частини 1–2 ст. 137, ч. 2 ст. 139, ч. 2 ст. 140, частини 1–3, 5 ст. 143, частини 2–3 ст. 144 КК) і конфіскація майна (ч. 2 ст. 115 КК). Щоправда, в окремих випадках законодавчі рішення стосовно додаткових покарань перебувають у суперечності з рекомендаціями науковців. Так, у роботах В. І. Тютюгіна сформульовано й доведено судження про те, що додаткове покарання у будь-якому разі має бути менш суворим, ніж основне⁸. Однак у ст. 139 КК України за ненадання допомоги хворому медичним працівником встановлено покарання у виді *штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи*

---

⁸ Див., наприклад: Тютюгин В. И. Некоторые вопросы применения наказания по новому Уголовному кодексу Украины / В. И. Тютюгин // Новый Кримінальний кодекс України: питання застосування та вивчення: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 жовт. 2001 р.) / редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.–Х. : Юрінком-Інтер, 2002. – С. 92; Тютюгин В. И. Совершенствование норм УК о применении наказания / В. И. Тютюгин // Проблемы законности: республик. міжвідом. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2006. – Вип. 77. – С. 108. 109.

займатися певною діяльністю на строк до трьох років або громадських робіт на строк до двохсот годин, або виправних робіт на строк до двох років.

Використання додаткових покарань заслуговує на підтримку, оскільки ці види покарань спрямовані на індивідуалізацію карального та виправного впливу, закріплення результатів, що досягаються під час відбування основного покарання⁹. Разом із тим не можна визнати задовільною частоту використання як додаткового такого ефективного виду покарання, як штраф. Відомо, що штраф є загальним видом покарання, яке може бути встановлено за будь-який злочин і застосовано до будь-якої особи. Проведені наукові дослідження показали високу ефективність штрафу як додаткового виду покарання¹⁰. Однак відповідно до ч. 3 ст. 53 КК штраф як додаткове покарання може бути призначено тільки тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті Особливої частини КК. Саме тому одним із перспективних напрямів розвитку кримінального законодавства України в цілому, у тому числі і в частині відповідальності за злочини проти життя і здоров'я людини, ми вбачаємо у розширенні числа санкцій, в яких встановлено штраф як додаткове покарання. Зокрема, на наш погляд, його доцільно було б закріпити принаймні у санкціях ст. 143 КК та інших статтях розділу II Особливої частини КК, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини у сфері медичної діяльності.

Крім того, з урахуванням положень ст. 54 і ч. 2 ст. 55 КК як додаткові покарання за злочини проти життя і здоров'я особи можуть бути, відповідно, призначені також позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що не передбачені у санкціях.

Практика застосування покарань за злочини з розділу II Особливої частини КК є надзвичайно багатою, різноманітною, але не завжди послідовною.

---

⁹ Тютюгин В. И. К вопросу о системе наказаний и порядке их назначения в проекте УК Украины / В. И. Тютюгин // Проблемы законности : республик. міжвідом. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – Вип. 45. – С. 158.

¹⁰ Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України / В. О. Попрас. – Х. : Право, 2009. – 224 с.

Загалом суди належним чином оцінюють ступінь суспільної небезпечності злочинів проти життя або здоров'я і призначають покарання, які відповідають не тільки цьому ступеню, а й особі винного та спрямовані на її виправлення й попередження вчинення нових злочинів. Як слушно відмічає Ю. Ф. Лубшев, при призначенні покарання за цією категорією справ суди повинні особливо враховувати, чи буде воно правильно сприйняте людьми, які мають стосунок до вчиненого злочину, знають особу винного чи просто є присутніми на процесі¹¹.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 звернув увагу суддів на те, що при призначенні покарання за ці злочини мають бути враховані «ступінь тяжкості вчиненого злочину, сукупність усіх обставин, що його характеризують (форма вини, мотив, спосіб, характер вчиненого діяння, ступінь здійснення злочинного наміру, тяжкість наслідків тощо), особу винного й обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання». Особливу увагу в цьому питанні Пленум приділив тому, що «відповідно до ч. 1 ст. 64 КК довічне позбавлення волі призначається лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, і за умови, що суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Призначення цього покарання повинне мотивуватись у вирoku з обов'язковим наведенням обставин, які, на думку суду, перешкоджають застосуванню позбавлення волі на певний строк. Якщо винуватими у вчиненні злочину визнано кількох осіб, яким призначається довічне позбавлення волі, у вирoku мають бути окремо наведені відповідні мотиви щодо кожної з них». Однак, як свідчить судова практика, при призначенні довічного позбавлення волі суди не завжди зазначають у мотивувальній частині вирoku причини переходу від менш суворого виду покарання (позбавлення волі на певний строк) до найсуворішого – довічного позбавлення волі.

---

¹¹ Лубшев Ю. Ф. Деятельность судов по борьбе с преступлениями против личности / Ю. Ф. Лубшев. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 82.

Крім того, непоодинокими є випадки приєднання до довічного позбавлення волі позбавлення волі на певний строк всупереч ч. 2 ст. 71 КК, де вказано, що при складанні покарань у виді довічного позбавлення волі та будь-яких менш суворих покарань загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, визначається шляхом поглинення менш суворих покарань довічним позбавленням волі. Так, вироком Апеляційного суду Закарпатської області від 18 березня 2011 р. за вчинення злочинів, передбачених пунктами 1, 4, 6, 12 ч. 2 ст. 115, частинами 3, 4 ст. 187, ч. 3 ст. 185 КК, шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим винному визначено покарання за сукупністю злочинів у виді довічного позбавлення волі з конфіскацією всього майна. На підставі ч. 1 ст. 71 КК суд до покарання за цим вироком приєднав частину невідбутого покарання у виді одного року позбавлення волі за попереднім вироком Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області.

Помилковою є й практика призначення покарання окремо за кожним пунктом ч. 2 ст. 115 КК. Так, вироком Олевського районного суду Житомирської області від 15 серпня 2011 р. Р. за вчинення одного злочину було окремо засуджено за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК на 14 років позбавлення волі з конфіскацією майна, за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК – на 13 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Із застосуванням вимог ст. 70 та ст. 71 КК визначено остаточно покарання 14 років 6 місяців позбавлення волі з конфіскацією майна. Це суперечить п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2, де вказано, що при засудженні особи за декількома пунктами ч. 2 ст. 115 КК покарання за кожним пунктом цієї статті окремо не призначається¹².

У цілому ж судова практика йде шляхом призначення передбаченого законом більш суворого покарання особам, які вчинили злочини на ґрунті

---

¹² Практика судів України з кримінальних справ (2014-2015) / уклад. В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2016. – С. 607, 608.

пияцтва, алкоголізму, наркоманії, за наявності рецидиву злочину, у складі організованих груп чи за складніших форм співучасті (якщо ці обставини не є кваліфікуючими ознаками), і менш суворого – особам, які вперше вчинили злочини, неповнолітнім, жінкам, які на час вчинення злочину чи розгляду справи перебували у стані вагітності, інвалідам, особам похилого віку і тим, які щиро розкалялись у вчиненому, активно сприяли розкриттю злочину, відшкодували завдані збитки тощо. Разом із тим у судовій практиці часто відбиваються зазначені вище недоліки в пеналізації злочинів проти життя і здоров'я людини, пов'язані з неузгодженістю санкцій за ступенем їх суворості. Так, у літературі описаний випадок, коли, розглядаючи справу про умисне вбивство двох осіб із корисливих мотивів на замовлення (пункти 1, 6, 11, ч. 2 ст. 115 КК), суд, установивши значну кількість пом'якшуючих обставин, призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 років із конфіскацією майна. І цей же самий суд, розглядаючи справу про незаконне заволодіння транспортним засобом, вартість якого у двісті п'ятдесят разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян, здійснене організованою групою з погрозою застосування насильства (ч. 3 ст. 289 КК), знаходить у діях підсудних багато обтяжуючих обставин і призначає, відповідно, міру покарання: ті самі 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹³. Безумовно, перешкоди таким судовим рішенням мають бути створені на законодавчому рівні шляхом установлення адекватної системи санкцій за вчинення злочинів різного рівня суспільної небезпечності.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити таке. Перш за все, не викликає сумнівів, що найсуворіші покарання мають передбачатися за умисне посягання на життя людини. Крім того, суспільна небезпечність злочинів проти здоров'я, злочинів, що вчиняються у сфері медичної діяльності, та злочинів, що ставлять у небезпеку життя і здоров'я людини, має бути переоцінена порівня-

---

¹³ Наливайко В. С. Про кримінально-правову охорону життя особи / В. С. Наливайко, Т. А. Наливайко // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки. – 2010. – № 25. – С. 30.

но із суспільною небезпечністю злочинів, що посягають на інші цінності. Далі, висока різниця у межах санкції має стати підставою або для її звуження, або для виділення декількох самостійних складів злочинів. Крім зазначеного, вбачаємо перспективним розширення числа санкцій, що передбачають штраф як додаткове покарання. Нарешті, деякі підсумки стосуються практики призначення покарань, зокрема: необхідність обов'язкової мотивації виду та розміру покарання, що призначається судом, у тому числі – призначення більш суворого покарання за наявності у санкції менш суворих тощо.

Загалом же ситуація з караністю злочинів проти життя і здоров'я людини є окремим віддзеркаленням загальних для кримінального права проблем пеналізації та призначення покарання. Саме тому доводиться ще раз констатувати, що ефективного їх вирішення не можна досягнути в рамках одного розділу Особливої частини КК України. Усе це свідчить про своєчасність і необхідність подальших системних досліджень питань встановлення та застосування покарання у кримінальному праві України.

Новикова Е. А. Некоторые вопросы наказуемости преступлений против жизни и здоровья человека

В статье рассматриваются наказания за совершение преступлений против жизни и здоровья человека. Осуществляется анализ санкций по группам в зависимости от видового объекта – преступления против жизни; преступления против здоровья; преступления, совершаемые в сфере медицинской деятельности и преступления, ставящие в опасность жизнь и здоровье. Исследуется практика применения наказаний за преступления, предусмотренные разделом II Особенной части УК Украины. Формулируются предложения по усовершенствованию наказуемости преступлений против жизни и здоровья человека.

Ключевые слова: преступления против жизни и здоровья, наказуемость, уголовная ответственность, наказание.

Novikova K. A. Some Issues in the Penalty of Crimes against Life and Health of a Person

In the article the punishments for the crimes against life and health of a person are considering. The analysis of sanctions of groups depending on the specific object is making – crimes against life; crimes against health; crimes committed in

the area of medical activities and crimes that put in danger life and health. The practice of application of punishments for offenses under Chapter II of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine is researching. The propositions for improving penalty for crimes against life and health of a person are formulating.

Key words: *crimes against life and health, penalty, criminal responsibility, punishment.*

УДК 343.54

А. О. Байда,

канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КАЛІЧЕННЯ ЖІНОЧИХ СТАТЕВИХ ОРГАНІВ

Стаття присвячена питанню кримінальної відповідальності за калічення жіночих статевих органів (жіноче обрізання) за кримінальним законодавством країн-членів ЄС відповідно до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція).

Ключові слова: калічення жіночих статевих органів, жіноче обрізання, тілесні ушкодження, дискримінація за гендерною ознакою.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами¹ (надалі – Стамбульська конвенція) спрямована на попередження та ліквідацію цього явища, а також передбачає міжнародний механізм моніторингу імплементації її положень на національному рівні. Україна підписала Стамбульську конвенцію 7 листопада 2011 р., проте досі не ратифікувала її. На сьогодні в цьому напрямі проводиться активна робота, зокрема в рамках Проекту Ради Європи «Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок та домашнім насильством в Україні» (надалі – Проекту²). Робочою групою зазначеного Проекту підготовлено низку пропозицій та істотних змін до чинного КК, зокрема щодо виділення в окремий склад злочину калічення жіночих геніталій³.

---

¹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11 трав. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf>. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

² Аналітичний звіт. Відповідність окремих законів України вимогам Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/Ukraine-project/Legislative-assessment-report-UA.pdf>. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

³ *Примітка.* Пропозиції та зміни до чинного КК були представлені для обговорення в рамках круглого столу, що відбувся 25 травня 2015 р. у м. Києві під час Презентації Підсумкового аналітичного звіту

Відповідно до ст. 38 Стамбульської конвенції, країни-учасниці вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми навмисної поведінки: а) видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора; б) примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього; с) підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього⁴.

У пояснювальній доповіді також роз'яснюється зміст термінів, що використовуються у визначенні каліцтва жіночих геніталій. Так, термін «видалення» стосується часткового або повного видалення клітора або малих статевих губ; «інфібуляція» означає звуження входу до піхви через створення щільного кільця в результаті обрізання внутрішніх статевих губ; поняття «будь-яке інше каліцтво» охоплює будь-які інші фізичні зміни на жіночих статевих органах⁵. Важливо підкреслити, що вказані операції відбуваються без медичних та/або косметологічних показань до них, чим відрізняються від дозволених форм медичного втручання та пластичних (косметологічних) операцій на статевих органах⁶. У низці локальних нормативних актів підкреслюється, що вказані операції проводяться з немедичною (нетерапевтичною) метою та мають своєю ціллю позбавлення органів належної сексуальної функції (ст. 538bis КК Італії)⁷.

щодо відповідності окремих законів України вимогам Конвенції ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами.

⁴ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь від 11 трав. 2011 р. [Електронний ресурс] // Проект Ради Європи «Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок та домашнім насильством в Україні» (фінансується урядом Швеції). – С. 31. – Режим доступу : www.coe.int/web/stop-violence-against-women-ukraine. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

⁵ Там само. – С. 129.

⁶ Johndotter S. The FGM Legislation Implemented: Experiences from Sweden [Електронний ресурс] // Malm University, 2009. – Р. 2. – Режим доступу: <http://www.uv.es/cefd/17/Johndotter.pdf>. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

⁷ Female Genital Mutilation in Europe: An analysis of court cases [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/160205_fgm_europe_enegere_report_en.pdf. – Р. 20. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

Відповідно до ознак, наведених у вказаних вище міжнародних актах та вказівок Всесвітньої організації охорони здоров'я, термін «калічення жіночих статевих органів» можна визначити як всі процедури, що включають часткове або повне видалення зовнішніх статевих органів з немедичною метою⁸.

Серед основних небезпек вказаної практики експерти називають хронічний біль, розлад сексуального потягу, посттравматичний синдром, тяжку психологічну травму, небезпеку для життя через високу крововтрату, інфікування статевих органів, ризик безпліддя та високий відсоток дитячої смертності серед породіль, які стали жертвами подібного жорстокого поводження⁹. Міжнародне право визнає каліцтво жіночих геніталій грубою формою дискримінації і грубим порушенням прав жінок.

Разом із цим вказана Пояснювальна доповідь підкреслює, що така форма дискримінації та жорстокого поводження з жінками та дівчатами притаманна для окремих спільнот та зумовлена їх етно-релігійними особливостями. Для цих спільнот вказані дії є частиною традиційної практики та виражають їх ставлення до місця жінки у сім'ї та соціумі. У зв'язку з цим слід звернути увагу, що вказана традиція є характерною (99 %) для західних, східних та північно-східних регіонів африканського континенту, деяких країн Азії, Близького Сходу та серед закритих громад емігрантів Північної Америки та Європи. Близько 100–140 мільйонів дівчат та жінок є жертвами калічення жіночих геніталій. Така процедура здійснюється щодо дівчаток від 0 до 15 років, однак у деяких випадках (якщо зазначені дії є умовою, наприклад, укладення шлюбу) здійснюється і щодо дорослих жінок.

Питання щодо заборони вказаної практики в Європі виникло у зв'язку з істотним збільшенням представників певних спільнот у країнах Європейського союзу, перш за все у Німеччині та Франції. Такі дії є наслідком релігій-

---

⁸ Eliminating female genital mutilation: an interagency statement [Електронний ресурс] // UNAIDS, UNDP, UNECA, UNESCO, UNFPA, UNHCHR, UNHCR, UNICEF, UNIFEM, WHO. – Режим доступу: http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw52/statements_missions/Interagency_Statement_on_Eliminating_FGM.pdf. – Р. 4. – Заголовок з екрану (дата звернення: 8 верес. 2016 р.).

⁹ Там само. – Р. 11.

них або етно-релігійних традицій та здійснюються як частина обряду набуття повноліття, підготовки до вступу у шлюб, у доросле життя, збереження жіночої незайманості. Метою вказаних дій також часто виступає «стримання» сексуальних потреб для забезпечення «чистоти» майбутніх сімейних стосунків, забезпечення «вірності» дружини, збереження сім'ї, підвищення сексуального задоволення чоловіка, набуття членства у таємних жіночих спільнотах тощо.

За статистичними даними найбільш поширеною вказана практика є в Єгипті (95,8 %), Джибуті (93,1 %), Гвінеї (95,6 %), Малі (91,6 %), Сомалі (97,9 %), Сьєрра-Леоне (94 %), та Судані (Північний Судан, 80 % опитаних)¹⁰.

Країни Європейського Союзу на виконання наведених вище міжнародних угод прийняли низку локальних нормативних актів щодо попередження та протидії фактам калічення жіночих статевих органів (жіночого обрізання). Зокрема, у Швеції ще у 1982 р. був прийнятий Закон щодо протидії жіночому обрізанню (Закон № 1982:316). Разом із цим станом на 2009 р. за даними поліції було виявлено близько двадцяти випадків обґрунтованих підозр, дві з яких стали предметом судового розгляду. Як зауважують дослідники, справи цієї категорії характеризуються високим ступенем латентності¹¹.

Переважає більшість випадків зареєстрована перш за все у країнах, де іммігрантська спільнота представлена вихідцями з країн африканського континенту, де практика жіночого обрізання є традиційною, зокрема це Сомалі, Гамбія, Еритрея та Нігерія. Це такі держави Європейського союзу, як Німеччина, Франція (більшість справ), Італія, Іспанія, Швеція, Норвегія¹².

Справи щодо калічення жіночих статевих органів відповідно до судової практики цих країн умовно можна розділити на дві групи – справи щодо жіночого обрізання у чистому вигляді (за критерій береться умисність дій та переважно спеціальна мета – релігійні або традиційні, шлюбні зокрема, прак-

---

¹⁰ Eliminating female genital mutilation: an interagency statement [Електронний ресурс]. – Р. 29.

¹¹ Johndotter S. The FGM Legislation Implemented: Experiences from Sweden [Електронний ресурс]. – Р. 5, 6.

¹² Female Genital Mutilation in Europe: An analysis of court cases [Електронний ресурс]. – Р. 18.

тики) та справи щодо калічення жіночих статевих органів, які можна віднести до вказаної групи лише, на наш погляд, умовно, оскільки їх можливо визнати такими лише за наслідками. Річ у тім, що, відповідно до Стамбульської конвенції, відсутня правова різниця між діями, вчиненими на виконання релігійних або традиційних практик та іншими, у тому числі необережними, які стали результатом, наприклад, медичної помилки або недбалості. Слід звернути увагу, що за законодавством деяких із цих країн немає чіткої межі між каліченням жіночих статевих органів із указаною традиційною, релігійною або шлюбною метою та такими наслідками, які обумовлені неправильно проведеною операцією, медичною помилкою тощо. Так, відповідно до ст. 538 *vis* КК Італії, кримінально караними є будь які дії, які призвели до видалення певних частин жіночих статевих органів та мали наслідком фізичний або психічний розлад (без уточнення ступеню такого розладу). Такі положення містяться в кримінальному законодавстві й інших країн ЄС, що є учасницями вказаної конвенції. Тобто за законодавством цих країн наслідки, що фактично полягають у специфічній формі тяжкого тілесного ушкодження, виносяться в окрему норму, відповідальність за їх спричинення настає безвідносно спеціальної мети або наміру, тобто без урахування сутності цієї операції як такої. Слід також відмітити, що кримінально караними відповідно до КК країн ЄС – учасниць Стамбульської конвенції є будь-які дії, які призвели до калічення жіночих статевих органів відповідно до наведених вище чотирьох типів. Такі дії є кримінально караними незалежно від віку особи, щодо якої проводиться вказана операція, тобто є караними і дії, вчинені на прохання повнолітньої дієздатної особи, якщо вони відповідають указаним чотирьом типам ушкоджень статевих органів. Дії, вчинені потерпілою особою щодо самої себе, не є кримінально караними, але можуть бути підставою для провадження за вказаною нормою кримінального законодавства, якщо полягають у примушуванні, спонуканні, пособництві, підбурюванні дівчини на проведення процедури калічення жіночих геніталій.

Отже, можна зробити такі висновки: 1) справи щодо калічення жіночих статевих органів характеризуються високим ступенем латентності; 2) кількість справ, доведених до обвинувального вироку, складає відносно невеликий відсоток із загальної кількості справ, пов'язаних із каліченням жіночих статевих органів; 3) особи, визнані винними у вчиненні зазначених дій, в абсолютній кількості випадків належать до етнічних груп, де такі діяння є традиційною практикою; 4) законодавство країн-членів ЄС не містить чіткого розмежування між каліченням жіночих статевих органів та іншими діями, які в результаті призводять до заподіяння ушкоджень жіночим статевим органам (зокрема, в результаті неналежної медичної практики).

З урахуванням викладеного, слід піддати критичному аналізу вітчизняний законопроект, яким пропонується доповнити чинний КК України окремою нормою, що встановлює відповідальність за калічення жіночих статевих органів (жіноче обрізання).

Так, відповідно до загального проекту робочої групи, КК України пропонується доповнити нормою 121-1 такого змісту:

«Стаття 121-1. Калічення жіночих геніталій.

1. Калічення геніталій жінки, тобто навмисне пошкодження жіночих статевих органів без медичного призначення,

– карається позбавленням волі на строк від 5 до 8 років.

2. Те саме діяння, вчинене у спосіб, який характеризується значними тортурами, групою осіб, з метою залякування потерпілої особи, або як злочин вчинений на замовлення, або як таке, що спричинило смерть потерпілої особи або вчинене щодо малолітньої дівчини,

– карається позбавленням волі на строк від 7 до 10 років.

3. Примушування, спонукання, пособництво, підбурювання дівчини на проведення процедури калічення жіночих геніталій членом сім'ї потерпілої,

– карається обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на такий самий строк.»

Зазначений проект, з огляду на вказане вище, викликає низку зауважень.

Перш за все, вважаємо, що у доповненні чинного КК вказаною нормою немає потреби. Наведемо на користь цього деякі аргументи:

1) якщо вказану норму буде введено до КК, відбудеться зайва деталізація (дроблення) діяння, яке вже заборонено чинним КК України у ст. 121 КК. Зокрема, примітка до п. «к» п. 2.1.3. та п. «д» п. 2.1.4 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень відносить до тяжких тілесних ушкоджень зазначені у ст. 121-1 Проекту дії та їх наслідки;

2) винесення в окрему кримінально-правову норму певної злочинної поведінки також має бути належним чином кримінологічно обґрунтованим. У зв'язку з цим слід звернути увагу на специфіку зазначених злочинних дій. Йдеться про те, що вони безпосередньо пов'язані з певними традиційними, релігійними, побутовими (у тому числі шлюбними) переконаннями та течіями, які абсолютно неприйнятні українському суспільству та ймовірно можуть здійснюватися лише мігрантами з країн, де такі операції є частиною локальної соціальної настанови (суспільно-побутового переконання, релігійних мотивів);

3) у зв'язку з викладеним виникає питання: навіщо в християнській країні, яка має відносно невисокий відсоток мігрантів з відповідними традиціями, запроваджувати вказану кримінально-правову норму, особливо за умов, коли така поведінка вже є кримінально караною та охоплюється відповідною нормою чинного КК;

4) якщо йти таким шляхом, то можемо доповнити чинний КК безліччю заборонених дій, які притаманні тій чи іншій етнічній спільноті та які здійснюються за гендерною ознакою і стосуються не тільки жінок, а й також чоловіків, дітей та осіб похилого віку. Це може бути, наприклад, ритуальний канібалізм та інші подібні дії. У цьому ж контексті виникає питання щодо того, як бути з обрядом обрізання чоловіків, який здійснюється не за медичними показаннями, щодо малолітнього?

Вважаємо, що доповнювати чинний КК зазначеною нормою немає потреби.

Якщо ж вищевказане доповнення все таки буде здійснене (на жаль, в нашій країні переважає не стільки правова, скільки політична доцільність), слід звернути увагу на таке:

– замість терміна «спосіб, який характеризується значними тортурами» слід використовувати усталений у теорії та практиці термін «спосіб, що має характер особливого мучення» або інший використовуваний у КК термін, зокрема «особливо жорстокий спосіб»;

– у ч. 3 ст. 121-1 Проекту кваліфікуючою ознакою є «Примушування, спонукання, пособництво, підбурювання дівчини на проведення процедури калічення жіночих геніталій членом сім'ї потерпілої». Відповідно до цієї ознаки, кримінально караними є дії, вчинені жінкою щодо самої себе. Щодо примушування криміналізація такої дії є, можливо, доречною. Інші форми, зокрема спонукання, підбурювання, пособництво також є доречними, якщо вони спрямовані щодо малолітньої та, можливо, неповнолітньої особи. Проте виникає питання стосовно доцільності вказаної кримінально-правової заборони щодо дій повнолітньої особи, для якої зазначена операція – свідомий вибір без ознак примушування.

Думається, необхідно підкреслити, що зазначені дії, крім примушування, є кримінально караними тільки щодо малолітньої або неповнолітньої особи.

З урахуванням викладеного можна дійти таких висновків: а) термін «калічення жіночих статевих органів» або «жіноче обрізання» є усталеним у міжнародній практиці, а вказані дії є обов'язковими для криміналізації відповідно до вказаної вище Стамбульської конвенції; б) зазначені злочинні дії є по суті окремим видом тілесних ушкоджень, що здійснюються умисно відповідно до різних соціально-побутових та релігійних традицій та переконань певних емігрантських етно-релігійних спільнот, які у різних відсотках представлені у країнах Європейського союзу; в) такі дії є однією з форм дискри-

мінації та порушення прав жінок за гендерною ознакою та формою жорсткого поводження з дітьми, оскільки переважна більшість операцій проводиться щодо дівчат до 12 років; г) міжпрограми документи зобов'язують криміналізувати вказані дії окремо незалежно від того, чи охоплюються вони національним законодавством як вид тілесних ушкоджень; г) кримінально караними пропонується визнати всі дії, які призвели до наслідків чотирьох типів та/або певної психічної або фізичної шкоди; д) чинне кримінальне законодавство України недоцільно доповнювати наведеною нормою з урахуванням етнічно-релігійного та побутово-шлюбного контексту зазначених дій, для вчинення яких в Україні немає відповідного кримінологічного підґрунтя, великих емігрантських груп, носіїв відповідної традиції.

Байда А. А. К вопросу об уголовной ответственности за калечение женских половых органов

Статья посвящена вопросу уголовной ответственности за калечение женских половых органов (женское обрезание) по уголовному законодательству некоторых стран-членов ЕС в соответствии с Конвенцией Совета Европы о предупреждении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбульская конвенция).

Ключевые слова: калечение женских половых органов, женское обрезание, телесные повреждения, дискриминация по гендерному признаку.

Bayda A. O. To the issue of criminalization of female genital mutilation

This article is devoted to the issue of criminal responsibility for the female genital mutilation (female circumcision) under the criminal laws of some countries-EU member states according with the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention).

Key words: mutilation of female genitals, female circumcision, injuries, discrimination by gender.

УДК 343.2

В. М. Руфанова,

канд. юрид. наук, старший викладач
кафедри кримінального права та
кримінології факультету № 3
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПОКАРАННЯ ЗА НЕЦІЛЬОВЕ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ

Стаття присвячена дослідженню дискусійних питань кримінальної відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів. Автором наводяться аргументи щодо доцільності розширення санкції ст. 210 Кримінального кодексу України іншими видами покарань.

***Ключові слова:** бюджет, бюджетні кошти, покарання, штраф, нецільове використання бюджетних коштів, фінансові порушення, державні ресурси.*

Постановка проблеми. Постановою Кабінету Міністрів України «Про економію державних коштів та недопущення втрат бюджету» від 1 березня 2014 р. № 65 визначено, що управління бюджетними коштами має здійснюватися в межах встановлених бюджетних повноважень із забезпеченням ефективного, результативного, цільового та економного використання бюджетних коштів, належної організації та координації роботи розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів¹. Зазначене рішення Уряду є втіленням фундаментальних принципів бюджетної системи щодо збалансованості, цільового використання бюджетних коштів, ефективності та результативності². Поряд із цим задекларовані вимоги щодо економії та цільового використання бюджетних коштів обумовлені надзвичайно складною соціально-економічною ситуацією в країні. Так, дефіцит Державного бюджету на 2015 рік складав 75955680,3 грн., а у 2016 р. він не зменшився, а

---

¹ Про економію державних коштів та недопущення втрат бюджету : Пост. Каб. Міністрів України від 1 берез. 2014 р. № 65 // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 22. – С. 19.

² Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 59. – С. 9.

навпаки зріс на 7738319,7 грн. і становить 83694000 грн. (для наочнішої картини слід зазначити, що дефіцит Державного бюджету України у 2011 р. складав 35343000 грн. – Р. В.)³. Стрімке зростання розміру державного дефіциту свідчить про те, що економіка нашої країни перебуває в критичному стані, що обумовлено низкою факторів, зокрема подіями на Сході країни, високим рівнем корупції в органах державної влади, неефективною діяльністю правоохоронних відомств, відсутністю реальної взаємодії між контролюючими та правоохоронними органами під час обслуговування об'єктів бюджетної сфери, недостатнім рівнем правосвідомості, законослухняності та компетенції розпорядників та одержувачів бюджетних коштів тощо.

Підтвердженням зазначеного є звітні матеріали про результати перевірок на об'єктах бюджетної сфери, проведених органами Державної фінансової інспекції (далі – ДФІ) у 2015 р. Так, у минулому році було виявлено фінансових порушень, що призвели до втрат фінансових та матеріальних ресурсів, на суму 3870585,34 грн. Поряд із цим виявлено 357 випадків нецільового використання бюджетних коштів та незаконних витрат на суму 2737244,98 грн. Далі, якщо зіставити статистичні дані різних контролюючих та правоохоронних органів, стає незрозумілим, як вирішується питання за фактами вчинення розкрадань бюджетних коштів. Так, наприклад, у 2015 р. органами ДФІ було передано до правоохоронних органів 1952 матеріали ревізій і перевірок щодо фінансових порушень, які призвели до втрат фінансових та матеріальних цінностей, щодо 1053 з них було розпочато досудове розслідування і тільки 342 особам вручено повідомлення про підозру⁴. Поряд із цим, звернувшись до статистичних звітів Генеральної прокуратури України, встановлено, що у 2015 р. обліковано лише 15 кримінальних правопорушень за ст. 210 КК України, з яких одно кримінальне провадження закрито з обви-

---

³ Про державний бюджет на 2016 р. : Закон України від 25 груд. 2015 р. № 2456-VI : за станом на 19 трав. 2016 р. / Верховна Рада України // Офіц. вісн. України. – 2016. – № 2. – С. 213.

⁴ Звіт про результати діяльності Держфінінспекції та її територіальних органів за січень – грудень 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/122302>. – Заголовок з екрану.

нувальним актом, а інші закриті у зв'язку зі встановленням відсутності події кримінального правопорушення або відсутності в діянні складу кримінального правопорушення⁵. Тобто стає очевидним, що службові особи, які вчиняють злочини, пов'язані з бюджетними коштами, практично не несуть кримінальної відповідальності. Останнє є прямим свідченням безкарності злочинців, що взагалі є неприпустимим у державі, яка на державному та міжнародному рівнях декларує бажання подолати корупцію в правоохоронних та судових органах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кримінально-правової охорони бюджетної сфери не є новим для кримінально-правової науки. Окремі аспекти проблеми розглядалися в роботах Ю. Л. Анісімова, К. С. Арутюняна, А. В. Бабяка, Д. О. Бойкова, О. О. Дудорова, Н. О. Гуторової, О. Г. Карпова, В. А. Некрасова, О. С. Русакової, І. А. Сікорської, Р. Л. Степанюка, О. В. Тихонової, Р. Р. Фазилова та інших провідних учених. Однак, не зважаючи на достатню кількість наукових праць, з огляду на постійне реформування розділів Кримінального кодексу України (далі – КК), а також необхідність забезпечення належної правової охорони сфери використання бюджетних коштів, набуває особливої актуальності здійснення ґрунтовного наукового дослідження покарання за нецільове використання бюджетних коштів.

Метою статті є дослідження видів покарань за нецільове використання бюджетних коштів та формулювання об'єктивних, справедливих та своєчасних шляхів вдосконалення відповідальності за цей злочини.

Виклад основного матеріалу. Чинна редакція ст. 210 КК України «Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням» містить дві частини. У першій частині передбачено відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів службовою осо-

---

⁵ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – листопад 2015 р. [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820&c=edit&_c=fo. – Заголовок з екрану.

бою, а так само здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч Бюджетному кодексу України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік, якщо предметом таких дій були бюджетні кошти у великих розмірах. У другій частині встановлено такі обтяжуючі обставини, як вчинення цього злочину в особливо великих розмірах, повторно або за попередньою змовою групою осіб.

За вчинення службовою особою нецільового використання бюджетних коштів у великих розмірах (станом на 2016 р. сума використаних усупереч цільового призначення коштів має складати *понад 689 тис. грн.* (курсів наш – Р. В.), законодавцем встановлено такі альтернативні види покарань:

- 1) штраф у розмірі від 100 до 300 неоподатковуваних доходів громадян (*від 1700 до 5100 грн.*);
- 2) виправні роботи на строк до 2 років;
- 3) обмеження волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до 3 років або без такого.

З урахуванням положень ст. 12 КК України, це злочин невеликої тяжкості, оскільки не передбачає покарання у виді позбавлення волі, а закріплює інші більш м'які види покарань.

На нашу думку, під час конструювання санкції аналізованої статті законодавцем не повною мірою дотримано принцип справедливості, зокрема в частині визначення розміру штрафу. Видається незрозумілим значний розрив між розміром завданих збитків (*від 689 тис. грн.*) та розміром штрафу, який повинна сплатити винна особа (*не більше 5100 грн.*). У цьому випадку законодавцем не дотримано принцип відповідності між тяжкістю вчиненого злочину та розміром покарання за нього. Якщо це злочин невеликої тяжкості, то і розмір штрафу бажано було б визначити відповідно до ст. 12 КК України в розмірі понад 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (понад 51 тис. грн.).

Також не є зрозумілим, чому за вчинення службового корупційного злочину у санкції статті передбачено покарання у вигляді виправних робіт. Нагадаємо, що відповідно до ст. 57 КК України покарання у вигляді виправних робіт відбувається за місцем роботи засудженого з відрахуваннями в дохід держави від 10 до 20 % доходу. Поряд із цим у ч. 2 ст. 57 КК України зазначено, що виправні роботи не застосовуються до державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, якими є головні розпорядники та розпорядники бюджетних коштів. Таким чином, виникає колізія між нормами Загальної та Особливої частин КК України. У зв'язку з цим, на нашу думку, потребує законодавчого перегляду питання передбачення в санкції кримінально-правової норми за нецільове використання бюджетних коштів покарання у вигляді виправних робіт.

Узагальнення практики щодо видів покарань, які застосовуються судами України за вчинення злочину, передбаченого ст. 210 КК України, показує, що суди не призначають виправні роботи за цей злочин. Вважаємо, що найбільш оптимальним видом покарання за нецільове використання бюджетних коштів без кваліфікуючих ознак було б покарання у виді обмеження волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до 3 років. Таким чином, вбачається, що покарання у виді справедливого розміру штрафу та обмеження волі здатне повною мірою забезпечити реалізацію своєї мети та не допустити негативного впливу на особу, якого вона може зазнати у разі відбування покарання у виді позбавлення волі в умовах ізоляції від суспільства.

Варто зауважити, що ч. 2 ст. 210 КК України встановлено такі види покарань за вчинення аналізованого злочину в особливо великих розмірах (у 2016 р. відповідна сума бюджетних коштів складає понад 2067000 грн. – Р. В.), повторно або за попередньою змовою групою осіб:

- 1) обмеження волі на строк від 2 до 5 років;

2) позбавлення волі на строк від 2 до 6 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.

Виходячи із санкції статті, вчинення нецільового використання бюджетних коштів за наявності кваліфікуючих ознак є тяжким злочином, оскільки до особи може бути застосовано позбавлення волі на строк до 6 років.

Аналіз правозастосовної практики показує, що за подібні злочини суд, як правило, призначає покарання у виді обмеження волі й одразу звільняє особу від реального відбування покарання на підставі ст. 75 КК України зі встановленням іспитового строку. Тобто винна особа практично не зазнає суттєвих обмежень. Тому, на наше переконання, було б правильним доповнити санкцію ч. 2 ст. 210 КК України покаранням у виді штрафу, розмір якого відповідав би тяжкості злочину, згідно зі ст. 12 КК України, на рівні не більше 25 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (425 тис. грн.).

Разом із тим, викликає здивування, що санкція статті не містить такого альтернативного виду покарання, як конфіскація майна, адже з урахуванням специфіки досліджуваного злочину, а також того факту, що нецільове використання бюджетних коштів є одним із видів службових зловживань, передбачення конфіскації майна було б соціально виправданим у тих випадках, коли злочин вчинено умисно та з корисливих мотивів.

Окремо слід зупинитися на питанні застосування іншого заходу кримінально-правового характеру – спеціальній конфіскації. На відміну від покарання - конфіскації майна, що виступає інструментом відновлення соціальної справедливості, спеціальна конфіскація відновлює матеріальне становище сторін, що існувало до вчинення злочину⁶. Правова регламентація застосування спеціальної конфіскації передбачена ст. 96¹ КК. До цієї норми 18 лютого 2016 р. були внесені зміни, внаслідок чого було розширено перелік злочинів, за вчинення яких застосовується спеціальна конфіскація. У такому

---

⁶ Карпов К. Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К. Н. Карпов ; Ом. акад. МВД РФ. – Омск, 2010. – С. 188–190.

переліку міститься зокрема й ч. 1 ст. 210 КК України. Щодо такого рішення законодавця виникає питання: чому в разі вчинення простого, не кваліфікованого виду нецільового використання бюджетних коштів законодавець передбачив цей вид кримінально-правового характеру, а у разі вчинення цього виду службового зловживання в особливо великих розмірах, повторно або за попередньою змовою групою осіб застосування спеціальної конфіскації не передбачено. Вважаємо, що вказана прогалина потребує відповідної реакції з боку законодавчого органу.

Продовжуючи роздуми в напрямі приведення кримінально-правової санкції у відповідність до вимог сьогодення, слід згадати про поданий на розгляд Верховної Ради України депутатом Є. В. Мураєвим проект Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо підвищення відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням)» від 13 квітня 2016 р. № 4407. Зазначеним проектом Закону пропонується передбачити більш суворе покарання за вчинення нецільового використання бюджетних коштів. Так, за діяння, передбачене ч. 1 ст. 210 КК України, пропонується встановити покарання у виді *позбавленням волі на строк до п'яти років*, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Тобто вноситься пропозиція виключити покарання у вигляді штрафу, виправних робіт та обмеження волі і замінити ці покарання на позбавлення волі на строк до п'яти років з обов'язковим позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років⁷.

Зазначений законопроект передбачає конструювання розглядуваного складу злочину як злочину середньої тяжкості та значно посилює за нього

---

⁷ Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо підвищення відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням): проект Закону від 13 квіт. 2016 р. № 4407 // [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіц. сайт. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58706. – Заголовок з екрану.

покарання. Зрозуміло, що представлена законодавча ініціатива є одним із проявів активно впроваджуваної у вітчизняне законодавство антикорупційної стратегії, однак принципу економії кримінальної репресії відведено другорядну роль. На наш погляд, встановлення покарання у виді позбавлення волі не вирішить проблему вчинення службовою особою нецільового використання бюджетних коштів. Вбачається, що більш доцільним буде застосування альтернативних видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Зокрема, як зазначалося вище, вважаємо, що найбільш прийнятним є покарання у виді обмеження волі з обов'язковим позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та штраф.

Змінюючи покарання за ч. 2 ст. 210 КК України, ініціатор законопроекту демонструє категоричність та безальтернативність. Зокрема, пропонується виключити покарання у виді обмеження волі, натомість залишити позбавлення волі на *строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі з конфіскацією майна*. З урахуванням такої санкції, злочин має стати особливо тяжким. Аргументуючи такі радикальні пропозиції, автори законопроекту вважають, що саме така конструкція норми спроможна більш ефективно виконувати функції загальної та спеціальної превенції покарання⁸.

Ми підтримуємо думку, що застосування позбавлення волі як найгострішого прояву кримінальної репресії вимагає більш обачного підходу, оскільки, крім позитивних, цьому виду покарання властива й низка негативних моментів (таких, зокрема, як недостатня ефективність загальної превенції, стабільність рівня рецидиву, незворотні зміни психіки людини та її особистих характеристик, що зумовлюються тривалим (понад п'ять-шість років) її перебуванням у місцях позбавлення волі). Варто зазначити, що небезпечність

---

⁸ Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо підвищення відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням): проект Закону від 13 квіт. 2016 р. № 4407 // [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіц. сайт. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58706. – Заголовок з екрану.

службової особи, яка вчинила будь-який вид службового зловживання зникає з моменту її усунення від службових повноважень, тому в її ізоляції від суспільства навряд чи є сенс. У зв'язку з цим важливим завданням сучасного кримінального законодавства є мінімізація негативних властивостей позбавлення волі, підвищення його ефективності як необхідного засобу захисту суспільства від найбільш небезпечних посягань (зокрема, насильницьких злочинів проти особи), підтримання законності та правопорядку. Одним зі шляхів його вирішення є дотримання принципу справедливості під час призначення позбавлення волі⁹.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що наукова спільнота, практичні працівники та законодавець повинні прагнути до того, щоб принцип справедливості покарання дотримувався у чинному законодавстві на найвищому рівні. Саме він акумулює в собі принципи законності, рівності громадян перед законом, гуманізму кримінального права, які у своїй сукупності характеризують якісну сторону справедливості. Тільки за умови справедливого Закону про кримінальну відповідальність він буде максимально ефективно реалізовувати одне з найважливіших своїх завдань – загальної та спеціальної превенції.

Руфанова В. Н. Наказание за нецелевое использование бюджетных средств

Статья посвящена исследованию дискуссионных вопросов уголовной ответственности за нецелевое использование бюджетных средств. Автором предоставляются аргументы относительно целесообразности расширения санкции ст. 210 Уголовного кодекса Украины другими видами наказаний.

Ключевые слова: бюджет, бюджетные деньги, наказание, штраф, нецелевое использование бюджетных средств, финансовые нарушения, государственные ресурсы.

---

⁹ Скакун О. Є. Реалізація принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Є. Скакун; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди – Х., 2011. – 22 с.

Rufanova V. M. The punishment of the illegal use of budgetary funds

The article is devoted to debatable questions of criminal responsibility for illegal use of budgetary funds. The author gives the arguments about the feasibility of expanding the sanction of the Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine with other types of penalties.

Key words: *budget, budget funds, penalty, fine, the illegal use of budgetary funds, financial violations, state resources.*

УДК 343.35

Ю. В. Гродецький,
канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ІСТОТНОЇ ШКОДИ ЯК ОЗНАКИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджуються різні підходи щодо встановлення змісту істотної шкоди. Розглядаються шляхи вирішення проблеми різного тлумачення вказаної ознаки.

Ключові слова: істотна шкода, службові злочини.

Останнім часом у наукових колах широко обговорюється питання про зміст істотної шкоди як ознаки окремих злочинів, що передбачені у розділі XVII Особливої частини КК. Це пов'язано зі змінами, які внесені у текст п. 3 примітки до ст. 364 КК Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII¹. Зазначене питання у своїх роботах порушували В. В. Антипов, Ю. В. Гродецький, О. О. Дудоров, К. П. Задоя, Г. М. Зеленов, І. О. Зінченко, М. І. Панов, В. І. Тютюгін, В. Б. Харченко та інші. Одне з основних питань, що розглядається науковцями, можна сформулювати так: чи означають вищевказані зміни до КК відмову від традиційного розуміння істотної шкоди як ознаки злочинів у сфері службової діяльності, відповідно до якого така шкода може бути заподіяна у формі наслідків матеріального та нематеріального характеру? Пошук відповіді на це питання вимагає звернення до історії формування поняття істотної шкоди у кримінальному законодавстві України.

---

¹ Див.: Офіц. вісн. України. – 2014. – № 45. – Ст. 1182.

Суспільно небезпечні наслідки у вигляді істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб були характерною ознакою службових (посадових²) злочинів і у КК 1960 р. Вони прямо вказувалися у визначенні службових злочинів у ч. 1 ст. 164 («Поняття службового злочину і службової особи») КК 1960 р.: «Службовим злочином визнається порушення службовою особою обов'язків, зумовлених її службовим станом, що завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян». Це робило їх невід'ємною характеристикою усіх таких злочинів.

На момент прийняття цього КК вони були сформульовані більш вузько: істотна шкода державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян. Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення» від 28 січня 1994 р. № 3888-ХІІ зміст істотної шкоди у дефініції службового злочину (ч. 1 ст. 164 КК 1960 р.) було розширено за рахунок додаткової вказівки ще і на інтереси суб'єктів підприємницької діяльності³. Утім вказані зміни не були системними. Так, у статтях 165 («Зловживання владою або службовим станом»), 166 («Перевищення влади або службових повноважень»), 167 («Халатність») КК 1960 р., де ця ознака була передбачена, вона залишилась у попередній редакції, без додаткової вказівки на інтереси суб'єктів підприємницької діяльності.

Таким чином, можна констатувати, що з 31 березня 1994 р., коли набув чинності Закон України від 28 січня 1994 р. № 3888-ХІІ, сам законодавець

---

² *Примітка.* Спочатку законодавець називав злочини службовими, але пізніше Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб» від 11 липня 1995 р. № 282/95-ВР глава VII КК 1960 р. була викладена у новій редакції, відповідно до якої ці злочини набули нової назви «посадові». З метою спрощення термінології далі вказані злочини у цій статті будуть називатися службовими у всіх випадках, незалежно від їх законодавчої назви у різні періоди чинності КК 1960 р.

³ Див.: Відом. ВРУ. – 1994. – № 19. – Ст. 111.

створив внутрішнє протиріччя між кримінально-правовими нормами, по-різному сформулювавши розглядувану ознаку у різних статтях однієї глави VII КК 1960 р.

Така ситуація тривала більше року – до 1 вересня 1995 р., коли набув чинності Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб» від 11 липня 1995 р. № 282/95-ВР⁴. Цим Законом глава VII Особливої частини КК 1960 р. була викладена у новій редакції, зокрема, визначення службового злочину зі ст. 164 КК 1960 р. було видалено, а до ч. 3 цієї статті законодавець увів таку дефініцію: «Істотною шкодою, якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в п'ять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян...». Як бачимо, назва цієї ознаки службових злочинів використовувалася у скороченому виді – «істотна шкода», хоча у статтях 165, 166, 167 КК 1960 р. вона була вказана у розгорнутому вигляді – «істотна шкода державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб». Така словесна невідповідність не означала якоїсь зміни змісту досліджуваного поняття, а була реалізацією одного з принципів законодавчої техніки, який орієнтував законодавця на скорочення тексту кримінально-правових норм. Отже, з 1 вересня 1995 р. у КК 1960 р. словосполучення «істотна шкода» та «істотна шкода державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб» використовувались як тотожні за змістом у кримінально-правових нормах про злочини у сфері службової діяльності.

Значення Закону від 11 липня 1995 р. № 282/95-ВР полягало у тому, що, по-перше, він зняв указане вище протиріччя між формулюванням істотної шкоди у визначенні службового злочину і вказівкою на цю ознаку в окремих статтях глави VII Особливої частини; по-друге, у ньому було запро-

---

⁴ Див.: Відом. ВРУ. – 1995. – № 29. – Ст. 216.

ваджено дефініцію істотної шкоди, спрямовану на формування однакового розуміння практиками цієї ознаки.

Особливістю такої дефініції було обмежене коло випадків, на які вона поширювалася. Нею можна було скористатися лише тоді, коли істотна шкода полягала у заподіянні матеріальних збитків. Разом із тим вживання у визначенні словосполучення «якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків» свідчило про те, що істотна шкода могла існувати і в нематеріальній формі. Цей підхід не був чимось новим: на той час поділ істотної шкоди на наслідки матеріального та нематеріального характеру вже давно визнавався науковцями⁵.

Визначене розуміння змісту істотної шкоди для службових злочинів у КК 1960 р. збереглося не тільки до набуття чинності новим КК 2001 р., а й було запозичене останнім. Так, у чинному КК уже на момент його прийняття передбачалося визначення істотної шкоди, але структурно це вирішувалося інакше. Окремої статті з визначенням термінів та понять розділ XVII («Злочини у сфері службової діяльності») Особливої частини КК не мав, але певні дефініції були передбачені у примітці до ст. 364 («Зловживання владою або службовим становищем») КК. Визначення істотної шкоди було наведене у п. 3 вказаної примітки: «Істотною шкодою у статтях 364, 365, 367, якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян». Порівняно з КК 1960 р. у цій дефініції змінився лише розмір шкоди.

Разом із тим вказівка на істотну шкоду була трансформована у диспозиціях статей 364, 365, 367 КК. Концептуальна зміна пріоритетів у державі з визнанням людини найвищою соціальною цінністю⁶ вплинула і на встановлення акцентів в описанні цієї ознаки у зазначених статтях КК – на перше місце були поставлені права, свободи та інтереси окремих громадян. Такі зміни

---

⁵ Див., напр.: Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления / А. Я. Светлов. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 55.

⁶ Див.: ст. 3 Конституції України.

безумовно є позитивними, але було б ще краще, якби законодавець не обмежував коло осіб лише громадянами. Зрозуміло, що іноземці та особи без громадянства також мають в Україні відповідні права, свободи та інтереси.

Крім того, із самого початку у КК 2001 р. досліджувана ознака мала неоднакове текстуальне вираження у різних кримінально-правових нормах. У ст. 364 КК законодавець указував на істотну шкоду охоронюваним законом правам, *свободам* та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, у ст. 365 КК – на істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а у ст. 367 КК – на істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам *окремих* юридичних осіб. Таку текстуальну невідповідність не можна пояснити особливостями окремих злочинів, тим більше, що всі ці ознаки об'єднані єдиним для них визначенням у п. 3 примітки до ст. 364 КК.

Таким чином, у КК 2001 р. поняття істотної шкоди у злочинах у сфері службової діяльності стало політично більш виваженим, але законодавчу техніку побудови відповідних положень не можна визнати досконалою через термінологічну неузгодженість окремих положень у межах одного розділу XVII КК.

Аналогічне визначення істотної шкоди було передбачено і у п. 2 примітки до ст. 423 («Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем») розділу XIX («Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)») КК: «У статтях 423 – 426 цього Кодексу істотною шкодою, якщо вона полягає в завданні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян...». Ця дефініція була розрахована на злочини, що можуть бути вчинені військовими службовими особами. Її відмінність від визначення, передбаченого у п. 3 примітки до

ст. 364 КК, полягає, по-перше, у встановленні більшого розміру матеріальних збитків, і, по-друге, у використанні слова «завданні» замість «заподіянні». Перша відмінність обумовлена специфікою військових злочинів, а друга є черговим порушенням правил законодавчої техніки.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 лютого 2014 р. № 746-VII⁷ ст. 423 КК було виключено, а ст. 425 («Недбале ставлення до військової служби») КК було доповнено приміткою, де у п. 2 надавалося визначення істотної шкоди. У зв'язку з цим розташування у КК вказаної дефініції змінилося, при цьому її зміст залишився тим самим.

Слід згадати про ще одне визначення поняття істотної шкоди як ознаки злочинів у сфері службової діяльності, що було передбачено розділом VII-А Особливої частини КК. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11 червня 2009 р. № 1508-VI⁸ КК України було доповнено новим розділом VII-А («Злочини у сфері службової діяльності в юридичних особах приватного права та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг») та внесено зміни до низки інших статей КК. Цей розділ мав усього п'ять статей, три з яких⁹ містили вказівку на істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, юридичних осіб, інтересам суспільства чи держави. Визначення поняття «істотна шкода» було закріплено у п. 2 примітки до ст. 235-1 КК: «Істотною шкодою у статтях 235-1 – 235-3 цього Кодексу, якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків, вважається така шкода, яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мі-

---

⁷ Див.: Офіц. вісн. України. – 2014. – № 18. – Ст. 530.

⁸ Див.: Офіц. вісн. України. – 2009. – № 53. – Ст. 1824.

⁹ Див.: ст. 235-1 («Зловживання повноваженнями»), ст. 235-2 («Перевищення повноважень»), ст. 235-3 («Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги») КК.

німум доходів громадян». Дана дефініція є аналогічною до визначення, передбаченого у п. 3 примітки до ст. 364 КК, тому окремого аналізу не вимагає.

Новий розділ VII-А Особливої частини КК діяв з 1 по 4 січня 2011 р. включно¹⁰ та втратив чинність відповідно до Закону України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції» від 21 грудня 2010 р. № 2808-VI¹¹.

Таким чином, на момент прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII законодавець послідовно та системно вирішував питання про зміст істотної шкоди як ознаки злочинів у сфері службової діяльності. У всіх випадках така шкода охоплювала наслідки матеріального та нематеріального характеру. Ця ідея текстуально була реалізована, по-перше, наявністю окремих дефініцій істотної шкоди, що у різні часи були передбачені у розділах VII-А, XVII та XIX Особливої частини КК, і, по-друге, формулюваннями цієї ознаки у диспозиціях різних статей Особливої частини КК, що передбачали вказівку на охоронювані законом права, інтереси окремих громадян, державні чи громадські інтереси та інтереси юридичних осіб, які могли бути реалізовані як у матеріальній, так і у нематеріальній формах.

Однозначність такого розуміння та довгий час, протягом якого воно панувало у законодавстві та науці кримінального права, дозволяє зробити висновки, що зазначене тлумачення стало традиційним.

З 4 червня 2014 р., коли набув чинності вищевказаний Закон від 13 травня 2014 р. № 1261-VII, нормативне визначення істотної шкоди для злочинів у сфері службової діяльності у п. 3 примітки до ст. 364 КК змінило-

---

¹⁰ Детальніше про особливості чинності розділу VII-А КК див.: Гродецький Ю. В. Поняття неправомірної вигоди у кримінальному праві України / Ю. В. Гродецький // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 121. – С. 118, 119.

¹¹ Див.: Офіц. вісн. України. – 2011. – № 1. – Ст. 2.

ся. З нього були видалені слова «якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків», у результаті чого воно стало таким: «Істотною шкодою у статтях 364, 364-1, 365, 365-2, 367 вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

Серед науковців склалося два основних варіанти тлумачення нового змісту п. 3 примітки до ст. 364 КК. *Перший підхід* тлумачення полягає у тому, що істотною шкодою вважають як завдання матеріальних збитків, так і заподіяння наслідків нематеріального характеру. Аргументи на користь цієї позиції полягають у такому.

1. У абзацах 3 та 4 п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 р. № 15 наведені такі роз'яснення: «Якщо шкода полягає у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, питання про її істотність вирішується з урахуванням конкретних обставин справи. Зокрема, істотною шкодою можуть визнаватися порушення охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав та свобод людини і громадянина (право на свободу й особисту недоторканність та недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо), підрив авторитету та престижу органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, порушення громадської безпеки та громадського порядку, створення обстановки й умов, що утруднюють виконання підприємством, установою, організацією своїх функцій, приховування злочинів. При вирішенні питання про те, чи є заподіяна шкода істотною, потрібно також ураховувати кількість потерпілих громадян, розмір моральної шкоди чи упущеної вигоди тощо».

Вважається, що ці роз'яснення не втратили своєї актуальності й після внесення змін Законом України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII. Так, на зазначені роз'яснення посилається у своєму навчально-методичному посібнику

О. С. Стеблинська¹², розкриваючи зміст істотної шкоди нематеріального характеру. При цьому визначення поняття істотної шкоди надається у редакції Закону України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII.

2. У ч. 1 ст. 364 КК обов'язковою ознакою злочину є завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. Текстуальна реалізація цієї характеристики у ч. 1 ст. 365 КК дещо інша: завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб.

На переконання В. І. Тютюгіна, такі наслідки не можуть обмежуватися спричиненням лише майнової шкоди, бо зазначені у законі відповідні права, свободи та інтереси не можуть бути зведені тільки до суто майнових, і тому шкода може бути визнана істотною, якщо порушуються не тільки майнові, а й інші, наприклад, основні конституційні права і свободи людини і громадянина (право на життя, здоров'я, особисту безпеку і недоторканість, виборчі, трудові, житлові права, тощо). Крім того, учений зазначає, що примітка до тієї чи іншої статті КК, як правило, лише уточнює, конкретизує, розкриває зміст окремих приписів диспозиції¹³. У зв'язку з цим примітка не може змінити ті характеристики, які передбачені диспозицією відповідної статті КК.

3. Положення, що викладенні у п. 3 примітки до ст. 364 КК, поширюються далеко не на всі випадки спричинення істотної шкоди, а стосуються лише тих із них, які полягають у заподіянні матеріальних збитків.

Пояснюється це тим, що у випадках, коли такі наслідки виявляються у заподіяння майнової шкоди і, отже, можуть бути піддані грошовій оцінці, закон (п. 3 примітки до ст. 364 КК) чітко визначає обсяг такої шкоди, використовуючи для цього такий формалізований кількісний показник (критерій), як розмір не-

---

¹² Див.: Стеблинська О. С. Кримінальне право. Особлива частина / О. С. Стеблинська. – К. : Ін-т крим.-викон. служби, 2014. – С. 276.

¹³ Див.: Тютюгін В. І. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: поняття, загальні ознаки та види / В. І. Тютюгін // Кримінальне судочинство. – 2014. – № 4. – С. 130.

оподатковуваного мінімуму доходів громадян. Якщо ж при вчиненні цих злочинів спричиняється немайна шкода, яка має оціночний характер і тому не може бути визначена за допомогою чітких кількісних (формалізованих) показників (критеріїв), питання про визнання такої шкоди істотною вирішується судом вже не на підставі положень п. 3 примітки до ст. 364 КК, а у кожному окремому випадку з урахуванням обставин конкретного кримінального провадження.

При вирішенні цього питання потрібно враховувати ступінь негативно-го впливу протиправного діяння на нормальну діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, організацій, установ, які належать до юридичних осіб публічного або приватного права; характер завданої нематеріальної шкоди; кількість потерпілих фізичних чи юридичних осіб; розмір моральної, організаційної шкоди тощо.

Судова практика протягом багатьох років також визнає істотною таку шкоду, яка, зокрема, полягає у порушенні охоронюваних законом основних прав і свобод людини й громадянина (право на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо); у підриві авторитету та престижу органів державної влади чи місцевого самоврядування; в порушенні громадської безпеки та громадського порядку; створенні обстановки й умов, що утруднюють виконання юридичними особами своїх статутних функцій, тощо.

У разі сполучення шкоди матеріального і нематеріального характеру вона може бути визнана істотною навіть тоді, коли розмір майнових наслідків сам по собі не перевищує 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Проте і матеріальна шкода, і супутні їй наслідки нематеріального характеру можуть оцінюватися у таких випадках як заподіяння в цілому істотної шкоди лише за умови, якщо враховуються не окремо, ізольовано один від іншого, а лише в їх сукупності, нерозривному зв'язку та єдності.

Таким чином, істотна шкода як злочинний результат (наслідки) вчинення окремих злочинів у сфері службової діяльності: а) може полягати у заподі-

янні матеріальних збитків, чи б) виражатися в наслідках тільки нематеріального характеру, або в) поєднувати в собі наслідки як матеріального так й нематеріального характеру¹⁴.

4. Зміна розуміння істотної шкоди у досліджуваних випадках шляхом зведення її лише до наслідків матеріального характеру не відповідає традиції, що склалася. Крім того, таке вузьке тлумачення руйнує систему кримінально-правових норм, адже у п. 2 примітки до ст. 425 КК залишилось традиційне визначення істотної шкоди. У зв'язку з цим нелогічною є ситуація, за якої істотну шкоду у військових злочинах слід розуміти як наслідки матеріального та нематеріального характеру, а у злочинах у сфері службової діяльності вона розглядається лише як наслідки матеріального характеру.

5. М. І. Панов та І. О. Зінченко критикують підхід законодавця до визначення поняття «істотна шкода» у п. 3 примітки до ст. 364 КК, яке передбачає лише кількісні ознаки. Обмеження істотної шкоди винятково наслідками матеріального характеру фактично свідчить, як зазначають науковці, про декриміналізацію значного масиву суспільно небезпечних діянь службових осіб, які повинні розглядатися як кримінально карані і тягти кримінальну відповідальність¹⁵. Приміром, умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди правам людини на свободу чи особисту недоторканність, або виборчим, трудовим, житловим правам, чи громадській безпеці та громадському порядку вже не можна за умови вузького

---

¹⁴ Див.: Тютюгін В. І. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: загальна характеристика [Електронний ресурс] / В. І. Тютюгін, Ю. В. Гродецький // Вісн. Асоціації кримінального права України : електрон. наук. вид. – 2015. – Вип. 1 (4). – С. 281, 282. – Режим доступу : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/4_17.pdf. – Заголовок з екрану.

¹⁵ Див.: Панов М. І. Проблеми науки кримінального права та шляхи їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності [Електронний ресурс] / М. І. Панов, І. О. Зінченко // Вісн. Асоціації кримінального права України : електрон. наук. вид. – 2015. – Вип. 2 (5). – С. 397. – Режим доступу : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/39_%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf. – Заголовок з екрану.

тлумачення змісту істотної шкоди визнавати зловживанням владою або службовим становищем. У багатьох випадках зазначені діяння не будуть охоплюватися і жодною іншою статтею Особливої частини КК. У зв'язку з цим таку декриміналізацію навряд чи можна визнати корисною. Не відповідає вона і принципу економії кримінально-правової репресії, адже цей принцип не має суперечити завданням кримінального права, що передбачені у ст. 1 КК.

Така декриміналізація, як відмічає, В. В. Антипов, настільки суперечить завданням боротьби з корупцією, що органи досудового розслідування і суди інколи її не помічають¹⁶, вирішуючи справи на підставі традиційного розуміння поняття істотної шкоди. Дослідник звертає увагу і на те, що визнання факту декриміналізації у зазначених випадках піднімає питання і про застосування норм про зворотню дію закону про кримінальну відповідальність у часі до осіб, які вчинили злочини у сфері службової діяльності, що мали наслідками шкоду нематеріального характеру.

В. Б. Харченко взагалі не визнає, що вказана вище декриміналізація має місце. Він вважає, що таке припущення «... позбавлене будь-якого нормативно-правового підґрунтя». Учений виходить із того, що примітка є лише легальним тлумаченням кримінально-правової норми. Самі ж норми, які містять вказівку на істотну шкоду (статті 364, 364-1, 365, 365-2, 367 КК), не змінилися. Отже, зміст цих норм залишився тим самим, а «... природа (сутність, зміст) попередньої редакції пунктів 3 і 4 примітки до ст. 364 КК України, і сутність редакції зазначених пунктів у Законі України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII жодним чином не відрізняються одна від одної»¹⁷.

---

¹⁶ Див.: Антипов В. В. Щодо «випадкової декриміналізації» злочинів у сфері службової діяльності / В. В. Антипов // Новітні кримінально-правові дослідження – 2015 : зб. наук. праць / відп. ред. О. В. Козаченко. – Миколаїв : Іліон, 2015. – С. 11.

¹⁷ Харченко В. Б. Істотна шкода і тяжкі наслідки: сутність та визначення за чинним КК України / В. Б. Харченко // Кримінальне право: традиції та новації : матеріали міжнар. круглого столу, присвяч. 90-літтю з дня народж. видатного вченого, героя України, акад. В. В. Сташиса (9-10 липня 2015 р.). – Полтава, Х., 2015. – С. 60.

Другий підхід у тлумаченні змісту п. 3 примітки до ст. 364 КК полягає у тому, що істотною шкодою слід вважати лише завдання матеріальних збитків. Аргументи на користь зазначеної позиції такі.

1. Посилатися при тлумаченні змісту п. 3 примітки до ст. 364 КК на положення постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 р. № 15 недоцільно, тому що у них надані роз'яснення старого тексту вказаної примітки, який на сьогодні не є чинним.

2. Якщо припустити, що сучасний зміст п. 3 примітки до ст. 364 КК охоплює наслідки як матеріального, так і нематеріального характеру, то це буде суперечити самому тексту цієї примітки, який виписаний законодавцем досить чітко і не дозволяє застосувати розширювальне тлумачення: «Істотною шкодою у статтях 364, 364-1, 365, 365-2, 367 вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян». У наведеному визначенні йдеться не про якісь окремі види істотної шкоди, а надається їй загальне розуміння. Про це свідчить те, що у п. 3 примітки використовуються ті самі слова «істотна шкода», які зазначені й у диспозиціях статей 364, 364-1, 365, 365-2, 367 КК, без вказівки на якісь додаткові характеристики, що обмежували б чи уточнювали це поняття. Сама дефініція спрямована на розкриття змісту поняття «істотна шкода» через коефіцієнт «неоподатковуваний мінімум доходів громадян». Інших варіантів тлумачення вона не передбачає. Як зазначає К. П. Задоя, законодавець сформулював визначення істотної шкоди у спосіб, що явно звузив її зміст лише до майнової «складової»¹⁸. За таких умов вести мову про те, що вказане визначення розраховане на якісь окремі різновиди істотної шкоди, немає жодних підстав.

3. Якщо виходити з того, що законодавче визначення істотної шкоди охоплює наслідки матеріального та нематеріального характеру, то це буде

---

¹⁸ Див.: Судова практика в справах про злочини в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: окремі тенденції, проблеми та перспективи вдосконалення / наук. ред. К. П. Задоя. – К. : Аграр Медіа Груп, 2014. – С. 32.

означати, що зміст цього поняття залишився незмінним після того, коли Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII текст п. 3 примітки до ст. 364 КК було змінено. Це виглядає алогічно, адже тоді виходить, що зазначений Закон у частині внесення змін до вказаної примітки не має абсолютно ніякого значення. При тлумаченні законодавства слід виходити з того, що воно є адекватним та містить положення, які виписані законодавцем із повним розумінням справи. Протилежний підхід позбавить нас можливості розкрити зміст будь-яких нормативних приписів. Якщо ми будемо сумніватися, що положення закону є вірними, то це шлях до його ігнорування на практиці, що призведе до повного хаосу на рівні правозастосування.

Таким чином, якщо Законом від 13 травня 2014 р. № 1261-VII з дефініції істотної шкоди у п. 3 примітки до ст. 364 КК слова «якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків» були видалені, то це було виправдано та мало на меті змінити розуміння поняття «істотна шкода». Заперечення цього буде фактично нівелюванням значення цього Закону у частині внесення змін у п. 3 примітки до ст. 364 КК. На сьогодні вказаний Закон є чинним і всі особи відповідно до ч. 1 ст. 68 Конституції України повинні неухильно дотримуватися його норм.

Отже, після внесення змін до п. 3 примітки до ст. 364 КК зміст поняття «істотна шкода» має змінитися і ці зміни пов'язані з видаленням слів «якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків». З цього слідує, що законодавець визначення поняття істотної шкоди у вказаній примітці тепер вже не обмежує випадками заподіянні матеріальних збитків, а поширює це визначення на усі види істотної шкоди. Далі слід визнати, що істотна шкода у будь-яких своїх проявах повинна мати грошовий вимір, адже її обов'язковою

характеристикою є розмір. Вона має в сто і більше разів перевищувати неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Таке розуміння поняття істотної шкоди звісно не відповідає традиціям кримінального права та породжує різноманітні протиріччя з іншими кримінально-правовими нормами, але поки Конституційний Суд України або сам законодавець не надали нам відповідних приписів щодо іншого розуміння вказаного поняття, то робити це на рівні правозастосування буде порушенням закону.

4. Відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Це означає, що при розгляді конкретної справи за наявності при тлумаченні змісту поняття «істотна шкода» різних підходів, слід виходити з того, який є кращим для особи. Розуміння істотної шкоди лише як заподіяння наслідків матеріального характеру звужує зміст цього поняття порівняно з тим, як його тлумачили до внесення змін. А якщо це так, то саме таке тлумачення слід застосовувати на практиці.

На подібні висновки опираються у своїй публікації О. О. Дудоров та Г. М. Зеленов. Утім їх позиція насправді є спробою примирення зазначених вище двох основних підходів у тлумаченні змісту істотної шкоди. Так, з одного боку, вчені визнають, що відбулось звуження змісту досліджуваного поняття; з іншого, – заперечують проти занадто вузького його розуміння.

Обґрунтовуючи свою точку зору вони стверджують, що істотна шкода може полягати у майнових збитках та певних видах немайнової шкоди. Останню дослідники пропонують враховувати через майновий еквівалент і грошову оцінку. Таку оцінку слід здійснювати, виходячи з майнових втрат, яких зазнала особа при відновленні порушених прав, свобод чи законних інтересів, або, якщо відновлення неможливе, слід визначити грошовий еквівалент тих втрат, яких особа зазнала через позбавлення відповідного права. Утім всю компромісність такого рішення визнають і самі учені¹⁹.

---

¹⁹ Див.: Дудоров О. О. Помилка законодавця чи його усвідомлене рішення? (дещо про зміст кримінально-правових понять «істотна шкода» і «тяжкі наслідки») / О. О. Дудоров, Г. М. Зеленов // Антикоруп-

Підсумовуючи усе вищенаведене, слід зробити такі висновки. Існують абсолютно виважені аргументи на користь розуміння істотної шкоди як матеріальних збитків і наслідків нематеріального характеру. Такий підхід відповідає традиції, що склалася у кримінальному праві, а інше тлумачення свідчить про необґрунтовану декриміналізацію певних суспільно небезпечних діянь. Крім того, зміни від 13 травня 2014 р. не є системними та не узгоджуються з багатьма кримінально-правовими нормами.

У той же час справедливою є і вказівка на текстуальну однозначність зазначених змін, що виключає можливість розширювального тлумачення. Відхилення від змісту законодавчого визначення поняття істотної шкоди буде ігноруванням волі законодавця та порушенням конституційних вимог щодо неухильного дотримання законодавчих норм.

Примирення двох різних підходів щодо тлумачення змісту істотної шкоди також не є шляхом вирішення проблеми, адже воно засноване на компромісі, що ґрунтується на недосконалій аргументації.

Таким чином, проблема тлумачення змісту істотної шкоди не має на сьогодні логічно вивіреного рішення. Будь-який підхід буде мати аргументи «за» і «проти». І справа не лише у різних наукових позиціях, сам текст КК містить можливість для різного тлумачення. Вирішити цю проблему може тільки законодавець шляхом внесення змін до КК. При цьому існує два основні шляхи: 1) залишити текст дефініції істотної шкоди у редакції Закону України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII і внести відповідні зміни у цілу низку статей КК, які б відновили збалансований стан системи кримінально-правових норм; 2) повернутись до попереднього визначення поняття істотної шкоди.

Гродецкий Ю. В. Проблемы толкования существенного вреда как признака преступлений в сфере служебной деятельности

Исследуются различные подходы при установлении содержания существенного вреда. Рассматриваются пути решения проблемы различного толкования указанного признака.

Ключевые слова: *существенный вред; должностные преступления.*

Grodetskiy Y. V. Problems of interpretation of substantial harm as a feature of crimes in the sphere of service activity

In the article different approaches in determining the content of substantial harm are researched. The ways of solving the problem of different interpretations of the specified feature are considered.

Key words: *substantial harm, crimes in the sphere of service activity.*

УДК 343.9

Albrecht Peter-Alexis,
Prof., PhD, Institute for Criminal
sciences and Philosophy of Law, Goethe
University, Frankfurt/Main, Germany

THE INTERDISCIPLINARY PREVENTATIVE CONTEXT OF CRIMINALITY AND CRIMINALIZATION¹

In the article criminology's and penal law's approaches to prevention are considered. The necessity of the continuance of the empirical legal education at universities is substantiated.

Keywords: *prevention, criminology, penal law, legal education.*

I. Criminology's Approach to Prevention

Causal approaches. The etiological *approaches*, both the individually as well as the socio-structurally oriented ones, approve of penal law by and large. Penal law is recognized and even valued as a medium of political control for social crises and conflicts. In this sense, criminology is an ancillary science for penal law and cannot escape its role as a dependent supplier of rationales.

The individual labeling approach. The *individual labeling approach* regards penal law neutrally, or at least indifferently. Because of the fact that it does not discuss the peno-legal conditional program, the structures and dynamics of the processes of state-organized discipline and control which (can) refer to exactly this code of conduct remain out of reach.

Socio-theoretical labeling approaches. Only the *socio-theoretical labeling approaches* take a critical look at the basic outlines of penal law. It is lacking a sufficiently differentiated theoretical instrument, however, as neither the stigmatization nor the labeling aspect alone is enough to analyze control procedures guided by penal law for the purpose of theory development. A theoretical development, and in some cases a re-evaluation, is necessary in order to accurately capture social

---

¹ *Abstract:* Albrecht P.-A. *Securitized Societies, The Rule of Law: History of an Free Fall* / P.-A. Albrecht. – Berlin : Berliner Wissenschaftsverlag, 2011. – P. 31 ff.

processes of criminalization in their peno-legal context. The labeling approach has by no means lost its dominant influence on the theoretical discussion in social criminology. It can be credited with raising the awareness for theoretical insights in the analysis of the peno-legal norms through its concentration on the instances of social control.

Peno-legal sociology. Through the insights brought about by the socio-structural labeling theory, the contours of a *peno-legal sociology* can be formulated. In this context the goal is to discover why criminal policy seems to be so resistant to revelations such as the selectivity of crimino-social controls, the growing problems with the principle of legality, the inequality before the law, or the political instrumentalization of law. Penal law clearly adheres to a different logic than that which is typically assumed. It is possible that it will not be swayed no matter how much evidence to the contrary is proven.

Free understanding of penal law. The demand for a reduction of possibilities for the state violating the law and threatening the freedom of the citizens must be justified from a *human rights perspective* with recourse to constitutionally secured, *inviolable guarantees of freedom*. These are expressed in rule-of-law guarantees for trials and in the constitutional protection of the civil rights for freedom and participation, as penal law is potentially tied to destructive legal coercion.

II. Penal Law's Approach to Prevention

No empirical evidence for justifications of punishment. Criminology, as a social science, tries to demonstrate specific preventive successes of state sanctions in order to better serve the desire to prevent criminality. Ideally, a humanitarian orientation is thus given. Empirical criminology, however, finds it difficult to live up to this ideal. In the process of creating the idea of the preventive purpose of sanctions, it is possible that, in the modern criminal law school, the humanitarian wish was father to the thought. It often remains unseen that repressive criminal law cannot be a social repair shop for social and individual problems. No society will ever have enough material and human resources to change the social context of

penal institutions so much that individual and social conflicts can be solved or even prevented.

Negative general prevention. Empirical criminology has even more difficulties in proving the positive effects of deterrence theories, to which the term *negative general prevention* is used. Whether murders or other legal violations are not committed simply because there is a criminal code cannot be known. Whether one believes that the individual is able to exercise enough self-control to respect the rights of others depends one's view of human nature. But whether the existence of the threat of severe punishment has ever prevented crimes from being committed remains a mystery, even after an overview of all empirical studies.

Integrative prevention. From its beginnings, *integrative prevention* has skillfully avoided socio-scientific evidence of its effects. Symbolic law-making, which provides solely a symbolic answer for the risks of an industrial society, does not need empirical evidence for its intended effects. The individual is no longer the focus of this theory; instead, the goal is the norm-stabilizing consciousness of the general public. This kind of mega-construction eludes any kind of empirical testability. One can only give theory-intrinsic criticism or praise based on plausibility.

Penal theories: More approaches of belief than knowledge. In general, the preventive legitimation approaches of penal law represent statements of belief rather than knowledge according to the standards of empirical social research. This is something which the law-maker and legal practitioner must always bear in mind. Whether this vague hope is worth trading in a repressive-limiting criminal law for a preventive-ordering one is very questionable. The price is that the principle of legality changes to the principle of opportunity, and the increasing informalization of the law leads to «law» becoming an empty term, the violation of the equality of all people, and, finally, an arbitrary application of the law.

On the political utility of prevention. The unfulfilled hope of an orientation toward prevention in penal law is reflected in the increasing retreat of the state's claim to control (deregulation, privatization). *Classic penal law had no claim to*

control. The absolute penal theory understood itself to be only a retributive reaction to *legal violations* in the sense of necessary legal coercion. With the sanction, the legal order was to be restored. Ideally, a *rigorous connection to the crime* was found which was connected to the law broken and guilt produced by the crime. Guilt limits the state's power to punish, which is understood exclusively as repressive. A strict principle of legality is therefore a hallmark of the repressive-limiting model of law in classic criminal law. Only in the context of the *modern penal law school* did a *perpetrator-oriented criminology develop* which was exclusively concerned with the idea of prevention in penal law. The guiding thought of a rigorous connection to the crime was the *social utility* in the sanctions provided by penal law. Besides the individualization and moralization of the perpetrator, his readiness to adapt was demanded. This preventive model of law resulted in an opportunity – albeit influenced by the social state – for the application of laws. In the course of the development of the modern criminal law school, the tension between legality and opportunity shifted against the general applicability of law and the equality of the application of law, and in time also again the principle of legality.

III. On the Disadvantage of the Retreat and the Necessity of the Continuance of the Empirical Legal Education at Universities

Empirical science as a requirement for understanding. The differentiated list of scientific insights into the causes of criminality and conditions of criminalization given above shows the necessity of inter- and intra-disciplinary research and teaching approaches in the university setting. Unfortunately, in this area only a continual retreat has been witnessed.

Necessity of a broad legal education. A comprehensive reform would be in order. The legal education in German universities faces great challenges. Starting anew in light of the European-wide developments is essential and urgent. Here we are talking about a reform of scientific teaching which should not and may not become vocational training. We are talking about a well-founded education, about the inter-disciplinary understanding of the broad social picture of the legal professions,

and about the development of the ability to critically reflect – and to do all of this in a European context. This is a Herculean task.

Inter-disciplinary aspects of legal education. The progressive shortening and efficiency-orientation of the legal education up to the present is the wrong path, and this must be recognized. An orientation on the basics and inter-disciplinary studies require a complementary general education. It must include, amongst other subjects, legal sociology, legal philosophy, argumentation, and logic as well as a differentiated understanding of European legal cultures. At the same time, knowledge about the functions and limitations of law in social sub-systems must be generated. In addition, economic and political competencies must be acquired. The two-staged traditional education with a strong tendency toward shortening the length of studies and strict requirements of the subjects to be studied is not at all suited to this. The hallmark of German education policy is that these kinds of demands are made by international universities such as that in Luxembourg².

International focus of the legal education in connection with reflection on the effects for the praxis. If training in the comparison of European laws and legal communication abilities – i.e. the ability to articulate oneself and competency in legal language (including foreign languages) – are to be acquired, then a coupling of academic teaching and a practical education is essential. In light of the lengthening life expectancies, it is not necessary to have reached the zenith of one's career by one's late twenties. The goal of a scientific university education – of many classes, not just the elite (!) – must be to give the students, besides law and within law:

- *analytical competencies,*
- *social sensitivity,*
- *perspectives for general social contexts, and*
- *readiness to critique.*

---

² Braum S. Perspektiven europäischer Juristenausbildung / S. Braum // KritV. – 2007. – № 3. – P. 266 ff.

Only these kinds of jurists can withstand the challenges of unleashed globalization. Those who are herded through the «entrepreneurial university»³ will not be able to fulfill their social roles. It is a serious shortcoming of the current education and university policy that it denies young students the education to which they are entitled.

Socio-theoretical basis for the legal education. *Developments in European law, which are imbedded in processes of economic development, are increasingly opaque, informal, fragmentary, unjust, and at the same time transnationally enmeshed and interwoven. Human dignity and freedom – those postulates of European social development which were fought for and are supposed to be above the law – are thereby subject to a continual decay. At least for this reason, society owes itself to put an enormous effort into a scientific university education for their functionaries. Only through education can society get past its immaturity and social problems. That is my personal conviction which I have gained through decades of experience with the academic and judicial systems.*

Альбрехт Пітер-Алексіс. Теорії злочинності і криміналізації та недостатність дидактики з їх академічного викладання

У статті розглядаються кримінологічні та кримінально-правові підходи до розуміння превенції. Обґрунтовано необхідність розвитку прикладного юридичного навчання в університетах.

Ключові слова: превенція, кримінологія, кримінальне право, юридична освіта.

Альбрехт Питер-Алексис. Теории преступности и криминализации и недостаточность дидактики по их академическому преподаванию

В статье рассматриваются криминологические и уголовно-правовые подходы к пониманию превенции. Обоснована необходимость развития прикладного юридического обучения в университетах.

Ключевые слова: превенция, криминология, уголовное право, юридическое образование.

---

³ Albrecht P.-A. Anmerkungen zum Verfall der Wissenschaft an deutschen Universitäten / P.-A. Albrecht // KritV. – 2009. – № 3. – P. 266.

УДК 343.85

O. S. Sheremet,

PhD in Law, Associate Professor, Professor of Criminal Law Department at Classical Private University, deputy of Chernihiv City Council

FINANCIAL SUPPORT OF THE MEASURES FOR CRIME PREVENTION BY LOCAL AUTHORITIES (REGIONAL EXPERIENCE)

The author provides a brief review of one of the most important functions of local authorities, that is to ensure law and order, protection of rights, freedoms and legitimate interests of citizens. Special attention is focused on close collaboration between local authorities and law-enforcement agencies especially at the regional level and at the level of regional centres. The author insists on the financial support of the measures for crime prevention being provided not only by the state government but by local authorities as well. We can take the experience of a number of regional centres of Ukraine as a model. The author offers to have a look at the Chernihiv experience in the implementation of the program of financial support of ensuring public safety and order in the city.

Key words: *community, local authorities, crime prevention, law enforcement agencies, regional programs, funding.*

I. Introduction. The formation of Ukraine as a legal state, whose main objective is the protection of human rights requires a radical change in priorities. After the passage of the first package of «decentralization laws» by Verkhovna Rada, particularly the law of Ukraine «On cooperation between territorial communities»¹, the process of reforming territorial administration, as well as the process of financial redistribution on social, economic, organizational and administrative functions in local communities began in Ukraine. According to the above mentioned legislation, local communities have received real financial resources to solve their local problems which are within their authority.

II. Formulation of the problem. As scientists state, the development of local self-government is one of the priorities of the state policy, since state develop-

---

¹ Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508-VII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 34. – Ст. 1167.

ment is impossible without the development of regions². Indeed, the development of democracy in Ukraine, as well as the provision of security, law and order depends on how strong the regional government is, and how efficiently it ensures the provision of social services.

Taking the importance of this issue into consideration, at the present stage of development of all branches of power the question comes up as for the need to improve the local government and to implement in it such function as ensuring security, law and order in the community. So, the purpose of this article is to try to discover the capacity of local authorities to provide financial support of measures for crime prevention.

III. Results. The Constitution of Ukraine defines the person, their rights, freedoms, honor and dignity as the State's main value³. One of the important functions of local authorities in accordance with Art. 38 is to ensure law and order, the protection of rights, freedoms and legal interests of citizens⁴. We should note that under the threat of criminalization of society this area of local government is a priority. Of course, the main burden of crime prevention is entrusted to law enforcement agencies, including newly established police, but crime is traditionally influenced by the characteristics of a local community and often depends on the economic situation in the region, its national structure and local traditions. Most crimes can be prevented due to close cooperation between local authorities and law enforcement agencies, especially at the regional level and at the level of regional centers, in particular. We can take the experience of a number of regional centres of Ukraine as a model. The author offers to have a look at the Chernihiv experience in the implementation of the program of financial support of ensuring public

---

² Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації : наук. доп. / редкол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, В. В. Толкованов та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2014. – С. 3; Бабенко А. Н. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір : монографія / А. М. Бабенко. – Одеса : ОДУВС, 2014. – С. 8.

³ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (редакція від 10 серпня 2016 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрану.

safety and order in the city for some years ahead. The main purpose of these programs is to enhance the coordinating role of local authorities in solving the problems of crime control, to eliminate preconditions for offences and to ensure the constitutional rights and freedoms of citizens on the basis of clearly defined priorities for scaling up efforts of law enforcement agencies, local authorities, the public and to raise the prestige of the National police of Ukraine as well. Particularly, on 29.09.2016 the Chernihiv City Council took a decision № 11 / VII-3 «About the program of ensuring security, law and order on the territory of Chernihiv in 2016–2017». This decision was possible only due to the budget capacity of the regional centre to financially support the measures for crime prevention in the city. Among the main tasks set before a police and the city council structural units are:

- preventive activities aimed at the prevention of crimes;
- identifying causes and conditions which are favourable for criminal and administrative offences;
- implementation of measures aimed at eliminating the threat to life and health of individuals;
- providing immediate response to the reports of criminal and administrative offences;
- implementation of measures to ensure public safety and order in the streets, squares, parks, stadiums and other public places;
- monitoring compliance with the legislation on guardianship, custody of orphans and children deprived of parental care, implementation of measures against child neglect and juvenile delinquency;
- implementation of measures to prevent and stop family violence.

The effectiveness of the implementation of this program depends on the staff of executives. Among them there are law enforcement agencies and city council departments such as Financial Department, Housing Department, the Department of Family, Youth and Sport, Education Department and others. The chief coordinator of the program is the Department of interaction with law enforcement,

mobilization, defense and special work of the City Council. The decision on systematic consultation with the public through seminars, public hearings and round table talks was taken.

In compliance with paragraph 27 of the State Program it was decided to «engage community units of public order and community self-organization bodies in the protection of public safety and order».

A very important factor is the financial support of the program at the expense of the city budget within the expenditure approved by the city council.

This financial support was made possible due to the processes of financial decentralization which resulted in a budget surplus for the regional centre. This situation is characteristic of a number of regions of Ukraine which gives us the right to talk about the possibility of all-Ukrainian process of joining local community efforts on the one side and law enforcement on the other in order to stabilize the crime situation.

This process will enhance the role of local authorities, community units for public order and of community organizations for crime prevention.

Since the process of financial decentralization is quite effective today it is necessary to raise a question of partial decentralization of the state function of law-enforcement agencies, the National Police, in particular, especially in the sphere of public safety (patrol police) and security police; and in the future we should consider the impact of local government on the formation of criminal police in the region.

The real prospect can be seen in partial delegation of functions of the central law enforcement agency to structural units of local authorities, including the establishment of municipal law enforcement units (some European countries (Germany) can be taken as a model. For the model we can also take the practice of the Soviet era, when the local deputy councils were to ensure law enforcement, as well as the maintenance of state and civil order, citizens' rights and had actually double subordination.

Unfortunately, the law of Ukraine «On the national police» came to nothing more in this aspect than just a general statement as for the cooperation with local

authorities, namely, art. 5 «police in the course of their activities interacts with law enforcement and other governmental bodies as well as with local authorities according to the law and other regulatory legal acts»⁵. Although it is worth noting that p. 2 of Article 11 specifies that to determine the causes and conditions of crimes the activities of the local law enforcement agencies should be planned with a glance at the specific problems of the region and local communities. So, actually we have to recognise and define the urgent need in cooperation and full coordination of efforts at ensuring security, prevention of offenses and crimes which all in all can be decisive in the fight against crime. The experience of Chernihiv City Council is definitely a positive example of such cooperation at the regional level and shows that financial support at the level of local governments is a real fact.

Local authorities, which represent the interests of a local community, can respond more quickly and actively to the crime situations in the region, and the role of local authorities in preventing crime in their areas is difficult to overvalue.

At the same time, the thesis of partial decentralization of the state function of law enforcement in favor of local authorities, needs further study by academic lawyers as well as by practical people from law enforcement agencies and local governments.

Шеремет О. С. Фінансування заходів із запобігання злочинності органами місцевого самоврядування (регіональний досвід)

Автором надається короткий огляд однієї з важливих функцій органів місцевого самоврядування, а саме, забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. Акцентується увага на тісній співпраці органів місцевого самоврядування з правоохоронними структурами, особливо на рівні області та обласних центрів. Зазначається необхідність фінансового супроводу заходів по запобіганню злочинності не тільки державою, а й органами місцевого самоврядування. Показовим на цьому фоні є досвід ряду обласних центрів України, зокрема, пропонується досвід м. Чернігова з прийняття програм фінансового супроводу забезпечення громадської безпеки та правопорядку у місті.

---

⁵ Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII // Відом. Верхов. Ради України – 2015 р. – № 40–41 – стор. 1970. – Ст. 379.

Ключові слова: громада, органи місцевого самоврядування, запобігання злочинам, правоохоронні органи, регіональні програми, фінансування.

Шеремет О. С. Финансирование мероприятий по предупреждению преступности органами местного самоуправления (региональный опыт)

Автор дает краткий обзор одной из приоритетных функций органов местного самоуправления, а именно, обеспечение законности, правопорядка, охраны прав, свобод и законных интересов граждан. Акцентируется внимание на взаимодействии органов местного самоуправления и правоохранительных органов, особенно на уровне областей и областных центров. Отмечается необходимость финансового сопровождения основных мероприятий предупреждения преступности не только государством, но и органами местного самоуправления. На примере опыта областных центров Украины и, в частности, г. Чернигова, предлагается черниговский опыт принятия программ по обеспечению финансового сопровождения деятельности по общественной безопасности и правопорядка в городе.

Ключевые слова: община, органы местного самоуправления, предупреждение преступности, правоохранительные органы, региональные программы, финансирование.

УДК 343.43

С. А. Филиппов,
канд. психол. наук, доц., доцент
кафедры уголовного права и процесса
Национальной академии
Государственной пограничной
службы Украины имени Богдана
Хмельницкого

ОСОБЕННОСТИ ПРЕСТУПНОСТИ, СВЯЗАННОЙ С НЕЗАКОННЫМ ПЕРЕМЕЩЕНИЕМ МИГРАНТОВ В ЕВРОПУ

В статье рассмотрены особенности трансграничной преступности на различных маршрутах нелегальной миграции в Европу. Особое внимание уделено специфике двух маршрутов: центрально-средиземноморского и маршрута, пролегающего через восточные границы ЕС. Сформулированы факторы, определяющие степень опасности преступности, связанной с незаконным перемещением мигрантов в Европу.

***Ключевые слова:** трансграничная преступность, организация нелегальной миграции, динамика преступности, опасный способ перемещения, уголовная ответственность.*

Постановка проблемы, её связь с практическими задачами. Лидеры 27 государств-членов Европейского Союза (далее – Евросоюз, ЕС) на встрече, прошедшей в Братиславе 16 сентября 2016 г., на первую позицию в списке приоритетных задач ЕС поставили вопросы контроля над миграцией и внешними границами. В Братиславской «дорожной карте», в частности, акцентировано внимание на усовершенствовании международного взаимодействия, направленного на сокращение потоков нелегальной миграции¹. Очевидно, эти две задачи имеют и поле деятельности для криминологии, поскольку в рамках её выполнения активизируется планирование международных предупредительных мер в отношении организованной трансграничной преступности, специализирующейся на перемещении мигрантов. Данная проблема интересна и Украине в основном в аспекте учёта опыта (часто,

---

¹ Братиславская «дорожная карта». Принята по итогам встречи Глав государств ЕС 16 сентября 2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/bratislava.pdf>. – Загл. с экрана.

впрочем, негативного) пограничных, миграционных, полицейских, иных служб государств-членов ЕС, а также международных институций уровня FRONTEX, взаимодействующих с соответствующими службами Украины. Это необходимо с точки зрения поддержания надлежащего уровня готовности к выполнению внезапно возникающих задач, которые могут стать производными от изменившейся по любым причинам обстановки в сфере трансграничной миграции.

Анализ последних исследований. Противодействие организованной преступности в Европе не является новым предметом исследований криминологов и представителей смежных направлений юридической науки как в Украине, так и за рубежом. В частности, большую методическую ценность для нашего исследования имеет работа Е. Шостко «Теоретические и прикладные проблемы противодействия организованной преступности в европейских странах». Ключ для понимания криминологических признаков трансграничной организованной преступности в Европе даёт нам анализ диссертации М. Cengiz, посвящённой изучению организованной преступности в Турции. Механизмы сотрудничества органов криминальной юстиции в трансграничном еврорегионе Бельгия-Нидерланды-Германия раскрыты в работе Т. Fennig. Обеспечение пограничной безопасности Сербии как составной части современной системы противодействия организованной преступности явилось предметом исследования S. Dostic.

Вместе с тем, хотя вышеупомянутые работы увидели свет недавно – в период 2010–2015 гг., – кардинальные изменения в географии и динамике трансграничных преступлений, напрямую связанные с европейским миграционным кризисом последних двух лет, требуют пристального изучения и учёта в криминологических исследованиях, с чем, как полагаем, и связана актуальность темы нашей публикации.

Формулирование целей статьи. Исходя из вышеизложенного, целью данной статьи является представление динамики и географических особен-

ностей преступности, связанной с перемещением мигрантов через внешние рубежи ЕС. Для этого рассмотрим особенности различных маршрутов нерегулируемой миграции с учетом факторов, определяющих преступность деятельности по организации незаконного перемещения мигрантов на данных маршрутах.

Изложение основного материала. В программных документах Европейского союза заявлено, что новая европейская политика соседства уделяет в вопросах реформирования сектора безопасности первостепенное внимание борьбе, в частности, с организованной трансграничной преступностью и коррупцией. Помимо этого, новая европейская политика соседства будет противостоять межсекторальным вызовам в сфере безопасности границ, таким как незаконное трансграничное перемещение людей². Распространение трансграничной организованной преступности названо в числе вызовов в сфере безопасности и в Концепции развития сектора безопасности и обороны Украины³. Не вызывает сомнений, что для нейтрализации причин трансграничных угроз с целью обеспечения безопасности границ необходимо превентивное взаимодействие различных государств. На наш взгляд, очевидными факторами, определяющими степень опасности преступности, связанной с незаконным перемещением мигрантов в Европу, являются:

- использование опасных способов такого перемещения;
- использование поддельных документов;
- использование коррупционных механизмов;
- вовлечение мигрантов в разного рода насильственные деяния, включая штурм пограничной инфраструктуры.

---

² Review of the European Neighbourhood Policy: Joint communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 18.11.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf. – Загл. с экрана.

³ Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України : затв. Указом Президента України від 14 берез. 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2016/print1459969010590415>. – Заголовок з екрану.

Кроме того, не следует сбрасывать со счетов преступления, напрямую связанные с незаконной миграцией. В частности, ноябрьские 2015 г. теракты в Париже и мартовские 2016 г. теракты в Брюсселе продемонстрировали, что каналы незаконной миграции используются террористами для проникновения в страны ЕС. Например, двое из террористов, участвующих в нападениях в Париже, ранее прибыли в Грецию, представив поддельные сирийские документы, и были зарегистрированы греческими властями.

В 2015 г. государства-члены ЕС зафиксировали более чем 1820000 случаев пересечения внешних границ вне пунктов пропуска, что в шесть раз больше рекордного 2014 г. При этом количество выявленных попыток нелегального пересечения границы в пунктах пропуска в 2014-2015 гг. является сопоставимым (чуть больше 3 тыс. и чуть больше 3,6 тыс. соответственно). 220 тыс. случаев в декабре 2015 г. намного превысило статистику за весь 2013 г.

Миграционные маршруты, актуальные и в 2016 г. (и, вероятно за исключением первых двух, и в 2017 г.), это восточно-средиземноморский, западно-балканский, центрально-средиземноморский, т. н. круговой маршрут из Албании в Грецию, западно-средиземноморский, маршрут через восточные границы ЕС, западно-африканский маршрут, черноморский маршрут.

Наиболее интенсивно используемым стал восточно-средиземноморский маршрут нелегальной миграции (около 900 тыс. мигрантов) в восточной части Эгейского моря (Турция-Греция). Здесь и далее мы используем статистику Агентства по управлению оперативным сотрудничеством на внешних границах стран-членов ЕС (FRONTEX)⁴. При этом следует оговориться, что увеличение количества выявленных случаев незаконного пересечения границы может быть связано с реальным увеличением потока нелегальных мигрантов, но также может быть и результатом большего объема ресурсов (сил, средств), выделяемых для выявления мигрантов. В таких случаях увеличение объема ресурсов может

---

⁴ Risk Analysis for 2016. – Warsaw : FRONTEX, 2016. – 72 p.

привести к росту зарегистрированных обнаружений и при этом эффективно маскировать (и это важно) фактическое уменьшение притока мигрантов в результате сильного сдерживающего эффекта.

Большая часть мигрантов, использовавших в 2015 г. вышеупомянутый маршрут, а также восточно-европейский маршрут (восточные границы ЕС) были из Сирии (около 600 тыс.) и Афганистана (около 270 тыс.). Опять оговариваемся, что хотя сирийцы бесспорно составляют самую большую долю, но их количество представляется несколько завышенным, так как мигранты из многих других стран также утверждают, что они из Сирии. Это в дальнейшем дает им определенные преференции как беженцам из воюющей страны (здесь уместно вспомнить о принципе non-refoulement). Чаще всего выходцы из Восточной Африки и Ближнего Востока, как правило, ходатайствуют о предоставлении убежища в иной стране, нежели страна первого въезда.

Данный маршрут через Турцию в Грецию, Болгарию, Кипр кроме граждан упомянутых стран также наиболее активно используют иракцы и сомалийцы.

Вторым по массовости в минувшем году (764 тыс.) был западно-балканский маршрут⁵. Он включает два основных миграционных потока: первичный – из стран Западных Балкан (Албания, Босния и Герцеговина, Черногория, Сербия и бывшая югославская Республика Македония); вторичный – мигранты, которые пересекли границы ЕС через сухопутную или морскую болгаро-турецкую или греко-турецкую границу, через Западные Балканы добираются в Венгрию. После того, как Венгрия завершила строительство заграждений на границе с Сербией в сентябре 2015 г., поток мигрантов переместился в Хорватию, вследствие чего в 2012 г. этот маршрут стал массовым и используемым гражданами Сирии, Афганистана. Вместе с тем гражданство большей части (приблизительно 80 %) на момент их контакта с погранични-

---

⁵ Risk Analysis for 2016. – 72 p.

ками установить невозможно. Преимущественно это граждане Пакистана, Алжира и стран, расположенных к югу от Сахары.

Организаторами перемещения на восточно-средиземноморском и западно-балканском направлениях преимущественно являются граждане Турции. Интересно, что общественное мнение в Турции не считает их деятельность преступной, а скорее, наоборот, они считаются помощниками людей, устремляющихся в Европу от бедности. Как правило, цена их «работы» включает три попытки перемещения мигрантов морем. Если все три попытки оказались неудачными вследствие активности пограничников или по иным причинам, мигрант вынужден платить за очередные три попытки.

Заклученный договор между ЕС и Турцией обусловил активные действия Турции по пресечению выхода плавсредств с мигрантами в Эгейском море в направлении Греции. Кроме того, с марта 2016 г. в Эгейском море выполняет по сути полицейские задачи группировка из семи военных кораблей и катеров НАТО, обеспечивающая информацией FRONTEX и пограничников Турции и Греции. Это кардинально уменьшило поток мигрантов на двух вышеназванных направлениях в первой половине 2016 г.

Особенно интересен для нас маршрут, пролегающий через восточные границы ЕС. Несколько важных первоначальных оговорок. Во-первых, с географической точки зрения восточными границами Евросоюза являются восточные границы (с севера на юг) Финляндии, Эстонии, Латвии, Литвы, Польши, Словакии, Венгрии, Румынии, Болгарии, Греции, учитываем на юге также и демаркационную линию республики Кипр (находящейся, впрочем в Азии, но являющейся членом Евросоюза) и на севере российско-норвежский участок границы (хотя Норвегия и не является членом Евросоюза). Следует отметить, при этом, что во FRONTEX проводится аналитическая работа на основе данных постоянной Сети анализа рисков на восточных границах ЕС (далее EB-RAN) и Сети анализа рисков агентства FRONTEX (далее –

FRAN)⁶. Странами-участницами сети FRAN из вышеназванных не являются Болгария, Греция, Республика Кипр. Итак, данный маршрут включает в себя перемещение мигрантов через западные границы Белоруссии, Молдавии, Украины, Российской Федерации.

В 2014 г. удельный вес выявленных случаев незаконного пересечения границ на данном участке протяженностью 6 тыс. км. составил всего 0,5 % случаев от общего количества по ЕС⁷. Причем при сравнении этих данных с итогами 2015 г. обращает на себя внимание то, что несмотря на общее увеличение количества выявленных случаев незаконного пересечения на восточных границах на 51 % (1920 против 1270), удельный вес этого участка уменьшился до 0,1 %. Это особо заметно на фоне катастрофического увеличения на восточно-средиземноморском (на 1642 %) и западно-балканском (на 1662 %) маршрутах в 2015 г. Показательным также является некоторое снижение (на 9,8 %) на наиболее опасном и дающем наибольшее количество смертей центрально-средиземноморском маршруте. Относительное большинство среди незаконно пересекших границу в 2014 г. составили граждане Вьетнама, Афганистана и Грузии, в 2015 г. – граждане Афганистана, Вьетнама и Сирии. Для данного направления в силу отсутствия его массовости не было зафиксировано двух последствий угрозы незаконной миграции, характерных для восточно-средиземноморского маршрута, опасные способы перемещения, влекущие за собой многочисленные жертвы среди мигрантов, и для западно-балканского маршрута – штурмы пограничной инфраструктуры, осуществившиеся в начале 2016 г. неконтролируемыми массами мигрантов.

Очевидными причинами относительно низкой «популярности» данного направления вообще, а также степени вовлеченности Украины в частности, являются высокие затраты на перемещение и значительный риск быть обнаруженным при попытке незаконного перемещения в ЕС. Например, среди

---

⁶ The annual risk analysis on the eastern borders of the European Union for 2015. – Warsaw : FRONTEX, 2015. – 81 p.

⁷ Risk Analysis for 2016. – 72 p.

граждан Сирии были прибывшие в ЕС по суше по маршруту Сирия-Турция-Болгария-Румыния-Украина-Польша. Этот маршрут был соизмерим для них по затратам, например с маршрутом Турция-Греция-Македония-Сербия-Венгрия-Австрия-Чехия-Польша-Дания. Вместе с тем, следует отметить, что как только организаторами перемещения через границу может быть выявлена достаточная степень уязвимости участка границы, или послабления, сознательно допускаемые пограничным ведомством какой-либо из стран, это сразу будет использовано. Характерным примером этого является появление в 2015 г. арктического маршрута. Речь идет об участке российско-норвежской границы, на котором через пункт пропуска Стурскуг имело место резкое увеличение числа мигрантов, среди которых 5200 обратились с заявлениями о предоставлении им убежища (приблизительно в тысячу раз больше, чем в предыдущем году). Это были преимущественно граждане Афганистана и Сирии, которые для пересечения пункта пропуска для автомобильного сообщения использовали велосипеды. Ситуация разрешилась в конце года, после того как пограничники РФ возобновили оформление на выезд граждан третьих стран только при имеющейся Шенгенской визе (наличие которой, по ряду свидетельств, ими не требовалось на протяжении 2015 г.).

Способ, избираемый мигрантами для незаконного перемещения, как правило, включает в себя организацию и пособничество со стороны местных жителей, переправляющих их с обеих сторон общих границ. Это значительно снижает вероятность выявления деяния. Обращает на себя внимание увеличение количества случаев использования опасных способов переправки людей в специально оборудованных полостях автотранспорта, что может привести к вреду их здоровью и даже смерти. Вместе с тем степень опасности перемещения на сухопутных маршрутах и на центрально-средиземноморском маршруте, конечно, несоизмерима.

Несколько характерных черт можно выделить относительно выявления поддельных документов в пунктах пропуска. Во-первых, в 2014 г. наиболь-

шее количество случаев использования поддельных документов на вышеуказанном маршруте было зафиксировано на границе с Украиной. Во-вторых, наиболее распространенный тип подделки – поддельные оттиски дата-штампов с целью сокрытия срока пребывания в ЕС и поддельные визы.

В 2014 г. имели место тенденции по увеличению количества случаев обнаружения поддельных документов. Например, поддельные визы, штампы, виды на жительство Италии, Германии, Испании использовались чаще всего, что касается паспортов из стран ЕС в основном подделывались румынские и шведские, не из стран ЕС – паспорта Шри-Ланки, Пакистана и Индии.

В 2015 г. было зафиксировано наибольшее количество поддельных виз Польши, паспортов Франции и Марокко, ID-карт Испании и Италии. Второй год подряд число выявляемых поддельных документов внутри Шенгенской зоны превышает количество выявляемых на въезде через внешние границы. По количеству граждан Украины, задержанных с поддельными документами, рост в 2015 г. составил рекордные более 25 %. В основном они использовали польские ID-карты.

Итак, угрозой для региона в сфере миграции является сохранение риска увеличения активности незаконных переправщиков на участках Белорусско-Литовской, Украинско-Польской и Украинско-Словацкой границы. Согласно прогнозам, возможный контингент нарушителей граждане Афганистана, Сирии. Объективным фактором, способствующим этому, является значительная географическая протяженность сухопутной границы со странами Шенгенской зоны. Фоновыми явлениями для этого, судя по всему, могут являться безработица в приграничных регионах, пополняющая ряды пособников, а также коррумпированность ведомств, призванных работать с мигрантами. Кроме того, в данном контексте следует отметить высокий уровень организации трансграничного посредничества со сравнительно небольшим риском привлечения к уголовной ответственности иностранных членов преступной сети даже в сопредельных странах и высокий уровень используемых пособ-

никами и организаторами технических средств. К последним относится GPS-навигация, дешевая моментальная международная связь через интернет-мессенджеры, средства, используемые для подделывания документов для создания оснований прибытия в страны, граничащие с ЕС.

Сравнительно невысоким уровнем миграционного давления (немногим более 7 тыс. человек в 2015 г.) отличается западно-средиземноморский маршрут из Марокко в Испанию. Это обусловлено активностью испанских пограничников на море, в портах, подписанием двусторонних соглашений с африканскими государствами происхождения мигрантов, а также некоторым уменьшением возможностей трудоустройства в Испании, отмечающимся последние годы. Вместе с тем маршрут опасен тем, что используется также для ввоза наркотических средств, а также все большим использованием преступниками возможностей малой авиации.

По причинам, указанным выше, за последние 10 лет более чем в 36 раз снизилась активность и на западно-африканском маршруте.

В основном экономическими факторами, не подверженными криминальным воздействиям, обусловлена миграция на круговом (Circular) маршруте из Албании в Грецию.

На черноморском маршруте в 2015 г. зафиксировано незначительное число (68) незаконных мигрантов.

Крайне интересным с криминологической точки зрения является центрально-средиземноморский маршрут, по которому из Ливии в Италию и на Мальту переправляются мигранты из стран Африканского Рога и Западной Африки. Речь идет как об охваченных нищетой и гражданским конфликтом Эритрее и Сомали, так и находящейся на другой стороне континента Нигерии, где свирепствуют террористы «Боко Харам». Во первых, на этом маршруте совершается масса преступлений в отношении мигрантов. Это комбинированный маршрут, включающий тяжелый сухопутный путь по непростой в криминогенном отношении местности и опасный морской путь, на котором погибает

значительная часть мигрантов. До места сбора людей в Ливии перед отправкой морским путем, им еще приходится преодолевать длительный путь. На этом пути велика вероятность стать жертвой торговли людьми, сексуальной и трудовой эксплуатации, а также быть захваченными для выкупа. Но даже все эти риски в совокупности не сдерживают поток желающих покинуть свои бедные и беспокойные страны, любой виток проблем которых отражается на миграционной динамике. Например, одним из факторов, способствующих очередному скачку напряженности на этом маршруте может быть решение властей Кении закрыть лагеря беженцев. Речь идет о лагерях, уже 25 лет находящихся на границе с Сомали, в том числе таком крупном как Дадаэб, содержащим 300 тыс. человек. Безусловно, это спровоцирует возникновение активности, направленной на обеспечение преступного заработка на трансграничном перемещении этих людей. С высокой долей вероятности можем прогнозировать, что вектор движения не менее полумиллиона человек совпадет с Центрально-Средиземноморским маршрутом и направлен будет в Европу.

Показательным является также место Ливии на этом маршруте. Еще шесть лет назад эта страна была конечной целью для десятков тысяч мигрантов из африканских стран, желающих трудоустроиться там. Сравнительно немногие могли продолжить свой путь, используя услуги организаторов незаконного перемещения через границы ЕС. С 2011 г. Ливия стала полностью транзитной страной или же – страной происхождения мигрантов, а с разрушением национальной правоохранительной системы, в Ливии не осталось эффективных механизмов противодействия преступным группам, зарабатывающим на трансграничном перемещении людей.

Вместе с тем, в 2015 г. наблюдалось некоторое снижение активности на этом маршруте в сравнении с 2014 г. (154 тыс. против 170 тыс.)⁸. Причин такого снижения несколько. Во первых, приносят результаты объединенные усилия ЕС на данном направлении. Речь идет и о целенаправленной деятель-

---

⁸ Risk Analysis for 2016. – 72 p.

ности FRONTEX, и о создании решением Совета ЕС от 18 мая 2015 г. средиземноморского военно-морского соединения ЕС, и о создании Миссии ЕС по приграничной помощи Ливии. Ливийское побережье находится под наблюдением Eurosur – общеевропейской системы слежения за внешними границами ЕС с помощью спутников, вертолетов и беспилотников.

Не стоит забывать, что противодействию провозу мигрантов на данном направлении посвящена специальная резолюция 2240 (2015) Совета безопасности ООН, принятая 9 октября 2015 г.⁹ В документе подчеркивается, что данная резолюция призвана поставить заслон деятельности организованных преступных сообществ, занимающихся незаконным провозом мигрантов и торговлей людьми, и предотвратить гибель людей, не нарушая при этом прав человека отдельных лиц и не препятствуя поиску ими защиты в соответствии с международным правом.

Отдельная важная проблема, ведущая к криминализации миграции – использование опасных способов перемещения. Плавсредства выходят в море перегруженными, с недостаточными резервами воды, провианта, иногда даже топлива – для экономии массы. Практикуется выход в море без капитана и команды, управление осуществляют мигранты из числа рыбаков из Туниса при помощи GPS-навигатора и спутникового телефона, пассажирам запрещают перемещаться по судну во время движения, что само по себе свидетельствует о чрезвычайной его перегруженности. Плавсредства используются преимущественно не приспособленные для перевозки на длительные расстояния людей. По этим причинам, большинство пограничных операций в Центральном Средиземноморье становятся спасательными операциями. В случае аварии в море, гражданские суда, находящиеся рядом, далеко не всегда приходят на помощь. Капитаны поясняют это нежеланием доказывать потом непричастность к незаконной переправке. Международной морской

---

⁹ Resolution 2240 (2015) Adopted by the Security Council at its 7531st meeting, on 9.10.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://docbox.un.org/DocBox/docbox.nsf/GetFile?OpenAgent&DS=S/RES/2240\(2015\)&Lang=E&Type=DOC](http://docbox.un.org/DocBox/docbox.nsf/GetFile?OpenAgent&DS=S/RES/2240(2015)&Lang=E&Type=DOC). – Заг. с экрана (дата обращения 10.09.2016).

организацией (ИМО), International Chamber of Shipping (ICS) и Управлением Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН) подготовлен буклет «Руководство по принципам и практикам, применяемым к беженцам и мигрантам». Этот документ конкретизирует положения Конвенций, прямо запрещающих оказание помощи терпящим бедствие на море.

Выводы и перспективы исследований. Таким образом, считаем, что криминологам следует сфокусироваться на следующих факторах, определяющих степень опасности преступности, связанной с незаконным перемещением мигрантов в Европу:

- избрание организаторами незаконной переправки способов, крайне опасных для жизни и здоровья мигрантов;
- преступный характер неоказания помощи мигрантам, терпящим бедствие на море;
- наличие криминогенных рисков, сопутствующих некоторым миграционным маршрутам. Например, риски для мигрантов стать жертвами торговли людьми, жертвами всех форм эксплуатации;
- прибытие в Европу в потоке мигрантов потенциальных террористов;
- имеющиеся основания прогнозировать рост уровня преступности мигрантов в Европе;
- наличие спроса на поддельные документы, стимулирующее отдельный вид преступного бизнеса.

С последним фактором часто связано использование организаторами незаконной миграции коррупционных связей в системе государственных органов, призванных работать с мигрантами.

Вместе с тем, особо следует отметить, что решение задач установления контроля над миграционной обстановкой, включая ликвидацию преступных группировок, занимающихся организацией трансграничной незаконной миграции и уголовное преследование их участников, требует согласованного

междисциплінарного підходу, охоплюючого зусилля держав походження, транзиту і призначення.

Філіппов С. О. Особливості злочинності, пов'язаної з незаконним переправленням мігрантів до Європи

У статті розглянуто особливості транскордонної злочинності, пов'язаної з незаконним переправленням мігрантів в Європу на різних маршрутах. Особливу увагу приділено специфіці двох маршрутів: центрально-середземноморського та маршруту, що пролягає через східні кордони ЄС. Сформульовано чинники, що визначають ступінь небезпеки злочинності, пов'язаної з незаконним переправленням мігрантів до Європи.

Ключові слова: транскордонна організована злочинність, організація нелегальної міграції, динаміка злочинності, небезпечний спосіб переправлення, кримінальна відповідальність.

Filippov S. O. Features of Crime, connected with migrants' Illegal Moving to Europe

The purpose of this article is to consider the features of cross-border crime of different routes of illegal migration to Europe. Thus we will reveal in more details the specifics of two: the Central Mediterranean route and the route through the eastern borders of the EU. We had formulated the factors which define criminalization of migratory processes.

Key words: cross-border crime, organization of illegal migration, dynamics of crime, dangerous way of smuggling, criminal liability.

УДК 343.915

Н. С. Юзікова,

канд. юрид. наук, доцент, доцент
кафедри адміністративного і
кримінального права
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара

ФЕНОМЕН БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА ЖЕБРАКУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СИМПТОМ НЕЗДОРОВОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИТОКИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ

У статті із використанням результатів авторського дослідження середовища неповнолітніх та учасників виховного процесу проводиться аналіз обставини, що детермінують безпритульність та жебракування частини неповнолітніх. Окреслено напрями превентивної діяльності соціальних інститутів щодо формування мотивації для соціально-корисної активності неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітній, безпритульність, жебрацтво.

Діти, які з різних причин опинились на вулиці, становлять потужний резерв злочинності, адже вони вимушені пристосовуватись до життя без достатніх навичок, за відсутності прийнятних умов соціалізації та мотивації до суспільно корисної поведінки. Зростання безпритульності та бездоглядності неповнолітніх є наслідком трансформації соціуму, що відбулася за часів набуття державою незалежності. Деформація радянських суспільних інститутів, їх дестабілізація, постійне реформування значно вплинули на становище сімей, які ніколи не мали особливих економічних і соціальних ресурсів та залежали в основному від програм державної підтримки.

Аналіз причин безпритульності та жебрацтва дітей криється у дестабілізації діяльності соціальних інститутів. Так, за даними соціологічного дослідження, на думку експертів, причини безпритульності та втечі з дому чи інтернатної установи пов'язані з родиною чи оточенням дитини: 43,3 % вважають, що дитина тікає від батьків-наркоманів чи алкоголіків; 28,4 % – у зв'язку з відсутністю взаєморозуміння з батьками; 10,2 % – через голод; на

думку 2,3 % – дитину виганяють з дому; 12,5 % називають причиною втечі жорстокість батьків, учителів, вихователів. Такі відповіді практично повністю співпадають із думкою безпритульних дітей. Відмінність становить зниження такого мотиву втечі, як бажання мандрувати. Експерти зазначають, що таких дітей понад 1 %, а діти вказали такий мотив у 5 %¹.

Авторське конкретно-соціологічне дослідження середовища неповнолітніх та учасників виховного процесу (проводилось у 2012 р. у Павлоградській виховній колонії) показало, що причини втечі неповнолітніх із дому схожі з тими, які були отримані Є. Б. Бреєвою. У межах дослідження було опитано 286 засуджених неповнолітніх віком від 14 до 21 року.

Вивчення анкет, аналіз інтерв'ю та опитування засуджених неповнолітніх дозволили виявити, що, окрім вищезазначених, причиною залишення домівки вони називають бажання отримати життєві навички, навіть шкідливі, для майбутнього успішного життя. Таких підлітків за анкетами виявилось 18 %. Але під час опитування більшість вихованців вказали на таку мотивацію втечі, як створення умов та набуття «дорослих» навичок виживання та розбудови кращого майбутнього. Більшість засуджених дітей (63 %) походять із неповних, соціально неблагополучних сімей, де батьки, старші брати чи сестри, інші родичі, під піклуванням яких були неповнолітні, пиячать, жорстоко поводяться, виконують некваліфіковану роботу (постійно чи тимчасово) або безробітні. Тому, по-перше, цілком зрозумілим є бажання підлітків вирватись зі злиднів та розпочати власне «шикарне» життя; а по-друге, на жаль, неповнолітні вважають реальнішою та перспективнішою саме кримінальну кар'єру. Опитувані розуміли, що подібний шлях має небезпеку, відсутність захисту, нестабільний заробіток. Поряд із цим вони розраховували отримати «авторитет» у кримінальному світі, зібрати гроші та відкрити свою справу. Хоча жоден вихованець не зміг чітко визначитись, якою саме легаль-

---

¹ Бреєва Е. Б. Социальное сиротство в социально ориентированном государстве / Е. Б. Бреєва [Электронный ресурс] // Офиц. портал Института социологии Российской академии наук. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2004-04/breeva.pdf>. – Загл. с экрана.

ною справою він бажає займатись у майбутньому. Таким чином, вчинення злочинів у минулому вони свідомо виправдовують соціально корисною поведінкою у майбутньому. Перспективу ж знайти постійну легітимну роботу, що задовольнить їх потреби, дозволить не тільки вижити, а й накопичити певний капітал, вважають малоймовірною чи нереальною.

Небезпека безпритульності та бездоглядності криється у формуванні недовіри у неповнолітніх до будь-кого. Психологи вважають, що діти, які потрапили на вулицю, набувають досвід вільного вирішення власних проблем, відчуття безвідповідальності та безкарності за протиправні вчинки. Але при цьому вони залишаються дітьми, які потребують захисту та допомоги, адже, отримавши негативний «вуличний» досвід, вони набувають шкідливих навичок вживання алкоголю, наркотиків, зайняття проституцією, вчинення протиправних чи злочинних дій.

За кордоном позитивні результати у профілактиці безпритульності мають програми тривалого втручання «Тваринна терапія», які виступають основою нормальної соціалізації дитини до трансформаційних умов, що постійно відбуваються у сучасному суспільстві. Це програми, що широко використовуються у США: «Hearts in Harmony Animal Assisted Therapy Group» (групово тваринна терапія «Серця в гармонії»); «Teacher's Pet» («Вчительська тварина»); Project «POOCH» (Positive Opportunities Obvious Change with Hounds – проект «Позитивні можливості та очевидні зміни з собаками»)². Вони спрямовані на надання терапевтичної допомоги проблемним дітям, а також дітям, які зазнають жорстокого поводження або не отримують достатнього піклування з боку батьків, шляхом використання тварин (зазвичай собак). Програма передбачає як використання тварин у випадках проведення інтенсивної терапії, так і залучення їх як «містка» для налагодження контакту

---

² Hearts in Harmony Animal Assisted Therapy Group [Electronic resource]. – Mode of access : www.volunteermatch.org. – Title from the screen; Teacher's Pet [Electronic resource]. – Mode of access : www.teacherspetmi.org. – Title from the screen; Project POOCH (Positive Opportunities Obvious Change with Hounds) [Electronic resource]. – Mode of access : www.pooch.org – Title from the screen.

між волонтерами програми та неповнолітнім. Тварини допомагають психологам з'ясувати та владнати глибоко приховані емоційні проблеми дитини. Тренери працюють індивідуально з кожною дитиною, навчаючи її піклуватися про собаку, розвиваючи в дитині почуття поваги, любові, терпіння, турботи та відповідальності.

У межах авторського дослідження досить складно було визначити рівень матеріального забезпечення у родині, де до ув'язнення перебував вихovanець колонії. Виходячи із зібраних анкет, переважна більшість підлітків не мала фінансових проблем. Відповіді розподілились так: 12 % могли дозволити собі все, що забажають; 19 % могли купувати деякі дорогі речі; 21 % зазначили, що їм вистачало грошей на їжу, одяг, телевізор, але не вистачало на дорогі речі; 34 % вистачало грошей на їжу, але купити інші речі вони не могли; 14 % не вистачало грошей навіть на їжу. Але у межах роботи фокус-групи вихованці розповідали, що родина мала фінансову скруту, один із батьків або навіть обидва були безробітними чи перебивались тимчасовими невеличкими заробітками; грошей не вистачало на необхідні речі, інколи навіть голодували, проживали у перенаселених приміщеннях, не мали власної кімнати, а речі доношували за іншими. Найбільш поширеним джерелом заробітку батьків (постійних чи тимчасових) за результатами дослідження виявилася робота на базарі (продавець, вантажник, прибиральниця). Підлітки зізнавались, що разом із батьками вони жебракували, а деякі батьки перебувають в місцях позбавлення волі. Зубожіння у родинах вихованців нерідко поєднувалось із вживанням алкоголю та заохочення до цього дітей – батьки 68 % опитаних неповнолітніх часто вживають алкоголь. Разом із тим це не дуже бентежило дітей, вони більше наголошували на насильстві у сім'ї, покаранні за будь-яку провину. Так, 21 % вихованців відповіли, що їх постійно били у родині, 54 % – інколи, 25 % – ніколи. У результаті тілесних покарань неповнолітні отримували тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості.

Також турбують дітей відсутність піклування, любові та поважного ставлення до них з боку батьків. При цьому на запитання «Чи виникає у Вас відчуття, що Ви не потрібні родині?» 41 % вихованців відповіли «так, часто», 37 % – «інколи», 22 % – «ніколи». На запитання «Чи доводилось Вам тікати з дому через проблем у родині?» 65 % респондентів відповіли «так» і 35 % – «ні». Усі ці негативні фактори – відсутність турботи, жебракування, насильство, недоїдання – сприяли тому, що неповнолітні опинялись сам на сам зі своїми проблемами на вулиці.

Вихованці колонії у спілкуванні виявилися відкритими та відвертими. У процесі дослідження було виявлено комунікативні здібності підлітків, бажання повернутись у сім'ю, навчатись та знайти легітимну й добре оплачувану роботу. Вбачається, що це може бути покладено в основу корекції поведінки, ресоціалізації та формування мотивації до прийнятної, соціально корисної поведінки інститутами суспільства, послідовною державною політикою та комплексною, систематичною роботою правоохоронних органів та громади.

Неповнолітні, тікаючи від проблем і опиняючись на вулиці, мають декілька перспектив: поповнити лави безхатченків, стигматизованих безпритульних із мінімальним соціальним капіталом та потребами, позбавлених економічних та соціальних ресурсів; увійти до злочинних груп, угруповань чи самостійно вчиняти злочинні дії; або ж зайняти прийнятний соціальний щабель, який дає можливість забезпечити потреби та задовольнити інтереси законним шляхом. Останній варіант є малоімовірним за відсутності державної та громадської підтримки, відповідних програм корекції поведінки, навчання соціально корисним навичкам, формування цінностей та інтересів.

У сучасному суспільстві проблемі бездоглядності дітей, дітей-жебраків не приділяється належна увага. Відсутні дані щодо кількості таких неповнолітніх, недостатні реальні причини, з яких діти жебракують, а також соціальні та індивідуальні наслідки такого явища. Проблема безпритульності та же-

бракування не нова, але вона, на жаль, стає буденною. Ця проблема має свої історичні закономірності, що мають бути враховані сьогодні.

Феномен безпритульності та жебракування виступає яскравим симптомом нездорового суспільства, що потребує негайного лікування. Саме тому вирішення проблеми «дітей вулиці», «вимушеного сирітства» полягає у відновленні нормального функціонування інститутів сім'ї, освіти, культури та виховання тощо. Вивчення сучасних обставин, що формують мотивацію до жебракування, втечі з дому, прагнення свободи, аналіз досвіду роботи відповідних служб із цим контингентом допоможе визначити напрями профілактики з урахуванням можливостей соціальних інститутів.

Юзикова Н. С. Феномен бездомности и попрошайничества несовершеннолетних как симптом нездорового общества: истоки, характеристика и предупреждение

В статье с использованием авторского исследования среды пребывания несовершеннолетних и участников воспитательного процесса проводится анализ обстоятельств, детерминирующих бездомность и попрошайничество части несовершеннолетних. Очерчены направления превентивной деятельности социальных институтов, формирующих мотивации для социально-полезной активности несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетний, бездомность, попрошайничество.

Yuzikova N. S. Phenomenon of Homelessness and Mendicancy of Minors as a Symptom of Unhealthy Society: It's Sources, Characteristics and Prevention

In the article the analysis of factors determining homelessness and mendicancy of part of minors is made using the authors research of minor's environ and participants of the educational process. The directions of preventive activity of social institutes shaping motivation for socially useful activity of minors are outlined.

Key words: minor, homelessness, mendicancy.

УДК 343.8 : 343.261-052 (477)

О. В. Лисодєд,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті проаналізовано зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України стосовно правового статусу засуджених, внесені законами України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» та від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»; висловлюються пропозиції щодо його покращення.

Ключові слова: *Кримінально-виконавчий кодекс України, правовий статус засуджених, права засуджених, права засуджених до позбавлення волі.*

Увагу правам засуджених в нашій державі законодавець почав приділяти увагу лише в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у зв'язку з кризовими явищами, які відбувались у системі виконання кримінальних покарань. Зокрема, в Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР, схвалених постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. № 88, уже було вказано, що потрібно чітко визначити у законодавстві права й обов'язки засуджених, забезпечити захист їх законних прав й інтересів. Разом із тим знадобилось майже 12 років, щоб ці положення були втілені у життя у Кримінально-виконавчому кодексі (далі – КВК) України.

Так, КВК України на сьогодні містить окрему главу 2, яка має назву «Правовий статус засуджених», і в якій розміщено чотири статті: ст. 7 («Основи правового статусу засуджених»), ст. 8 («Основні права засуджених»), ст. 9 («Основні обов'язки засуджених»), ст. 10 («Право засуджених на особисту безпеку»).

До основних прав засуджених у початковій редакції ст. 8 КВК були віднесені права: а) на отримання інформації про свої права і обов'язки; б) на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності; в) на звернення і листування, у тому числі рідною мовою; г) на охорону здоров'я; д) на соціальне забезпечення, у тому числі й отримання пенсій; е) на правову допомогу. Засуджених зобов'язали: а) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб; б) виконувати законні вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань; в) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених; г) з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань.

Положення статей 8-9 КВК стосуються всіх засуджених незалежно від виду призначеного судом покарання, а вже в главах Особливої частини КВК розміщені норми, які більш детально визначають правовий статус засуджених до окремих видів кримінальних покарань: арешту – у ст. 51 КВК, обмеження волі – у ст. 59 КВК; позбавлення волі на певний строк – у ст. 107 КВК; довічного позбавлення волі – у ст. 151 КВК; жінок, засуджених до позбавлення волі на певний строк, – у статтях 141, 142 КВК; неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, – у ст. 143 КВК.

Проте, незважаючи на численні позитивні переваги, КВК порівняно з раніше чинним Виправно-трудоим кодексом на момент його прийняття все одно мав низку недоліків і протиріч, у тому числі й стосовно правового статусу засуджених. Але протягом наступних 6 років зміни чи доповнення до

КВК, які б стосувалися покращення правового статусу засуджених, практично не вносились, або ж мали фрагментарний характер. Тільки у 2010 р. був прийнятий, можна сказати, базовий Закон України від 21 січня № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань», який значно розширив права засуджених.

Цим Законом були внесені зміни і доповнення до понад 40 статей КВК, Кодекс було доповнено новими статтями, а окремі статті чи частини статей було викладено у новій редакції. Головні моменти стосовно правового статусу засуджених у зазначеному Законі полягають у такому:

1) у новій редакції була викладена ч. 2 ст. 7 КВК, в якій зазначено, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України за винятком обмежень, визначених КВК, законами України і встановлених вироком суду. У початковій редакції цієї частини про Конституцію України чомусь забули;

2) стаття 7 КВК була доповнена частиною п'ятою, в якій вказано, що дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється, що цілком узгоджується з Основним Законом;

3) набув розширення перелік осіб, щодо яких кримінально-виконавча інспекція чи адміністрація виправного центру повинна внести до суду подання про звільнення від відбування покарання. Крім інвалідів першої чи другої групи, пенсіонерів, жінок, що завагітніли, таке право отримали також і особи, які захворіли на тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання;

4) певні зміни внесено й до умов тримання засуджених до позбавлення волі у структурних дільницях виправних колоній. Зокрема, було встановлено, що засуджені у дільницях соціальної реабілітації тримаються тільки під на-

глядом; а у виправних колоніях для тримання засуджених жінок дільниці посиленого контролю взагалі не створюються;

5) до спеціальних прав засуджених до позбавлення волі додалося право звертатися до адміністрації колонії з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким;

6) засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і працюють, отримали право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів;

7) число посилок, передач і бандеролей, що одержують засуджені до позбавлення волі, перестало обмежуватися;

8) встановлено, що телефонні розмови особи, які засуджені до позбавлення волі на певний строк, та військовослужбовці, які тримаються у дисциплінарному батальйоні, тепер можуть вести без обмеження їх кількості;

9) кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, вже не підлягає перегляду;

10) відмінений такий захід стягнення, як призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії, що визначається міжнародними стандартами як примусова праця;

11) до засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, вже не застосовується такий захід стягнення, як переведення до приміщень камерного типу чи одиночної камери на строк до трьох місяців;

12) частково змінилося у кращий бік матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі. Установлено, що засуджені, як правило, мають триматися у приміщеннях блочного типу і норма жилої площі на одного засудженого не може бути меншою за чотири квадратні метри;

13) засуджені жінки, які мають дітей, отримали право проживати з ними у будинках дитини при виправних колоніях до досягнення трьох років;

14) зазначено, що засуджені до довічного позбавлення волі після фактичного відбуття п'ятнадцяти років строку покарання можуть бути переведені з приміщень камерного типу, в яких вони тримаються на сьогоднішній день по дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки і в такому разі їм надається дозвіл на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру. А після відбуття не менш як п'яти років у таких приміщеннях вони можуть бути переведені до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки.

Другим, не менш важливим із останніх законів, якими вносилися зміни і доповнення до КВК, на нашу думку, слід визнати Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів», яким також внесено зміни і доповнення до понад 50 статей кодексу й які стосуються як правового статусу засуджених, так і нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, звільнення від відбування покарання і допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, а також порядку й умов виконання восьми із дванадцяти видів кримінальних покарань.

Основні нововведення цього Закону стосовно правового статусу засуджених мають такий зміст:

1) розширено перелік основних прав засуджених, передбачених ст. 8 КВК. Додатково до існуючих були закріплені такі права засуджених: а) отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, що засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема зброї, наркотичних або психотропних речовин, прекурсорів); б) на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо три-

валості, умов та оплати праці; в) на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК; г) на належне матеріально-побутове забезпечення; д) на побачення, у тому числі і для засуджених, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я;

2) розширений і пом'якшений правовий статус осіб, засуджених до арешту. Зазначено, що на засуджених до цього виду покарання поширюються не лише обмеження, а й права, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Додатково закріплено право засуджених до арешту на звернення, отримувати грошові перекази, без обмеження кількості одержувати і відправляти листи й телеграми, посилки, передачі і бандеролі, чого не було до прийняття цього Закону;

3) новелою розглядуваного Закону, що спричинила значний резонанс, стало надання права засудженим до обмеження волі та позбавлення волі на певний строк користуватися засобами мобільного зв'язку та мережею Інтернет. При цьому всім засудженим до обмеження волі та засудженим до позбавлення волі, які тримаються у дільницях соціальної реабілітації, дозволено навіть мати при собі власні портативні персональні комп'ютери та мобільні телефони і користуватися ними. Для інших категорій засуджених в окремих приміщеннях мають бути обладнані комп'ютерні класи чи місця, що розташовуються поза межами локальних дільниць відділень соціально-психологічної служби;

4) закріплені гарантії прав засуджених, які перебувають на лікуванні у стаціонарних закладах охорони здоров'я, зокрема, на правову допомогу, побачення з адвокатом та телефонні розмови;

5) розширено окремі права засуджених до позбавлення волі, що встановлені у ст. 107 КВК. Зокрема, передбачено право засуджених отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за раху-

нок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких у закладах охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Таким чином, засуджені отримали право лікуватися, так би мовити, у цивільних лікарнях поза межами виправних колоній;

б) збільшено кількість побачень, що можуть отримувати засуджені до позбавлення волі на певний строк протягом року. Їх кількість вже не залежить від виду виправної колонії, в якій відбуває покарання засуджений, але все одно залежить від виду структурної дільниці, де він тримається. Право на тривалі побачення отримали також і засуджені до довічного позбавлення волі.

Дозволено також побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, засудженим, на яких накладено дисциплінарне стягнення і які тримаються в дисциплінарному ізоляторі, карцері, приміщенні камерного типу або одиночній камері;

7) до підстав, за яких засудженим до позбавлення волі надаються короточасні виїзди за межі виправних і виховних колоній, додана ще одна – одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана на території відповідного місця позбавлення волі;

8) визначено, що кореспонденція, яку засуджені до позбавлення волі направляють до суду, перегляду не підлягає;

9) засуджені до позбавлення волі отримали також право передати кореспонденцію захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК, безпосередньо під час побачення з ним;

10) частково вирішена суперечність між конституційним правом громадян на працю, правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, на користь першого. Зокрема, у ст. 118 КВК

слова «засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії» замінено словами «засуджені до позбавлення волі мають право працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії».

Також установлено, що засудженим, які працюють на виробництві, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як двадцять п'ять відсотків нарахованого їм місячного заробітку;

11) удосконалений механізм отримання засудженими до позбавлення волі пенсій. Зокрема, зазначено, що засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з утратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії засудженим за наявності відповідного права мають призначатися органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання, а адміністрація установи зобов'язана сприяти засудженим у своєчасному оформленні документів на отримання пенсії або оформленні компенсації заподіяної шкоди відповідно до законодавства України;

12) засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці, у разі її наявності, і додержуються вимог режиму, дозволено проживання за межами в'язничної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку;

13) до прав неповнолітніх засуджених, передбачених у ст. 143 КВК, включено право безкоштовно одержувати середню освіту;

14) такий захід стягнення, як поміщення в дисциплінарний ізолятор з виведенням чи без виведення на навчання або роботу, нині до неповнолітніх застосовується на строк не більше ніж п'ять діб.

Таким чином, правовий статус засуджених, особливо засуджених до позбавлення волі, останнім часом підданий суттєвим змінам у кращий бік, але все одно на сьогодні залишається низка проблем, які потрібно розв'язувати. Зокрема, з моменту набуття чинності і до цього часу окремі положення КВК

ще не приведені у відповідність з Конституцією України. Так, наприклад, у ст. 45 Основного Закону країни чітко вказано, що кожен, хто працює, має право на щотижневий відпочинок, а також на оплачувану щорічну відпустку, на скорочений робочий день для осіб окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час. Жодних обмежень стосовно засуджених Конституція не встановлює, але всі засуджені, крім тих, які відбувають покарання, як зазначалося вище, у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, права на щорічну відпустку і на сьогодні не мають.

Невирішене також і протиріччя між ст. 31 Основного Закону та положеннями ст. 113 КВК щодо перегляду кореспонденції засуджених до позбавлення волі. Стаття 31 Конституції України наголошує, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Ніяких виключень стосовно перегляду кореспонденції засуджених до позбавлення волі у Конституції України не міститься.

Вбачається, що у XXI столітті врешті-решт слід відмовитись від радянської практики нормованого витрачання грошей на придбання засудженими до позбавлення волі продуктів харчування і предметів першої потреби залежно від виду колонії. Принаймні хоча б на сьогодні сума грошей, що дозволена до витрачання, має бути у всіх установах виконання покарань однаковою і розумною, а у подальшому слід покращувати якість харчування і взагалі відмовитися від подібного нормування.

Існують також і проблеми матеріально-побутового, медико-санітарного та іншого характеру, які тим чи іншим чином впливають на правовий статус засуджених, і які слід розв'язувати відповідно до Конституції України та мі-

жнародних стандартів поводження із засудженими, якщо ми дійсно хочемо стати правовою державою.

Лысодед А. В. Правовой статус осужденных: реалии настоящего и перспективы усовершенствования

В статье проанализированы изменения в Уголовно-исполнительный кодекс Украины, касающиеся правового статуса осужденных, внесенные законами Украины от 21 января 2010 г. № 1828-VI «О внесении изменений в Уголовно-исполнительный кодекс Украины по обеспечению прав осужденных лиц в учреждениях исполнения наказаний» и от 8 апреля 2014 г. № 1186-VII «О внесении изменений в Уголовно-исполнительный кодекс Украины по адаптации правового статуса осужденного к европейским стандартам»; высказываются предложения по его улучшению.

Ключевые слова: Уголовно-исполнительный кодекс Украины, правовой статус осужденных, права осужденных, права осужденных к лишению свободы.

Lysodyed O. V. The legal status of convicts in Ukraine: current real state and prospects of improvement

The article is devoted to the analyses of the amendments to the Penitentiary Code of Ukraine regarding the legal status of convicted persons, introduced by the Laws of Ukraine of the 21st of January № 1828-VI «On the alteration of the Penitentiary Code of Ukraine with regard to guarantees of rights of convicted persons in the institutions of penitentiary system» and of the 8th of April, 2014 № 1186-VII «On the alteration of the Penitentiary Code of Ukraine with regard to adaptation of the legal status of a convict to the European standards», as well as the proposals as to its further improvement are put forward.

Key words: Penitentiary Code of Ukraine, legal status of convicts, rights of convicts, rights of convicts sentenced to imprisonment.

ВИНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ – це псих. ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі *умислу* або *необережності* (ст. 23 КК). Вина є обов’язковою ознакою *суб’єктивної сторони* злочину і має бути встановлена у випадку його вчинення. Відповідно до положень ч. 1 ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана крим. покаранню, доки їй вину не буде доведено в закон. порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Відсутність вини (т. з. «*випадок*») виключає можливість притягнення особи до крим. відповідальності.

Вина має певні характеристики, до яких належать: зміст вини – ставлення особи до усієї сукупності об’єктивних ознак вчинюваного нею діяння; соціал. сутність – негативне або зневажливе ставлення особи, яка вчинила злочин, до сусп. відносин, що поставлені під охорону закону про крим. відповідальність; ступінь вини – кількісний показник, оціночна категорія, що виражає міру негативного ставлення особи до основних соціал. цінностей, охоронюваних законом про крим. відповідальність; форми вини – зазначені в законі поєднання певних ознак свідомості і волі особи, що вчиняє сусп. небезпеч. діяння, передбачене КК.

Статтею 23 КК передбачено дві форми вини: умисел та необережність. Вони характеризуються певним поєднанням свідомості (інтелектуальний момент) і волі (вольовий момент) особи та відрізняються одна від одної ступенем усвідомлення сусп. небезпечн. характеру свого діяння й передбачення його наслідків, а також змістом і спрямованістю волі суб’єкта злочину. Інтелектуальний момент в різних формах вини представлений неоднаковим ставленням до діяння (усвідомлення/неусвідомлення його сусп. небезпечності) та до наслідків (передбачення/не передбачення сусп. небезпеч. наслідків). Вольовий момент у злочинах, що мають т. з. матеріальний склад, характеризує ставлення волі особи до наслідків (бажання/свідоме припущення/розрахунок

на відвернення їх настання тощо), а у злочинах з формальним складом визначається спрямованістю волі особи на вчинення сусп. небезпеч. діяння.

Вина завжди характеризує внутрішнє псих. ставлення особи не взагалі до своєї поведінки, а до конкретного вчинюваного нею сусп. небезпеч. діяння, ін. ознак *об'єктивної сторони* та *об'єкта злочину*. У першу чергу вона визначається сукупністю тих ознак, які є обов'язковими для складу певного виду злочину.

Крим.-правове значення вини полягає в тому, що вона є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину, дозволяє провести відмежування злочинної поведінки від незлочинної, впливає на кваліфікацію злочинів і розмежування суміжних злочинів, визначає ступінь сусп. небезпечності діяння та особи, яка його вчинила, а отже, має значення для індивідуалізації покарання, а також впливає на можливість звільнення особи від крим. відповідальності і покарання (так, деякі види звільнення від крим. відповідальності можуть застосовуватись тільки у випадку вчинення необережних злочинів).

Лит.: Матвійчук В. К., Розенко В. І. Суб'єктивна сторона злочину. – К., 1994; Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту крим. права України. – К., 2005; Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину. – К., 2009.

В. І. Борисов, О. Д. Комаров

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ НОРМИ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – це передбачені у зак-ві України про крим. відповідальність норми, що визначають передумови, підстави та/або умови виключення, звільнення або пом'якшення крим.-правового обтяження особи у разі здійснення нею сусп. корисної поведінки, що забезпечується та гарантується державою. Заохочувальні норми включені у систему чинного зак-ва, є елементом правової системи України. Заохочувальні норми разом з ін. нормами КК спрямовані на правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК). До ознак заохочувальних норм належать: а) нормативна ознака, що полягає у безпосередньому закріпленні у законі моделі сусп. небезпеч. поведінки; б) формальна визначеність, що виявляється в наявності передумов (необхідні обставини, що за часом передують застосуванню заохочення), підстав (вчинення певного соціал. корисного діяння) та умов застосування крим.-правового заохочення (правові вимоги, за виконання яких у майбутньому слід оцінювати поведінку особи за певний проміжок часу); в) держ. забезпечення заходів заохочення (передбачає конкретний вид і міру мінімізації крим.-правового обтяження шляхом виключення *крим. відповідальності*, звільнення від неї або *покарання*, пом'якшення покарання та його відбування).

Класифікація заохочувальних норм полягає в їх поділі на норми Загал. част. та норми Особл. част. КК. У Загал. част. КК містяться норми, що спрямовані на: 1) протидію *злочинам* та сусп. небезпеч. посяганням, ін. небезпеці, що загрожує правам та закон. інтересам особи, інтересам сусп. та держави, за наявності *обставин, що виключають злочинність діяння* (ст.ст. 36, 38, 39, 41, 42, 43 КК); 2) остаточне припинення *готування до злочину* або *замаху на злочин*, що вчиняються одноосібно чи у *співучасті* (ст.ст. 17, 31 КК); 3) щире каяття винної особи, усунення *сусп. небезпеч. наслідків*, відшкодування за-

вданих збитків, надання мед. допомоги *потерпілому* після вчинення злочину, активне сприяння розкриттю злочину (ст.ст. 45–49, п.п. 1, 2, 2¹, ч. 1 ст. 66, ст. 69 (у випадках, коли до кількох *обставин, що пом'якшують покарання*, входять п.п. 1, 2, 2¹, ч. 1 ст. 66, ст. 69¹, ст. 103 КК); 4) досягнення виправлення засуджених, у т. ч. неповнолітніх осіб, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і ін. особами (ст.ст. 74, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 85–87, 104–107 КК); 5) виправлення особи, яка відбула покарання, та припинення обмежень прав і свобод, у тому числі неповнолітніх осіб, що зумовлені достроковим зняттям *судимості* (ст. 91, ч. 3 ст. 108 КК).

Норми про *необхідну оборону, крайню необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання спец. завдання* з попередження чи розкриття злочинної діяльності *організованої групи* чи *злочинної орг-ції* насамперед безпосередньо виконують запобіжну (попереджувальну) функцію. Попередження здійснюється з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів потерпілої або ін. особи, а також сусп. інтересів та інтересів д-ви. Сусп. корисні дії дозволяють запобігти злочину або сусп. небезпеч. посяганням, відвернути або значно зменшити його сусп. небезпеч. наслідки, поновити порушене право й тим самим забезпечити захист сусп. відносин, що охороняються *законом про крим. відповідальність*.

Д-ва усіма доступними правовими засобами прагне запобігти вчиненню злочину. В арсеналі запобіжних заходів чільне місце належить *добровільній відмові при незакінченому злочині*. Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Заохочення позитивної посткрим. поведінки у вигляді добровільної відмови здійснюється шляхом гарантування д-вою не притягувати особу до крим. відповідальності за початий злочин у разі остаточного припинення особою за своєю волею доведення цього злочину до кінця. Не підлягають крим. відповідальності при добровільній відмові також *організатор, підбу-*

рювач чи *пособник*, якщо вони відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи держ. влади про злочин, що готується або вчиняється.

Друга група заохочувальних норм розташована в Особл. част. КК. Ці заохочувальні норми набули сталого визначення як *спец. види звільнення особи від крим. відповідальності*. Підставою класифікації спец. видів звільнення особи від крим. відповідальності в Особл. част. КК виступає спрямованість норм на вирішення прагматичних завдань протидії та запобіганню конкретним злочинам. З цих позицій класифікація спец. видів звільнення від крим. відповідальності має такий вигляд: 1) норми, спрямовані на припинення злочину, самовикриття і викриття ін. осіб, винних у його вчиненні, активне сприяння розкриттю злочину (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258³, ч. 6 ст. 260, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 309, ч. 5 ст. 321, ч. 5 ст. 368³, ч. 5 ст. 368⁴, ч. 5 ст. 369 КК); 2) норми, спрямовані на виключення з обігу предметів, засобів, речовин, що становлять підвищену сусп. небезпеку (ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 КК); 3) норми, спрямовані на повернення майна, здобутого злочинним шляхом, або на відшкодування завданих збитків (ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 4 ст. 289 КК).

Органічне поєднання у *крим.-правовій нормі* сусп. корисної поведінки та застосування у зв'язку з цим заохочення вказують, що ця норма є заохочувальною.

Основу заохочувальних норм формує своєрідний метод крим.-правового впливу, що характеризується добровільністю, невимушеністю сусп. корисної поведінки особи. Цей метод надає можливість вибору з декількох варіантів правомірного, бажаного варіанту та стимулює особу шляхом виключення, звільнення або пом'якшення реального або потенційного крим.-правового обтяження. Метод заохочення у крим. зак-ві окреслює такі моделі поведінки особи, що заслуговують позитивної сусп. оцінки. У цих моделях органічно поєднуються сусп., держ. і особисті потреби та інтереси, що при-

водить до взаємоприйняттого результату. Безумовно, сусп. зацікавлене у виконанні усіма гр-нами крим.-правових заборон, чим значною мірою забезпечується правов. режим законності. Проте, якщо хтось вчиняє злочин, д-ва встановлює заохочувальний припис, модель сусп. корисної поведінки особи, що з власної волі не доводить злочин до кінця, та супроводжує його звільненням особи від крим. відповідальності, якщо фактично вчинене діяння не містить складу ін. злочину (ст. 17 КК). Зак-вещь правов. заохоченням прагне забезпечити повне, всебічне поєднання сусп. і особистих інтересів у сфері крим.-правового регулювання, яке б передусім спрямовувалось на запобігання (попередження) злочинів. Особливістю цього способу є не зобов'язання, а добровільне спонукання, формування мотиваційно-стимулюючого механізму сусп. корисної поведінки особи.

Звільнення від крим. відповідальності за вчинення *крим. правопорушення* здійснюється виключно судом. Установивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від крим. відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від крим. відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду. Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від крим. відповідальності. Якщо під час здійснення судового провадження щодо провадження, яке надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона крим. провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від крим. відповідальності обвинуваченого, суд має невідкладно розглянути таке клопотання (ст. 286 КПК України).

Значення заохочувальних норм полягає у запобіганні злочинам як найважливішому соціал. завданні КК. У Загал. част. КК запобігання здійснюється у напрямках: 1) протидії злочинам і сусп. небезпеч. посяганням; 2) припинення готування до злочину або замаху на злочин при незакінченому злочині;

3) щирого каяття винних, усунення сусп. небезпеч. наслідків, відшкодування завданих збитків, надання мед. допомоги потерпілому після вчинення злочину, активного сприяння розкриттю злочину та ін.; 4) виправленні засуджених, у т. ч. неповнолітніх осіб, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і ін. особами; 5) доведення виправлення особи та припинення обмежень прав і свобод, що зумовлені достроковим зняттям судимості. В Особл. част. КК напрямами запобігання є: 1) припинення злочинної поведінки; 2) добровільне повідомлення про злочин; 3) самовикриття у злочині; 4) викриття ін. осіб, винних у злочині; 5) нейтралізація, мінімізація, відшкодування сусп. небезпеч. наслідків майнового типу (податки, збори, обов'язкові платежі, фінансові санкції, пені тощо); 6) вилучення з неконтрольованого обігу предметів зі спец. статусом обігу (предмети, що є носіями державної таємниці, наркотичні засоби, психотропні речовини, зброя, бойові припаси або вибухові пристрої та ін.).

Лит.: Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел. – Хабаровск, 1984; Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х., 1991; Звечаровский И. Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности. – Иркутск, 1991; Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному. законодавстві України. – Х., 2009.

П. В. Хряпінський

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ – це реалізація д-вою в особі суду повноваження, відповідно до якого вона відмовляється за наявності підстав, передбачених КК, від держ. осуду особи, яка вчинила *злочин*, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або ін. характеру, передбачених законом за вчинення цього злочину.

КК містить **З. від к. в.** як в Загал. част. (напр., розд. IX Загал. част. КК так і називається – «Звільнення від кримінальної відповідальності»), так і в деяких статтях Особл. част. КК (напр., **З. від к. в.** за *держ. зраду* – ч. 2 ст. 111, *шпигунство* – ч. 2 ст. 114, *ухилення від сплати податків, зборів чи ін. обов'язкових платежів* – ч. 4 ст. 212, *участь у злочин. орг-ції* – ч. 2 ст. 255 та ін.). Системне і логічне тлумачення закону дає підставу вважати, що КК під **З. від к. в.** розуміє звільнення тільки від майбутньої, потенційної відповідальності. Стосовно ж звільнення від реальної крим. відповідальності закон використовує поняття «звільнення від покарання».

Це пояснюється тим, що *крим. відповідальність* реалізується в трьох типових формах, а саме: 1) не пов'язаній із призначенням винному *покарання*; 2) пов'язаній із призначенням покарання, але без його реального відбування; 3) пов'язаній із відбуванням призначеного покарання.

Тому звільнення від реальної крим. відповідальності – це *звільнення від покарання*, тобто від його призначення чи відбування. В усіх ін. випадках має місце звільнення від майбутньої, потенційної крим. відповідальності.

Відповідно до ч. 1 ст. 44 КК особа, яка вчинила злочин, звільняється від крим. відповідальності у випадках, передбачених КК. Отже, повноваження д-ви обмежені КК, який містить вичерпний перелік підстав звільнення від такої відповідальності. Ними є: 1) *добровільна відмова від доведення злочину до кінця* (ст. 17); 2) *дійове каяття* (ст. 45); 3) *примирення з потерпілим* (ст. 46); 4) *щире розкаяння особи у вчиненні злочину і наявність клопотання про передачу її на поруки* (ст. 47); 5) *зміна обстановки* (ст. 48); 6) *закінчення строків давності* (ст. 49, ст. 106); 7) *можливість виправлення неповнолітнього без за-*

стосування покарання (ст. 97); 8) спец. підстави **З. від к. в.**, передбачені в Особл. част. КК (напр., ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212 та ін.).

Згідно з ч. 2 ст. 44 КК **З. від к. в.** у випадках, передбачених КК, здійснюється виключно судом. Порядок **З. від к. в.** встановлюється законом.

З. від к. в. може мати місце після вчинення злочину в період, коли для цього виникли й існують передбачені КК підстави, проте в будь-якому разі до закінчення строку, протягом якого на особі лежить обов'язок відповідати за скоєне перед д-ою. За заг. правилом це день закінчення строку давності (ст. 49 КК). З ін. боку, особа може бути звільнена від крим. відповідальності лише до того моменту, поки вона їй не була піддана, тобто до набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Отже, день набрання законної сили обвинувальним вироком є межею, що розділяє **З. від к. в.** і звільнення від покарання.

Ухвалення судом рішення про **З. від к. в.** є актом, що свідчить про припинення крим.-правових відносин між особою, яка вчинила злочин, і д-вою. Це означає також, що з цього моменту ця особа вже не несе обов'язку відповідати перед д-вою за скоєне, не може нести тягар крим. відповідальності. Виходячи з цього, вчинене раніше нею діяння визнається юрид. незнаним, «забувається» (вчинений раніше злочин не може враховуватися при визначенні *повторності* і *сукупності злочинів, рецидивів*, призначенні покарання за вчинення нового злочину тощо). Водночас **З. від к. в.** не свідчить про виправдання особи, оскільки крим. провадження припиняється з *нереабілітуючих* для особи підстав.

Передбачені законом види **З. від к. в.** можуть бути розділені на групи за різними підставами. Так, залежно від того, правом чи обов'язком суду є **З. від к. в.**, виділяють два види такого звільнення: обов'язкове (імперативне) та необов'язкове (факультативне).

Факультативним є звільнення, передбачене ст. 47 КК (передача на поруки), ст. 48 КК (зміна обстановки) та ч. 1 ст. 97 КК (**З. від к. в.** неповноліт-

нього із застосуванням *ін. заходів крим.-правового характеру*, а саме: примусових заходів виховного характеру). Це означає, що за наявності передумов і підстав, передбачених зазначеними статтями, суд має право, але не зобов'язаний звільнити особу від крим. відповідальності. В усіх *ін. випадках* вимога закону про **З. від к. в.** є імперативною, тобто зобов'язуючою суд звільнити особу від крим. відповідальності (напр., при дійовому каятті або примиренні з потерпілим, а також після закінчення строків давності при *спец. видах звільнення*, передбачених в Особл. част. КК).

З. від к. в. може бути безумовним та умовним. Безумовне звільнення означає, що особа звільняється від крим. відповідальності остаточно, безповоротно, незалежно від наступної поведінки особи після набрання закон. сили рішенням суду про її звільнення. З цього погляду всі види **З. від к. в.** є безумовними, крім двох видів **З. від к. в.**: 1) з передачею особи на поруки колективу підприємства, установи чи орг-ції (ст. 47 КК); 2) неповнолітнього із застосуванням *примусових заходів виховного характеру* (ч. 1 ст. 97 КК). У цих випадках особа звільняється від кримінальної відповідальності за умови, що протягом певного строку вона поводитиметься певним чином. У противному разі вона може бути притягнута до крим. відповідальності за раніше вчинений злочин.

Передумовою **З. від к. в.** є вчинення нею не тільки *закінченого*, а й *незакінченого злочину*, а так само вчинення такого злочину індивідуально чи у *співучасті*. Кожен вид **З. від к. в.** характеризується притаманними тільки йому передумовою та підставою. Тому кожен вид застосовується самостійно і не може замінити один одного або поєднуватися з *ін.*

Лит.: Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К., 2004; Андрійко О. Ф., Баулін Ю. В., Ішин М. І. та ін. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення. – Донецьк, 2013.

Ю. В. Баулін

ЗЛОВЖИВАННЯ ОПІКУНСЬКИМИ ПРАВАМИ – злочин, передбачений ст. 167 КК, який полягає у використанні опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо). **З. о. п.** спричиняє шкоду нормальному розвитку підопічних дітей або належному існуванню повнолітніх підопічних осіб, а також майновим правам підопічних. *Потерпілими* від цього злочину є підопічні – це особи, над якими встановлено опіку або піклування, або над чим майном, що знаходиться в іншій місцевості, призначено окремого опікуна.

З. о. п. полягає: у вчиненні дій із використанням особою, яка здійснює опіку або піклування, своїх повноважень у межах, визначених зак-вом, проте всупереч їх призначенню (напр., використання опікуном майна підопічного на свою користь); у вчиненні дій із використанням особою, яка здійснює опіку або піклування, своїх повноважень, проте без необхідного дозволу органів опіки та піклування (напр., відмова від майнових прав підопічного на шкоду його інтересам, видача письмових зобов'язань майнового характеру від його імені); у вчиненні дій особою, яка здійснює опіку або піклування, прямо заборонених зак-вом (напр., здійснення дарування від імені підопічного, зобов'язання від його імені порукою, привласнення, розтрата майна підопічного). Обов'язковою ознакою зазначених дій є *спосіб* їх вчинення, яким виступає зловживання довірою. Так, зловживаючи довірою, винний займає житлову площу підопічного або використовує його майно. Це також може бути привласнення речей, розтрата цінностей підопічного, порушення майнових прав потерпілого внаслідок укладання не вигідних для нього договорів, управління майном підопічного з порушенням установлених правил, відмова від належних підопічному майнових прав, укладення не вигідних для підопічного правочинів, порушення передбачених законом обмежень і порядку при здійсненні правочинів, де однією стороною виступає підопічний, невиконання опікунських обов'язків на шкоду підопічному (при цьому опікун (піклува-

льник) отримує матеріальні блага від інших осіб) тощо. Злочин, передбачений ст. 167 КК України, є закінченим із моменту вчинення діяння.

Ознаками *суб'єктивної сторони* цього злочину є *вина* у формі прямого умислу, а також корислива *мета*, що має свої особливості залежно від виду діяння. При незаконному використанні майна підопічного, зокрема при зайнятті його житла, корислива мета може проявлятися у намаганні винного позбавити себе або близьких йому осіб необхідних витрат за використання майна, в отриманні прибутку від такого використання або в отриманні іншої майнової вигоди; натомість при незаконному відчуженні житла підопічного, привласненні або розтраті іншого його майна корисливою метою може бути незаконне збагачення за рахунок фондів підопічного, сплата боргу або одержання ін. вигоди майнового характеру.

Суб'єкт злочину – спеціальний. Окрім заг. ознак суб'єкта (див.: «*суб'єкт злочину*»), йому властива також ознака наявності у нього повноважень з опіки або піклування. Такі повноваження йому надаються судом або органами опіки та піклування. Коло суб'єктів **З. о. п.** складають як приватні, так і служб. особи. До приватних осіб належать опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, прийомні батьки та батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу. До служб. осіб належать служб. особи органів опіки та піклування, а також кер. спец. закладів (навчальних, охорони здоров'я та соціального захисту населення).

Покарання за цей злочин – штраф від 100 до 300 н. м. д. г. або обмеж. волі на строк до 3 років, або позбавл. волі на той самий строк.

Лит.: Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та ін. особистих прав і свобод людини і громадянина (аналіз законодавства і судової практики). – Х., 2007; Євтєєва Д. П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину. – Х., 2015.

В. І. Борисов, Д. П. Євтєєва

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ – *злочини*, передбачені розд. VI Особл. част. КК України. Їх *сусп. небезпеч.* визначається тим, що вони посягають на основу екон. системи сусп-ва, спричиняють істотну шкоду сусп. відносинам власності, охоронюваним *законом про крим. відповідальність*. Власність є найважливішою соц. цінністю: нормальне функціонування відносин власності забезпечує стабільність екон., політ. і соціал. систем сус-ва, підвищення рівня добробуту народу. Відповідно до положень ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; право приватної власності є непорушним. Нормат. базою *крим. відповідальності* за **З. проти в.** є кримінально-правові норми розд. VI Особл. част. КК (ст.ст. 185–198).

Родовим *об'єктом З. проти в.* виступають екон. відносини власності як система сусп. відносин з в-ва матеріальних благ, що включають приналежність зазначених благ, їх використання, розподіл та споживання. Ці відносини обумовлюють ставлення власника до майна як до свого, тобто належного йому (привласнення), що, за заг. правилом, реалізується у прав. відносинах власності. Останнє виражається в суб'єктивних правомочностях суб'єктів власності: володінні, користуванні й розпорядженні майном як об'єктом цих відносин (ст.ст. 316–319 ЦК). Отже, екон. зміст відносин власності складають такі елементи: привласненість (приналежність) конкретного майна або ін. матеріальних цінностей певному власнику; їх реальне використання у процесі в-ва, розподілу, обміну, споживання; а прав. зміст складають правомочності власника: права по володінню, користуванню і розпорядженню майном чи ін. матеріальними благами, що виступають предметом відносин власності.

Безпосередніми об'єктами вказаних злочинів є відносини власності в рамках їх певної правової форми залежно від правового статусу суб'єктів права власності: відносини приватної, комунальної й держ. власності, на які безпосередньо посягають (спрямовані) *сусп. небезпеч. діяння*, передбачені

розд. VI Особл. част. КК і яким вони заподіюють чи можуть заподіяти істотну шкоду. На підставі ст.ст. 324–327 ЦК суб'єктами права власності слід визнавати: народ України, фіз. та юрид. осіб, д-ву, територіальні громади, ін. суб'єктів. Стаття 13 Конституції України проголошує рівність усіх суб'єктів права власності перед законом і рівне забезпечення захисту їх права д-вою.

Дод. об'єктом деяких **З. проти в.** (ч. 2 ст. 186, ст. 187, ст. 189, ч. 2 ст. 194, ст. 194¹, ст. 195, ст. 196 КК) виступають особиста безпека, честь, гідність, здоров'я та життя особи.

Предметом З. проти в. є: 1) чуже майно (ст.ст. 185–187, ст.ст. 189–191, ст.ст. 193–197 і ст. 198 КК); 2) об'єкти (явища), прирівняні до майна – електрична й теплова енергія (ст. 188¹ КК), зем. ділянки (ст. 197¹ КК); 3) право на майно (ст. 189 і ст. 190 КК); 4) дії майнового характеру (ст. 189 КК). Родове поняття предмета цих злочинів характеризується чотирма обов'язковими (конститутивними) ознаками: фіз., екон., соціал. та юрид. Зв'язок предмета злочину з об'єктом злочину – відносинами власності – проявляється в тому, що саме за допомогою впливу на предмет заподіюється шкода об'єкту посягання. Предмети **З. проти в.** є невід'ємною складовою частиною сусп. відносин власності, їх матеріальним вираженням («субстратом»), без нього їх функціонування неможливе. Специфіка об'єкта і предмета **З. проти в.** визначає і заг. об'єктивні та суб'єктивні ознаки цих злочинів (див.: Предмет злочинів проти власності).

З *об'єктивної сторони* переважна більшість **З. проти в.** вчиняються лише у формі активних дій. Так, *крадіжка* (ст. 185 КК), *грабіж* (ст. 186 КК), *розбій* (ст. 187 КК), *пошкодження та знищення майна* (ст.ст. 194, 194¹, 196 КК), враховуючи характер їх злочин. впливу на предмет злочину, можуть вчинятися лише активними діями. У той же час у випадку наявності певного обов'язку запобігти спричиненню шкоди чужому майну або виконати певні дії майнового характеру злочин. посягання на власність можуть вчинятися

шляхом бездіяльності, напр., порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК).

Більшість **З. проти в.** є злочинами з матеріальним складом: їх обов'язковою ознакою виступає спричинення *сусп. небезпеч. наслідків* у вигляді істотної матеріальної шкоди в певному розмірі відноsinам власності. Тому *закінченими* вони визнаються з моменту спричинення цієї шкоди. Так, напр., крадіжку і грабіж потрібно вважати закінченими з моменту, коли винна особа вилучила майно і мала реальну можливість розпоряджатися чи користуватися ним як власним. Однак для окремих злочинів, таких як розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК) не потрібно фактичного настання *сусп. небезпеч. наслідків* (це т. з. формальні або усічені (розбій) склади), вони вважаються закінченими з моменту вчинення вказаного у законі *сусп. небезпеч. діяння*.

Суб'єктивна сторона більшості **З. проти в.** характеризується умисною формою *вини*. При цьому псих. ставленню винних осіб до вчинення таких злочинів (зокрема, крадіжки, грабежу, розбою, *вимагання, шахрайства*) притаманний *прямий умисел* і корисливий *мотив* та *мета* (прагнення, спонукання до незакон. особистого збагачення за рахунок чужого майна або незаконного збагачення ін. осіб). Два злочини – *необереж. знищення або пошкодження майна* (ст. 196 КК) та *порушення обов'язків щодо охорони майна* (ст. 197 КК) – із суб'єктивної сторони характеризуються *необереж.* формою *вини*.

Суб'єктом З. проти в. є фіз. осудна особа, яка досягла 16-річного віку, за виключенням крадіжки (ст. 185 КК), грабежу (ст. 186 КК), розбою (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК), умисного знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194 КК), крим. відповідальність за вчинення яких настає з 14-річного віку. Суб'єкт злочинів, передбачених ст. 191 і ст. 197 КК, – *спец.* Ним може бути особа, якій майно було ввірене чи перебувало в її віданні (ч. 1 ст. 191 КК), *служб. особа* (ч. 2 ст. 191 КК), особа, якій доручені зберігання чи охорона чужого майна (ст. 197 КК).

Систему **З. проти в.** складають дві великі групи: корисливі і некорисливі злочини, що розмежовуються між собою за такими суб'єктивними ознаками, як корисливі мотив та мета. Наявність останніх свідчить про прагнення особи, що спрямовуються на протиправне отримання майнових вигод, незакон. збагачення за рахунок чужого майна. Корисливі **З. проти в.**, за характером діяння, за способом їх вчинення можуть бути поділені на: 1) корисливі **З. проти в.**, пов'язані з незакон. обертанням чужого майна на користь винного або ін. осіб: крадіжка (ст. 185 КК), грабіж (ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК), шахрайство (ст. 190 КК), *привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання служб. становищем* (ст. 191 КК). Обертання передбачає активну поведінку (дію) – вилучення чужого майна з володіння, розпорядження, користування власника або особи, якій воно ввірене на тій чи ін. підставі, на користь винного або ін. осіб і збагачення за рахунок цього майна. Обертання має бути незакон. (суб'єкт не має ні дійсного, ні передбачуваного права на це майно, оскільки воно належить ін. особам і є для нього чужим) та безоплатним (майно не повертається, не оплачується, не відшкодовується власнику еквівалент його вартості); 2) корисливі **З. проти в.**, не пов'язані з незаконним обертанням чужого майна на користь винного або ін. осіб: *викрадення* електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188¹ КК), *заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою* (ст. 192 КК), *незакон. привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї* (ст. 193 КК), *самовільне зайняття зем. ділянки та самовільне будівництво* (ст. 197¹ КК), *придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочин. шляхом* (ст. 198 КК).

До некорисливих **З. проти в.** належать: умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК), умисне пошкодження об'єктів електроенергетики (ст. 194¹ КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК), необереж. знищення або

пошкодження майна (ст. 196 КК) та порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК).

Залежно від наявності застосування насильства до *потерпілого* чи його близьких родичів корисливі **З. проти в.**, які становлять собою протиправне обертання чужого майна на свою чи ін. осіб користь, поділяються на: 1) пов'язані з насильством: насильницький грабіж (ч. 2 ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК), та 2) не пов'язані з насильством: крадіжка (ст. 185 КК), грабіж без насильства (ч. 1 ст. 186 КК), шахрайство (ст. 190 КК), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання служб. становищем (ст. 191 КК).

Лит.: Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності. – Львів, 2012; Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996; Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Х., 1975.

М. І. Панов, П. В. Олійник

ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ – *сusp. небезпеч. діяння, що завдають шкоди (чи створюють загрозу її заподіяння) здоров'ю невизначеного кола осіб, тобто здоров'ю населення. Передбачені розд. XIII Особл. част. Крим. кодексу України.*

Обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів – це види діяльності з: культивування рослин, включених до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, розроблення, в-ва, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на тер. України, вивезення з тер. України, транзиту через тер. України, використання, знищення зазначених засобів і речовин, включених до згаданого Переліку, що дозволяються і контролюються згідно з Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» у редак. від 22.12.2006 з подальшими змінами і доповненнями.

Різноманітні порушення цього правового режиму утворюють, як правило, *об'єктивну сторону злочинів*, що є складовою незакон. обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (ст.ст. 305–320 КК).

До **З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.** належать: *контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів* (ст. 305 КК); використання коштів, здобутих від незакон. обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ст. 306 КК); *незакон. в-во, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст.ст. 307, 309 КК); *викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання служб. становищем* (ст. 308 КК); *посів або вирощування сnotворного маку чи конопель* (ст. 310 КК); *незакон. в-во, виготовлення,*

придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ст. 311 КК); викрадення, привласнення, вимагання привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання служб. становищем та ін. незакон. дії з таким обладнанням (ст. 313 КК); незакон. введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314 КК); *схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст. 315 КК); незакон. публічне вживання наркотичних засобів (ст. 316 КК); орг-ція або утримання місць для незакон. вживання, в-ва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 КК); незакон. виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318 КК); незакон. видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК); *порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів* (ст. 320 КК).

До незакон. обігу зазначених засобів і речовин належать також певні дії, передбачені КпАП: незакон. в-во, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44 КпАП); невжиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106¹ КпАП); незакон. посів або незакон. вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106² КпАП).

Родовий *об'єкт З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.* – здоров'я населення. *Предметом злочинів* можуть бути: 1) наркотичні засоби (ст.ст. 305, 307, 308, 309 КК); 2) психотропні речовини (ст.ст. 305, 307, 308, 309 КК); 3) прекурсори (ст.ст. 305, 311, 312 КК); 4) аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин (ст.ст. 305–309, 313–315, 317 КК); 5) снотворний мак чи коноплі (ст. 310 КК); 6) кошти, здобуті від незакон. обігу наркотичних засобів, психо-

тропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що використовуються з метою їх відмивання; кошти і майно, здобуті від незакон. обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що використовуються з метою його продовження (ст. 306 КК); 7) документи (підроблені чи незаконно одержані) на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318 КК); 8) рецепт (незаконно виданий) на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК); 9) обладнання, призначене для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 313 КК); 10) місце (кубло, притон) та приміщення для незакон. вживання, в-ва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 КК).

В окремих злочинах наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги є не предметом, а *знаряддям вчинення злочину* (ст. 314 КК) або *засобом вчинення злочину* (ст. 316 КК).

Закон «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» містить визначення багатьох предметів **З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.** У свою чергу, ці предмети передбачені Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Він складається із таблиць I–IV, кожна з яких має список № 1 і список № 2, а таблиця I – ще й список № 3. Перелік складений згідно із зак-вом України та міжнар. договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР. В основі такої класифікації – врахування доцільності використання зазначених засобів і речовин у мед. практиці та ступінь їх небезпеч. для здоров'я людини, яку вони можуть становити у разі зловживання ними.

Перелік та зміни до нього затверджуються КМ за поданням Держ. служби України з контролю за наркотиками і публікуються в офіц. друкованих виданнях. Цей документ постійно вдосконалюється як за змістом, так і за формою відповідно до змін у зак-ві та вимог практики. Нині чинним є Перелік, затверджений постановою КМ від 06.05.2000 № 770 (з подальшими змінами).

Наркотичні засоби – це речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, що включені до Переліку. До них належать: героїн, канабіс, смола канабісу, екстракти і настойки канабісу, макова солома, концентрат з макової соломи, опій, кустарно виготовлені препарати з ефедрину, псевдоефедрину тощо.

Психотропні речовини – це речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, що включені до Переліку. До них належать, напр., ЛСД, мескалін, тетрагідроканнабінол.

Систематичне вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин призводить до захворювання на наркоманію.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – це заборонені до обігу в Україні речовини синтетичні чи природні, що не включені до Переліку, хімічна структура і властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин – це включені до Переліку речовини, що використовуються для в-ва, виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин. Напр., етиловий ефір, ацетон, ефедрин, ангідрид оцтової кислоти, соляна і сірчана кислоти.

Для встановлення виду, назви і властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналога чи прекурсора, походження, способу виготовлення чи переробки цих засобів і речовин, а також належності рослини до культур, які містять наркотичні засоби, необхідні спец. знання. Тому у справах цієї категорії обов'язково має бути висновок експерта з цих питань.

Об'єктивна сторона більшості **З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.** відзначається тією особливістю, що *диспозиції крим.-правових норм*, які передбачають відповідальність за такі злочини, є бланкетними – їх зміст визначається не тільки цими нормами, а й актами ін. галузей права (у т. ч. – різними інструкціями, правилами, таблицями, положеннями тощо). Злочини вчиняються шляхом дії (порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів,

психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів можливе і шляхом бездіяльності). Прості (осн.) *склади З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.* побудовані в осн. як формальні, тобто вважаються *закінченими* з моменту вчинення відповід. діянь. Винятком є заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами шляхом викрадення, привласнення, шахрайства і зловживання служб. становищем. Такі склади злочинів сконструйовані як матеріальні – для визнання злочину закінченим вимагається настання відповід. наслідків сусп. небезпеч. діяння.

Матеріальні склади мають і деякі злочини з кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками. Зокрема, незакон. введення в організм ін. особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, якщо воно заподіяло серед. тяжкості чи тяжке тілесне ушкодження потерпілому або настала смерть останнього (ч. 2 і ч. 3 ст. 314 КК); порушення встановлених правил обігу цих засобів і речовин, якщо воно спричинило їх нестачу у великих розмірах або призвело до викрадення, привласнення, вимагання зазначених засобів чи речовин, або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання служб. особою своїм служб. становищем (ч. 2 ст. 320 КК).

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом є *причин. зв'язок* між діянням і *сусп. небезпеч. наслідками*. За відсутності такого зв'язку виключається *крим. відповідальність*.

Суб'єктивна сторона З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п. характеризується *умисною* формою *вини*. Лише злочин, передбачений ст. 320 КК, може вчинятися як умисно, так і *необережно*. Низка складів злочинів вирізняється певною *метою* (напр., мета збуту – ст. 307 КК, ч. 2 ст. 311 КК).

Суб'єктом більшості *З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.* визнаються особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Винятком є заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами шляхом крадіжки (ч. 1 ст. 308 КК), грабежу, вимагання (ст. 308 КК), розбою (ч. 3 ст. 308 КК) – крим. відповідальність за них настає з 14-ти років (ч. 2 ст. 22 КК).

Низка **З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.** може бути вчинена лише *спец. суб'єктом* (ч. 2 ст.ст. 308, 312, 313 КК – у разі заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами, прекурсорами або відповід. обладнанням шляхом зловживання служб. особою своїм служб. становищем; ст.ст. 319, 320 КК). Привласнення наркотиків, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів може бути вчинено лише особою, якій вони були ввірені чи перебували у її віданні у зв'язку з її профес. діяльністю (ст.ст. 308, 312, 313 КК).

Окремі склади злочинів мають специф. кваліфікуючі ознаки, пов'язані з особливостями предмета злочину, – великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; особливо небезпеч. наркотичні засоби чи психотропні речовини.

Великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів – це кількісні параметри окремих злочинів. Вони визначаються центр. органом викон. влади, що забезпечує формування держ. політики у сфері охорони здоров'я, спільно з центр. органом викон. влади, що забезпечує формування держ. політики у сфері обігу цих засобів і речовин, протидії їх незакон. обігу (примітка до ст. 305 КК України). Такими органами є відповідно МОЗ України і Держ. служба України з контролю за наркотиками.

Особливо небезпеч. наркотичні засоби чи психотропні речовини – це включені до списків № 1 і № 2 таблиці I Переліку наркотичні засоби і психотропні речовини, які є особливо небезпеч. для здоров'я населення. Згідно з КК дії з ними утворюють кваліфікуючу ознаку злочинів, передбачених ч. 2 ст. 305 КК, ч. 2 ст. 307 КК, ч. 3 ст. 313 КК, ч. 3 ст. 314 КК, і характеризують якісні параметри предмета відповід. злочину – при цьому враховано ступінь небезпеч. зазначених засобів і речовин для здоров'я та життя людини, яку вони можуть становити у разі зловживання ними.

Статті 307, 309 і 311 КК містять *заохочувальні норми*, якими передбачені спец. види звільнення від крим. відповідальності.

За вчинення **З. З. у с. о. н. з., п. р., їх а. або п.** передбачено різні види покарань – штраф, позбавл. права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громад. роботи (лише за ч. 1 ст. 319 КК), випр. роботи (лише за ч. 1 ст. 309 КК), конфіскація майна, арешт, обмеж. волі, позбавл. волі на певний строк.

Лит.: Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К., 1998; Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. – К., 2004; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення. – К., 2012.

А. А. Музика

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (КК України, КК 2001) – нормат.-прав. акт, що являє зак-во України про крим. відповідальність. КК складається із взаємопов'язаних законів *про крим. відповідальність*, що системно розташовані в його межах і діють із часу набрання ними чинності. КК ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнар. права. Прийнятий ВР України 05.04.2001, набув чинності 01.09.2001.

У розробці проекту нового КК брали участь провідні вчені Укр. юрид. академії (нині – НЮУ імені Ярослава Мудрого), Ін-ту держави та права АН України (нині – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України), Укр. академії внутр. справ (нині – НАВС України), Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (нині – КНУ ім. Т. Шевченка), провідні фахівці центральних органів виконавчої влади, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України та інших навчальних, наукових закладів та держ. установ.

Складається із Загал. та Особл. частин. Загал. част. містить 16 розд.: I. Загальні положення; II. Закон про крим. відповідальність; III. Злочин, його види та стадії; IV. Особа, яка підлягає крим. відповідальності (суб'єкт злочину); V. Вина та її форми; VI. Співучасть у злочині; VII. Повторність, сукупність та рецидив злочинів; VIII. Обставини, що виключають злочинність діяння; IX. Звільнення від крим. відповідальності; X. Покарання та його види; XI. Призначення покарання; XII. Звільнення від покарання та його відбування; XIII. Судимість; XIV. Інші заходи крим.-правового характеру; XIV-1. Заходи крим.-правового характеру щодо юрид. осіб; XV. Особливості крим. відповідальності та покарання неповнолітніх. Особл. част. включає 20 розд.: I. Злочини проти основ національної безпеки України; II. Злочини проти життя та здоров'я особи; III. Злочини проти волі, честі та гідності особи; IV. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; V. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; VI. Злочини проти власності; VII. Злочини у сфері господарської діяльності; VIII. Злочини проти довкілля; IX. Злочини проти громадської безпеки; X. Злочини проти без-

пеки виробництва; XI. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту; XII. Злочини проти громадського порядку та моральності; XIII. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та ін. злочини проти здоров'я населення; XIV. Злочини у сфері охорони держ. таємниці, недоторканності держ. кордонів, забезпечення призову та мобілізації; XV. Злочини проти авторитету органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів; XVI. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку; XVII. Злочини у сфері служб. діяльності та профес. діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; XVIII. Злочини проти правосуддя; XIX. Злочини проти встановленого порядку несення військ. служби (військ. злочини); XX. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнар. правопорядку.

Порівняно з КК 1960 у КК 2001 майже вдвічі збільшено кількість статей. У Загал. част. з'явилися самостійні розд., присвячені, зокрема, повторності, сукупності та рецидиву злочинів, звільненню від крим. відповідальності, примусовим та ін. заходам мед. характеру, заходам крим.-правового характеру щодо юрид. осіб, особливостям крим. відповідальності неповнолітніх. Уперше в історії крим. зак-ва України проведено чітку класифікацію злочинів на злочини невеликої тяжкості, серед. тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Залежно від віднесення злочину до тієї чи іншої категорії визначаються крим.-правові наслідки його вчинення. Передбачено нові підстави звільнення від крим. відповідальності осіб, які вчинили злочини серед. тяжкості та невеликої тяжкості, а саме: дійове каяття та примирення винного з потерпілим. Широкого розвитку набули заохочувальні норми крим. права, які можна виокремити в чотири групи: 1) норми, що заохочують правомірну поведінку (необхідна оборона, затримання злочинця, крайня необхідність і т. д.); 2) норми, що заохочують добровільну відмову особи від продовження злочинної діяльності (норми про добровільну відмову); 3) норми, що заохочують дійове ка-

яття після вчинення злочину; 4) спеціальні норми, що заохочують посткрим. поведінку особи, яка відбуває покарання.

Характерною рисою КК є поступова гуманізація системи покарань, що приводиться у відповідність до світових стандартів з урахуванням матеріальних можливостей д-ви. Смертна кара як вид покарання не передбачається. Новими видами покарань є громад. роботи та арешт. Основні види покарань у КК як багатьох сучасних європейських крим. кодексах виокремлюються у три групи: громад. роботи, штраф та позбавл. волі. Різновидами позбавл. волі є: арешт, обмеження волі, направлення військовослужбовців до дисциплінарного батальйону, позбавл. волі на певний строк і довічне позбавлення волі. Штраф як самостійний вид покарання представлений звичайним штрафом (грошовим стягненням, що обчислюється у н. м. д. г.) та його спец. видами – виправними роботами і служб. обмеженнями для військовослужбовців.

Система Особл. част. КК побудована за ознаками родового об'єкта. Порівняно з КК 1960 Особл. част. поповнилася новими розділами: «Злочини проти довкілля» (розд. VIII), «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж» (розд. XVI), «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнар. правопорядку» (розд. XX). У самостійні розділи було виокремлено злочини проти громад. безпеки (розд. IX), злочини проти безпеки в-ва (розд. X), злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (розд. XI), злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та ін. злочини проти здоров'я населення (розд. XIII). На відміну від КК 1960, де окремо передбачалася відповідальність за злочини проти держ. і колективної власності (гл. II), а також за злочини проти індивідуальної власності (гл. V), у КК 2001 виділено єдиний розд. VI – «Злочини проти власності». Положення розд. VII «Злочини у сфері господарської діяльності» забезпечують відповідність положень зак-ва про крим. відповідальність умовам перехідної економіки від планово-адм. до ринкової.

У цілому до новел, притаманних нормам Особл. част. КК, належать:

- 1) відмова від вказівок на адм. преюдицію (що призводила до автоматичного визнання злочинними діями адм. проступків при повторному їх здійсненні) як умову крим. відповідальності;
- 2) трансформація значної кількості норм Особл. част., якими в КК 1960 були передбачені формальні склади, у норми з матеріальними *складами злочинів*, що є свідченням про підвищення рівня (планки) сусп. небезпечн. діяння для визнання його злочином;
- 3) розширення в Особл. част. кількості бланкетних норм;
- 4) обмеження, уточнення або роз'яснення оціночних понять; забезпечення багатьох статей Особл. част. примітками з роз'ясненнями понять;
- 5) збільшення кількості норм, якими заохочуються щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданого збитку та усунення заподіяної шкоди, що відповідає ідеї гуманізації крим. зак-ва і має перспективу розширення;
- 6) зниження для більшості злочинів покарань у виді позбавлення волі та уведення в санкції покарань, альтернативних йому;
- 7) порівняно з КК 1960 з числа злочинних виключено низку діянь, котрі не є сусп. небезпеч., тобто не заподіюють і не здатні заподіяти істотної шкоди економічним, політичним, соціал. або ін. інтересам особи, сусп. і держави. Разом із тим збережено і багато злочинів, що були сформульовані в КК 1960 доволі вдало;
- 8) передбачено сувору відповідальність за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з наданням можливості застосування до осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості та невеликої тяжкості, покарань, не пов'язаних із позбавл. волі, і навіть звільнення від крим. відповідальності.

КК є досконалішим порівняно з попередніми вітчизняними крим. кодексами, загалом відображає досягнення сучасної крим.-правової науки, закріплює принципи гуманізму і законності.

Лит.: Уголовный кодекс Украины / науч. ред. и предисл. В. Я. Тация, В. В. Сташиса. – СПб., 2001; Борисов В. І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права // Пи-

тання боротьби зі злочинністю. – 2014. – Вип. 26; Сташис В. В. Основні новели нового Кримінального кодексу України // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2(33) – № 3(34).

В. Я. Тацій, В. І. Борисов

НАСТУПНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ з'єднує минуле, сьогодення і майбутнє, вводить в життя нового покоління вже апробовані часом досягнення у цій галузі права. Водночас, хоча новації і звернені в майбутнє, їх сила – у зв'язку з минулим та опорі на нац. традиції та звичаї, що є засторогою від необачного копіювання іноз. права.

Наступність у крим. зак-ві – це такий зв'язок між двома законами, які встановлюють злочинність і караність діяння та ін. його крим.-правові наслідки, при якому в новому нормат. акті зберігаються осн. ознаки, які визначають змістовну і формальну характеристику попереднього крим. закону. Ці ознаки виступають елементами наступності, тобто тими частками, які в сукупності дозволяють зробити висновок про наявність чи відсутність зв'язку між раніше діючими і новими законами. Наступність найбільш яскраво виявляється в кодифікованих нормат.-правових актах. Це було значною мірою враховано зак-вцем у *КК України 2001*. Зокрема, забезпечена наступність тих положень, які витримали апробацію часом і відповідають нормам цивілізованого *крим. права*, а саме: збережені й розвинені відомі й раніше чинному *КК 1960* положення про *підстави крим. відповідальності*, межі чинності крим. закону, форми *вини*, відповідальність за *незакінчений злочин*, *співучасть* тощо.

Лит.: Бажанов М. И. К вопросу о преимуществах в уголовном праве // Проблемы законности. – 1995. – Вып. 30; Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз *КК України 1960 р.* та *2001 р.*). – К., 2001.

Ю. В. Баулін

ПЕНАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА (від лат. poena – «покарання» і actio – «дія») – напрям *крим.-правов. політики* д-ви, який полягає у встановленні у законі *про крим. відповідальність* видів і розмірів *покарань*, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють *злочини*.

Крим.-правова політика д-ви у сфері протидії злочинності здійснюється принаймні на двох рівнях. Перший рівень її здійснення – правотворчий – полягає у створенні крим.-правових засобів для протидії злочинності; другий – правозастосовний – у застосуванні таких засобів. Інколи виділяються й ін. рівні здійснення крим.-правової політики (доктринальний, концептуальний та ін.) На правотворчому рівні здійсненні крим.-правової політики д-ва, що представлена, як правило, Парламентом, встановлює, які діяння є злочинами, та якій відповідальності підлягають особи, що їх вчинили.

Установлення злочинності, тобто передбачення певних *сусп. небезпеч. діянь* у законі про крим. відповідальність як злочинів, є *криміналізацією злочинів*. Установлення ж крим. відповідальності за криміналізовані діяння полягає у визначенні в законі тих заходів, в яких така відповідальність полягає. Оскільки осн. заходом крим. відповідальності за *крим. правом* України є покарання, то осн. обсяг законод. встановлення крим. відповідальності покладається на встановлення караності злочинів, яке прийнято називати **П. к.-п.** У зв'язку з цим **П. к.-п.** слід розглядати як вужче поняття порівняно із встановленням крим. відповідальності, позаяк останнє охоплює собою, окрім **П. к.-п.**, також і законод. визначення ін. заходів крим. відповідальності: судимості, заходів, що застосовуються замість покарання при умовному звільненні від нього та ін. Разом із тим **П. к.-п.** є осн., найбільшою і найзначимішою складовою законотворчого рівня цього напрямку здійснення крим.-правової політики, хоча й не вичерпує його повністю.

Суб'єктом здійснення **П. к.-п.** в Україні є ВР України. Саме вона шляхом прийняття законів про крим. відповідальність встановлює види та розміри покарань, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють злочини. Ра-

зом із тим для **П. к.-п.** певне значення має діяльність КС України. Зокрема, у тих випадках, коли КС виступає як «негативний законодавець», скасовуючи з мотивів неконституційності (п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції) окремі положення крим. закону, що визначають караність злочинів, він тим самим вносить певні зміни до здійсненої зак-вцем пеналізації. Напр., рішенням КС України від 29.12.1999 у справі про *смертну кару* були визнані неконституційними положення ст. 24 Загал. част. та положення санкцій статей Особл. част. КК України 1960, які передбачали смертну кару як вид покарання. Таке рішення не лише змінило пеналізацію деяких злочинів за КК 1960, а й створило обмеження для майбутнього крим. зак-ва: приймаючи КК України 2001, зак-вць вже був зв'язаний ним і не міг передбачити в законі смертну кару під загрозою визнання відповідних положень КК 2001 неконституційними.

За своїм змістом **П. к.-п.** полягає у визначенні покарання за вже криміналізований злочин. Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого». Тому **П. к.-п.** полягає у «передбаченні» (ч. 1 ст. 50 КК) або «визначенні» (ч. 3 ст. 3 КК) покарання у законі, оскільки зак-вць передбачає (визначає) як в цілому *систему і окремі види покарань*, так і караність окремих злочинів зокрема.

Діяльність зак-вця по **П. к.-п.** набуває формального вираження виключно в законі, а саме – у законі про крим. відповідальність. Цей висновок впливає з п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції, згідно з яким виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами, ... та відповідальність за них», а також ч. 3 ст. 3 КК, відповідно до якої злочинність діяння, а також його караність та ін. крим.-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Таким чином, формою **П. к.-п.** є крим.-правова законотворчість – прийняття закону про крим. відповідальність, внесення до нього змін та доповнень. Ме-

тою **П. к.-п.** є нормат. забезпечення судів таким крим.-правовим засобом протидії злочинності, як покарання.

Залежно від ступеня узагальнення нормат. матеріалу у законі про крим. відповідальність виділяється два рівні **П. к.-п.** Перший – це **П. к.-п.** на рівні Загал. частини КК, яка полягає у встановленні системи покарань, зокрема: визначенні переліку видів покарань; встановленні змісту кожного окремого виду покарання; визначенні строків (розмірів) кожного виду покарання; встановленні співвідношення між видами покарань; визначенні особливостей встановлення у санкціях чи застосування окремих видів покарання тощо. Другий рівень – це **П. к.-п.** на рівні Особл. част. КК, яка полягає у встановленні видів і розмірів покарань у санкціях за конкретні злочини. Перший рівень **П.** є нормат. основою для здійснення другого рівня і в разі виявлення суперечностей між приписами Загал. та Особл. частин КК щодо **П. к.-п.** застосуванню підлягають приписи Загал. част.

Принципи та правила здійснення **П. к.-п.** у чинному КК закріплені фрагментарно і в основному розробляються у наук. дослідженнях. До осн. принципів **П. к.-п.** належать такі. По-перше, принцип верховенства права і дотримання прав людини, який стосовно **П. к.-п.** означає, що в порядку застосування покарання можуть бути обмежені тільки ті права людини і в тому обсязі, в якому це допускається Конституцією України та міжнар.-прав. актами в галузі прав людини. І навпаки, не можуть бути встановлені в процесі **П. к.-п.** підстави для обмеження тих прав людини, стосовно яких в названих актах є пряма або непряма заборона на їх обмеження (право на життя, здоров'я, честь і гідність та ін.). По-друге, принцип відповідності (співрозмірності) між ступенем сусп. небезпеч. злочину та ступенем суворості покарань, що встановлюються за його вчинення. У цьому проявляється зв'язок пеналізації з матеріальною ознакою злочину: чим сусп. небезпечнішим є злочин, тим суворіші види і розміри покарання можуть бути встановлені за його вчинення. По-третє, принцип диференціації покарання, який полягає у встанов-

ленні різних за ступенем суворості, особливостями карального та виправного впливу та ін. властивостями покарань за різні злочини. По-четверте, принцип законод. визначеності, який полягає в тому, що види і розміри покарань, встановлені у законі про крим. відповідальність, мають бути чітко сформульованими, прогнозованими і, за можливості, стабільними. **П. к.-п.** здійснюється з дотриманням й ін. принципів. До осн. правил **П. к.-п.** належать: відповідність санкцій приписам Загал. част.; неможливість об'єднання в одній санкції покарань за злочини різної сусп. небезпеч.; однаковість впливу кваліфікуючих ознак на сусп. небезпеч.; правила законод. техніки при формулюванні положень Загал. част. щодо системи покарань та санкцій в Особл. част. КК та ін.

П. к.-п. слід відрізнити від криміналізації злочинів. Визнаючи певне діяння злочин. (здійснюючи криміналізацію) зак-вещь одночасно й обкладає його санкцією (здійснює пеналізацію). Оскільки криміналізація – це процес і результат визнання певного сусп. небезпеч. діяння злочином, вона завжди поєднана з пеналізацією. Відповідно до ч. 2 ст. 1 КК України, він «визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Тобто закон установлює нерозривний зв'язок визначення діяння як злочин. й обкладення його покаранням: не може бути певне діяння передбачене в законі як злочин без визначення його караності. З ін. боку, **П. к.-п.** піддається тільки криміналізоване діяння, тобто злочин, а не будь-який ін. вид правопорушення (цив., адм. тощо). Проте така часова і суб'єктна близькість указаних процесів зовсім не свідчить про те, що один із них поглинає собою ін. **П. к.-п.** є процесом самостійним, відмінним від криміналізації, оскільки, по-перше, має власні підстави і правила здійснення, а, по-друге, не кожного разу відбувається одночасно з криміналізацією. Зокрема, тільки при встановленні злочинності певного діяння вперше **П. к.-п.** здійснюється одночасно з його криміналізацією (т. з. «первинна пеналізація»). У випадку, коли змінюється санкція за діяння, яке було і продовжує залишатися

злочин., **П. к.-п.** здійснюється на базі вже раніше здійсненої криміналізації (т. з. «вторинна пеналізація»).

Від **П. к.-п.** слід відрізнити *депеналізацію крим.-правову*, яка не є її складовою, а також призначення покарання судами на правозастосовному рівні здійснення крим.-правової політики.

Лит.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К., 2005; Пономаренко Ю. А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 3(15); Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів // Питання боротьби зі злочинністю. – 2009. – Вип. 17; Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1.

Ю. А. Пономаренко

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ – це майно чи прирівняні до нього ін. предмети, об'єктивні явища матеріального світу, які є об'єктами екон. відносин власності та характеризуються при цьому фіз., екон., соціал. і юрид. ознаками й виступають матеріальною формою вираження («субстратом») або необхідною умовою функціонування сусп. екон. відносин власності, що охороняються крим. законом від злочин. посягань, передбачених ст.ст. 185–198 розд. VI Особл. част. КК України.

Видами **П. з. проти в.** є: 1) чуже майно (ст.ст. 185–187, 189–191, 193–197 і 198 КК); 2) об'єкти (явища), прирівняні до майна – електрична й тепла енергія (ст. 188¹ КК), зем. ділянки (ст. 197¹ КК); 3) право на майно (ст.ст. 189 і 190 КК); 4) дії майнового характеру (ст. 189 КК).

Родове поняття **П. з. проти в.** характеризується чотирма обов'язковими (конститутивними) ознаками: фіз., екон., соціал. та юрид. Фіз. ознака **П. з. проти в.** означає, що до нього належать, як правило, майно, у т. ч. речі, гроші, цінні папери; документи, що є еквівалентом вартості; ін. явища матеріального світу, прирівняні до майна (енергія електрична, тепла тощо), що можуть бути вилучені з володіння власника або ін. їх володільця, привласнені, спожиті, пошкоджені або знищені й які доступні для об'єктивного сприйняття ззовні.

Екон. ознака вказує на те, що предмет має мінову (грошову оцінку, ціну) і споживчу вартість (госп.-екон. або культурну цінність, корисність), здатний задовольняти матеріальні й пов'язані з ними ін. потреби людини. Екон. ознака **П. з. проти в.** значною мірою визначає соціал. сутність цих злочинів, їх *сусп. небезпеч.* і лежить в основі виокремлення видів розкрадань та ін. злочинів проти власності. Вираженням вартості предмета є його грошова оцінка, тобто ціна, яка становить сутність вартості. При цьому вартість таких предметів визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, існуючими на момент скоєння злочину. За відсутності зазначених цін на майно його вартість може бути визначено шляхом проведення відповідної експертизи. З

урахуванням вказаної ознаки **П. з. проти в.** визнаються документи, що є еквівалентом вартості. Такі документи мають номінальну вартість, що дорівнює вартості відповідного майна, послуг, робіт: проїзні білети на тр-т та трансп. абонементи, за виключенням іменних білетів та бланків, які потребують дод. оформлення; білети та абонементи на відвідування театральних спектаклів, концертів, кіносеансів, циркових та ін. видовищ тощо; білети різних лотерей; знаки поштової оплати; жетони, що замінюють гроші; оплачені магазинні чеки; талони на паливно-мастильні матеріали. Не є **П. з. проти в.** док-ти, які самі по собі не є еквівалентом платежу товарів, робіт чи послуг (не є носіями вартості і не перебувають на балансі орг-ції як товарно-матеріальні цінності), а потребують дод. оформлення чи надають лише право на отримання таких благ: проїзні білети на тр-т, які потребують дод. оформлення; накладні на отримання товару; доручення на отримання певних матеріальних цінностей; неоплачені товарні чеки; легітимаційні знаки (жетони та квитанції установ, що надають певні послуги). Зокрема, заволодіння такими документами чи знаками має розглядатися лише як *готування до вчинення злочину (крадіжки, шахрайства* тощо). Не можуть визнаватися **П. з. проти в.** документи, які взагалі не мають майнового характеру, а лише посвідчують певні факти, події, або ж особу. *Крим. відповідальність* за заволодіння такими документами передбачена ст. 357 КК.

Соціал. ознака свідчить, що до **П. з. проти в.** відносять лише ті об'єкти матеріального світу, які є результатом вкладеної в них людської праці й які мають певну значущість (цінність), важливість як для окремої особи, так і певної соціал. групи, класу, народу, сусп-ва, людства в цілому. Указані об'єкти (майно, у т. ч. речі, гроші, цінні папери, ін.) мають бути включеними у сферу сусп. відносин власності, тобто мають бути залученими до фондів власника й мати певну цінність (значущість) для нього та ін. суб'єктів відносин власності (привласнення). Через відсутність указаної ознаки не є **П. з. проти в.** об'єкти природних ресурсів в їх природному стані: ліс на корені, риба, ін. водянні тва-

рини в природних водоймищах, звірі у лісі тощо. Заволодіння такими предметами, їх знищення або пошкодження утворює за наявності всіх необхідних умов посягання на довкілля (ст.ст. 245, 246, 248, 249 КК). Проте, якщо зазначені предмети були вилучені із цього середовища цілеспрямованою працею людини (виловлена риба, зрублене дерево тощо) або відокремлені від нього (звір чи птах, які відловили капканом, риба, зловлена у сітки чи поміщена в підводні садки) та включені до фондів власника як майно, зазначені природні об'єкти виступають **П. з. проти в.** Так, заволодіння деревами, зрубаними та підготовленими до складування або вивезення, вилов риби чи водних тварин зі спец. облаштованих або пристосованих водоймищ, в яких вони вирощуються підприємствами, орг-ціями чи гр-нами, слід кваліфікувати як відповідний злочин проти власності.

Юрид. ознака підкреслює те, що ці предмети (явища) матеріального світу є чужими для винного і він не має на них ні дійсного, ні уявного (спірного) права. Якщо ж особа самовільно, всупереч встановленому порядку, у цілях здійснення свого уявного права, обґрунтованість якого оспорується, незаконно вилучає ці предмети, будучи переконаною в правомірності своїх домагань, – таке діяння за наявності підстав слід кваліфікувати як *самоправство* (ст. 356 КК) або посягання на ін. правоохоронювані інтереси. Указані предмети належать на праві власності ін. особі (містяться в її фондах) або перебувають у її володінні з певних юрид. (напр., на умовах договорів оренди, позички, побутового прокату) чи фактичних (напр., володіння чужим знайденим майном або таким, що випадково опинилось у особи) підстав. Власне ж майно особи, напр. при його знищенні, не може бути **П. з. проти в.** Тому не є **П. з. проти в.** майно, яке належить особі, що вчиняє протиправні діяння, на праві спільної сумісної власності (майно, набуте подружжям за час шлюбу, а також у результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, отримане внаслідок приватизації житла – квартири чи будинку, що використовується для ведення особистого селянського господарства його членами, та ін.).

Крім заг. обов'язкових ознак окремі **П. з. проти в.** мають спец. (дод.) ознаки, що конкретизують (уточнюють) предмет цих злочинів. До таких ознак належать, зокрема, правовий статус винної особи щодо майна як предмета злочину: воно їй ввірено, перебуває в її віданні або доручено для зберігання чи охорони (ст.ст. 191 і 197 КК); особлива історична, наук., художня чи культурна цінність чужого майна або скарбу (ст. 193 КК); спец. ознаки об'єктів електроенергетики (ст. 194¹ КК); ознаки майна, завідомо одержаного злочин. шляхом (ст. 198 КК).

Сукупність усіх указаних ознак предмета злочину (фіз., екон., соціал. та юрид.) слугує підставою для віднесення вчинених діянь, пов'язаних із протиправним впливом на цей предмет, до злочинів проти власності і, таким чином, їх кваліфікації (за наявності всіх необхідних ін. умов) за відповідними статтями розд. VI Особл. част. КК. Відсутність хоча б однієї з визначених ознак унеможлиблює визнання дій винного як злочину проти власності через відсутність такої обов'язкової ознаки складу цього злочину, як його предмет.

З ін. боку, наявність зазначених чотирьох обов'язкових ознак предмета не завжди дає підстави кваліфікувати дій винної особи як посягання на відносини власності, оскільки такі предмети через свої дод. ознаки включені у сферу ін. сусп. відносин, а тому злочин. посягання на них, за наявності ознак відповідних складів злочинів, слід кваліфікувати за ін. статтями КК. Так, не є **П. з. проти в.** вогнепальна зброя (крім гладкоствольної мисливської зброї, бойових припасів до неї, пневматичних рушниць, газових і сигнальних пістолетів та деяких ін. засобів, які не містять вибухових речовин), бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, радіоактивні матеріали; наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори; військ. майно та ін., які на підставі особливо небезпеч. своїх властивостей визначені законом як *предмети злочинів проти громад. безпеки, нар. здоров'я, військ. злочинів* тощо (ст.ст. 262–267, 308, 312, 410–413 КК та ін.).

Не є **П. з. проти в.** об'єкти інтелектуальної та промислової власності, ін. об'єкти авторських та суміжних прав (ст.ст. 176, 177 КК).

Злочини у формі крадіжки (ст. 185 КК), шахрайства (ст. 190 КК), *привласнення чи розтрата* (ст. 191 КК) слід відрізняти від дрібного викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата як адм. правопорушень, передбачених ст. 51 КпАП. Відповідно до зазначеної статті КпАП викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 н. м. д. г.

Лит.: Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Х., 1975; Матьшевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996; Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення. – Х., 2011.

М. І. Панов, П. В. Олійник

АВТОМАТИЗАЦІЯ ОБЛІКУ ЗЛОЧИНЦІВ призначена для оперативного інформаційного забезпечення розкриття і розслідування, а також попередження злочинів. Основою цих обліків є збір, накопичення й аналіз поглиблених (стосовно пошукової та довідкової облікової інформації) криміналістично значимих даних та зведень про суб'єктів злочинів і зв'язаних з ними подій.

Перші спроби автоматизувати облік злочинців шляхом створення дактилоскопічних пошукових систем можна віднести ще до 1968 р., коли у США за ініціативою ФБР була створена комп'ютерна система ідентифікації відбитків пальців рук AFIS. У системі використана методологія розпізнавання, обробки та зберігання відбитків пальців рук, розроблена Національним інститутом стандартів і технологій (NIST) США. Подальшим розвитком цієї технології була розробка NIST у 1972 р. системи розпізнавання папілярного узору FINDER (скорочення від FINGERprint [«відбиток пальця»] та reaDer [«пристрій для зчитування»]) для автоматизації вводу відбитків пальців рук у надвелику базу даних дактилоскопічної інформації ФБР.

Система FINDER показала високі результати при роботі із значними масивами відбитків, знятих за допомогою чорних барвників, а також із чорно-білими зображеннями і стала своєрідним стандартом для створення сучасних автоматизованих облікових систем.

Удосконалена система AFIS отримала назву Integrated Automated Fingerprint Identification System (IAFIS) – Інтегрована Автоматизована Система Ідентифікації відбитків пальців яка розміщена в місті Класбурзі (західна Вірджинія). На сьогодні дактиломасив ФБР США налічує понад 50 млн. дактилокарт. Система дозволила онлайнний доступ до бази даних ФБР майже всім правоохоронним органам 50 штатів. Час на обробку запитів складає близько двох годин (для порівняння: раніше на це потрібно було до 20 днів). Окрім відбитків пальців IAFIS містить досьє і здатна протягом доби надати правоохоронній установі, що направила запит (у тому числі й цивільній), всю

кримінальну інформацію по конкретній особі. Раніше на такі перевірки потрібно було до трьох місяців.

Практично всі сучасні автоматизовані дактилоскопічні системи обліку злочинців, наприклад, PRINTRAK, COGENT (США); «MORPHO» (Франція), EURODAK (ЄС), NEC (Японія), «Папилон», «Сонда» (Росія), «Дакто 2000» (Республіка Білорусь) є аналогом AFIS з певними вдосконаленнями.

В Україні автоматизація окремих криміналістичних обліків бере початок з 90-х років із впровадженням автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем (АДІС) та інформаційно-пошукових систем (АІПС), які відрізнялися як апаратною реалізацією, так і організаційною структурою, що пояснюється часом створення, комплексом вирішуваних задач, різноманітністю використаного програмного забезпечення, рівнем взаємодії з іншими базами даних. Це, перш за все, стосується нині діючих систем, таких як: АДІС «ДАКТО 2000» (Білорусь), «Сонда» (Росія) – для ведення дактилоскопічних обліків та досліджень; АІПС – «ATLAS», «Відеооблік», «Відеоряд» (Україна) – для ведення відеообліків.

Інформаційну базу вітчизняної системи обліку злочинців складають автоматизовані оперативно-довідкові, пошукові та криміналістичні обліки МВС України, які ведуться на державному, регіональному й місцевому рівнях. Особливу роль у розкритті і розслідуванні злочинів відіграють централізовані і регіональні обліки, зосереджені в департаменті інформаційних технологій (ДІТ) МВС України, ГУМВС, УМВС, УМВСТ та локальні обліки міськрайлінорганів.

В ДІТ дані про злочинців накопичуються й обробляються в автоматизованих банках криміналістично значимої інформації, що представляють собою єдину інформаційну структуру, яка є одним з основних компонентів загальнодержавної автоматизованої системи інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні. Паралельно з ними також функціонують інші відомчі автоматизовані банки даних про злочинців.

Накопичена у цих обліках оперативно-довідкова, пошукова і криміналістична інформація про злочинців за змістом є криміналістичною. Це унікальні, багатопрофільні централізовані масиви інформації, які нараховують десятки мільйонів облікових документів на машинних носіях. Так лише в ДІТ МВС у пофамільній оперативно-довідковій базі на засуджених осіб зосереджено понад 2,5 млн. облікових документів, а у банку дактилоскопічної інформації – понад 2 млн. дактилокарт.

Централізовані пошукові обліки ведуться разом з централізованими криміналістичними обліками. У перспективі вони будуть інформаційно об'єднані в автоматизовану інтегровану базу даних.

А. о. з. дозволяє вирішити наступні завдання:

– швидко та достовірно встановлювати важливу для слідства інформацію про підозрюваних і звинувачуваних: чи був раніше засуджений, коли, за що, де відбував покарання тощо;

– прискорити та полегшити перевірку слідчих та оперативно-розшукових версій, наприклад, версій, що передбачають можливість скоєння злочину раніше засудженими за аналогічні злочини, які втекли з місць позбавлення волі, та ін.;

– здійснювати профілактичні заходи по упередженню злочинів.

Ефективність використання **А. о. з.** залежить від знання практичними працівниками його можливостей, а також від їх ініціативи і своєчасності звернення до їх допомоги.

Об'єктами оперативно-довідкового та пошукового обліку злочинців є підозрювані, обвинувачені або засуджені громадяни України, іноземці й особи без громадянства.

Об'єкти оперативно-довідкового обліку, як правило, мають причинно-наслідковий зв'язок з подією злочину; мають зовні очевидні, візуально-сприймані реєстраційні ознаки. Найчастіше використовують наступні види згаданого вище обліку:

– алфавітно-дактилоскопічний облік. Облік здійснюється у формі взаємозалежних автоматизованих алфавітних реєстрів і дактилоскопічних банків даних на осіб, які вчинили злочин, оголошені у розшук, засуджених до позбавлення волі, затриманих;

– фотовідеооблік. Це облік осіб за ознаками зовнішності у вигляді фототек, відеобанків і відеотек, що містять як відео-, так і фотозображення осіб, засуджених за вчинення злочинів (у тому числі злодіїв у законі й авторитетів кримінального світу, членів ОЗУ тощо), що становлять особливий інтерес для правоохоронних органів.

Централізованому пошуковому облікові підлягають:

- особи раніше засуджені;
- особи, оголошені в розшук;
- особливо небезпечні злочинці;
- безвісти зниклі злочинці;
- особи, що мають стійко виражену криміногенну орієнтацію.

У централізованому обліку особливо небезпечних (кваліфікованих) злочинців (рецидивісти, «гастролери», організатори злочинних груп, кримінальні авторитети) накопичення та обробка інформації здійснюється за допомогою підсистем на зразок «Досьє», «Відеоряд» за спеціальними обліковими формами. Облік, схильних до скоєння злочинів, проводиться шляхом фіксації ознак зовнішності в автоматизованих відеобанках чи відеотеках.

Криміналістичний облік на регіональному (обласному) рівнях ведеться у ДНДЕКЦ МВС, НДЕКЦ при ГУМВС, УМВС, УМВСТ з використанням автоматизованих банків даних (АБД). До них насамперед відносяться такі:

- база слідів пальців рук з місць нерозкритих злочинів;
- банк дактилокарт на осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів;
- база суб'єктивних портретів;
- банк записів анонімних повідомлень про загрозу вибуху та ін.

Форма ведення обліків злочинців визначається типом використаної інформаційної системи. Найчастіше використовують автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АПС) та автоматизовані банки відеоінформації.

У даний час в системі МВС України використовується цілий ряд АПС та автоматизованих банків відеоінформації (АБВ), таких як АБД «Відеоряд», «Відеооблік» АПС «ATLAS» та ін. На сьогодні найбільш представленою в регіонах (областях) України, а також на рівні райлінійміськорганів є АПС «ATLAS», яка побудована на сучасній СБД «ORACL» за технологією клієнт/сервер та має відкриту архітектуру, має простий та зручний графічний інтерфейс, що дозволяє вести облік злочинців як на рівні експертно-криміналістичних підрозділів, так і оперативним працівниками. АПС є ефективним засобом оперативного обліку осіб схильних до скоєння злочинів та дозволяє систематизувати інформацію про підоблікову особу, здійснювати пошук за заданими критеріями (анкетні дані, ознаки зовнішності та ін.), проводити впізнання потерпілими й очевидцями.

Система кримінального обліку злочинців не передбачена кримінальним процесуальним законом, проте порядок його використання визначається на підставі вимог Кримінального процесуального кодексу України, що стосуються загальних засад кримінального провадження (ст. 2), Законів України «Про міліцію» та «Про оперативно-розшукову діяльність». Сама ж процедура збирання матеріалів регламентується підзаконними актами, наказами, інструкціями МВС України, СБУ і прокуратури України.

Підставами для постановки на облік є:

- постанова про порушення кримінального провадження;
- постанова про виділення кримінального провадження чи про з'єднання кримінальних проваджень;
- постанова про передачу кримінального провадження;
- постанова про залучення в якості обвинувачуваного (підозрюваного);
- постанова органу розслідування або визначення суду про взяття під варту;

- постанова про відкриття розшукової справи;
- вирок суду;
- наявність у банку даних облікових документів на особу, спрямованих по іншим кримінальним провадженням.

Лит.: Оперативно-справочные, оперативно-розыскные, криминалистические и некоторые иные учеты, используемые при раскрытии и расследовании преступлений (справочник для следователей и оперуполномоченных уголовного розыска). – М., 1985; Плишкин П. П., Смирнов А. И. Решение оперативно-служебных задач органов внутренних дел на основе использования электронно-вычислительной техники : учеб. пособ. – М. : МВД СССР, 1990; Мазниченко Ю. О. Інформаційні технології в експертній практиці : навч.-практ. посіб. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007; Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009.

Ю. О. Мазниченко

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ – це галузевий принцип кримінально-виконавчого права, що передбачає встановлення умов розділення і утворення однорідних груп засуджених, які передбачають проведення правомочними суб'єктами аналізу поведінки засудженого в період відбування покарання з метою виділення групи ознак, пов'язаних із зменшенням, збереженням, збільшенням обсягу правообмежень для засудженого. **Д. та і. в. п.** являє собою єдиний, взаємообумовлений і взаємопов'язаний процес, який дозволяє скорегувати виправний вплив в залежності від групових та індивідуальних ознак засуджених.

Принцип **Д. та і. в. п.** пронизує практично всі норми кримінально-виконавчого права і дозволяє забезпечити реалізацію цілей кримінального покарання щодо конкретного засудженого.

Даний принцип походить *від такого принципу кримінального права, як диференціація й індивідуалізація відповідальності. В кримінально-виконавчому праві він виражається в диференціації й індивідуалізації виконання (відбування) покарання.* Первинну кримінально-правову диференціацію засуджених проводить суд на стадії виголошення вироку, керуючись нормами кримінального закону, у тому числі положеннями Загальної частини КК України. На цій стадії обирається реальна або умовна міра покарання, її вид, вид і строк (міра) позбавлення волі. Подальша класифікація засуджених йде на підставі вже норм кримінально-виконавчого законодавства і здійснюється установами й органами виконання покарання. При виконанні позбавлення волі в першу чергу враховуються вимоги роздільного тримання засуджених залежно від їх соціальних, біологічних якостей (вік, стать, громадянство, стан здоров'я, наявність у засуджених жінок малолітніх дітей тощо). Диференціація (класифікація) засуджених проводиться також у межах однієї установи (переведення на поліпшені умови тримання, система структурних ділянок виправних і виховних колоній, створення локальних профілактичних ділянок і т. ін.).

Принцип **Д. та і. в. п.**, в свою чергу, як і у кримінальному праві, обумовлюється принципом справедливості. Справедливо призначене покарання утворює міцну основу для його справедливого виконання. Лише наявність цих двох компонентів здатна забезпечити досягнення цілей покарання. Диференціація виконання покарань покликана забезпечити реалізацію справедливості, що визначається диференційованим підходом, відношенням до засуджених різних груп.

Диференціація виконання покарань проявляється перш за все у встановленому порядку виконання та відбування покарання (різних умовах тримання, різному правовому положенні, рівні ізоляції), який застосовується залежно від ступеня суспільної небезпеки різних категорій засуджених, тобто шляхом фактичної реалізації кари, що впливає з позбавлення волі. Так, цілком справедливо, що порівняно з іншими засудженими, наприклад, засуджені до довічного позбавлення волі, відбувають покарання в установах найвищого рівня безпеки. У цьому і виражається диференційований підхід до засуджених залежно від суспільної небезпеки вчиненого злочину та особи засудженого.

Також диференціація виконання покарань *полягає в тому, що до різних категорій засуджених в залежності від тяжкості вчинених ними злочинів, злочинної діяльності в минулому, форми вини, поведінки в процесі відбування покарання застосовується каральний вплив в різних обсягах.*

Д. та і. в. п. і реалізація виховно-попереджувальних засобів припускає, по-перше, класифікацію засуджених (розподіл їх на відносно однорідні групи); по-друге, організацію кримінально-виконавчої діяльності з урахуванням особливостей особи засудженого, ступеня тяжкості вчиненого злочину, поведінки в період виконання покарання.

Індивідуалізація виконання (відбування) покарання і застосування інших виховно-запобіжних засобів тісно пов'язана з диференціацією засуджених і також починається при призначенні винній особі конкретного покарання. Норми кримінального, кримінального процесуального права вказують на

необхідність ретельного виявлення індивідуальних обставин, що впливають на призначення винному справедливого і доцільного покарання.

Принцип індивідуалізації виконання покарання базується на обліку не групових, а індивідуальних особливостей особи засудженого, які враховуються при відбуванні ним покарання. Індивідуалізація виконання покарання полягає в тому, що в умовах дотримання загальних норм закону відносно виконання покарання має місце індивідуальний підхід до кожного засудженого, що означає вибір потрібних саме даному засудженому заходів. Так, у ч. 4 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, в якій закріплений цей принцип, вказується, що засоби виправлення повинні застосовуватися з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину, а також поведінки засудженого під час відбування покарання. Індивідуалізація виконання покарання передбачає облік індивідуальних особливостей особистості засудженого, його позитивних і негативних якостей. На виявлення соціально-демографічних та морально-психологічних характеристик особистості кожного засудженого та їх використання в процесі виконання покарання спрямована діяльність усього персоналу установ і органів, що виконують покарання, і в першу чергу психологів і виховного апарату. При цьому виховний вплив на кожного засудженого базується з урахуванням стимулювання і розвитку його позитивних якостей і нейтралізації негативних.

Принцип індивідуалізації виконання покарання реалізується шляхом зміни правового статусу засудженого в залежності від поведінки при застосуванні заходів заохочення та стягнення.

Правові можливості індивідуалізації обмежені впливом інших принципів кримінально-виконавчого права (справедливості, законності), мети кримінально-виконавчої діяльності і, перш за все, мети загального попередження злочинів). Не можна не враховувати і обмежених можливостей установ і органів, що виконують покарання (у тому числі способів психодіагностики за-

суджених, засобів корекції їх поведінки). Але за наявності можливостей вони повинні бути максимально повно реалізовані. Тому цей принцип вимагає від персоналу кримінально-виконавчих установ і органів постійного підвищення рівня професійної психолого-педагогічної підготовки.

Диференційований та індивідуальний підхід до процесу виправлення засуджених підвищує ефективність цього процесу та сприяє успішному досягненню мети кримінального покарання.

У статті 5 КВК України «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань» важливе місце посідають **Д. та і. в. п.** Законодавче закріплення **Д. та і. в. п.** як принципу кримінально-виконавчого законодавства відбулося у ХХІ ст., хоча їхня сутність зародилась набагато раніше у юридичній літературі «диференціація» та «індивідуалізація» нерідко змішуються, хоча вони мають відносно самостійне значення. При цьому **Д. та і. в. п.** тісно взаємопов'язані та нерозривні. В наші дні до сих пір не вирішено однозначно питання про співвідношення диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

Диференціація виконання покарання полягає в застосуванні до різних категорій засуджених, в залежності від складу вчинених ними злочинів, рівня соціально-педагогічної занедбаності і криміногенної зараженості, у процесі відбування ними покарання різних форм та методів профілактично-виховного впливу. Одним з методів диференціації виконання покарань є класифікація засуджених. Диференціація виконання покарання – заснована на законі реалізація органами і установами виконання покарань карального, виправного впливу щодо класифікованих категорій засуджених, спрямована на вирішення завдань кримінально-виконавчого законодавства.

Вітчизняна пенітенціарна наука стверджує, що індивідуалізація виконання покарання спрямовує на урахування при застосуванні засобів виправлення і ресоціалізації особистості засудженого, ступеня, характеру суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину, поведінки засудженого під час від-

бування покарання. Індивідуалізація виконання покарання – безперервний, динамічний, особистісно орієнтований процес комплексного впливу на засуджених, який здійснюється органами і установами виконання покарань і включає вивчення, аналіз, оцінку їх особистісних якостей, поведінки під час відбування покарання, ставлення до основних засобів виправлення і ресоціалізації, взаємовідносин з іншими засудженими та персоналом органів і установ виконання покарань та зміну їх правового статусу.

Принцип **Д. та і. в. п.** – основні засадничі ідеї, які закріплені в нормах кримінально-виконавчого законодавства і є вимогами, які визначають, що до різних категорій засуджених з урахуванням їх соціально-демографічної, кримінально-правової, кримінально-виконавчої характеристик має застосовуватись різний обсяг карально-виправного впливу, а також що засоби виправлення і ресоціалізації засуджених мають застосовуватись з урахуванням індивідуальних особливостей особистості засудженого та його поведінки під час відбування покарання. **Д. та і. в. п.** покликані змінювати обсяг карально-виправного впливу для забезпечення справедливості покарання і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. У кримінально-виконавчому законодавстві закріплено загальні підстави і способи зміни правового статусу засуджених, що являє собою диференціацію виконання покарання. Одночасно зміна правового статусу має відбуватись з урахуванням поведінки засудженого, вчиненого діяння та інших індивідуальних характеристик.

Вимоги **Д. та і. в. п.** закріплені у Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими та Європейських пенітенціарних правилах. **Д. та і. в. п.** реалізуються безпосередньо при застосуванні засобів виправлення і ресоціалізації, закріплених в ч. 3 ст. 6 КВК України.

Різним аспектам проблеми **Д. та і. в. п.** присвятили свою увагу такі відоми вітчизняні і зарубіжні вчені, як Г. А. Аванесов, Л. В. Багрій-Шахматов, В. А. Бадира, О. І. Бажанов, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, К. А. Вакаріна, А. П. Гель, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, О. М. Зверева, О. О. Іванов,

І. І. Карпець, А. В. Кирилюк, В. В. Коваленко, О. Г. Колб, В. О. Корчинський,
М. О. Ларченко, І. С. Леонов, С. Я. Лихова, М. П. Мелентьєв,
В. О. Меркулова, О. С. Міхлін, О. О. Наташев, О. І. Осауленко,
М. С. Пузирьов, О. Л. Ременсон, А. В. Савченко, З. М. Сайфутдінов,
І. А. Сперанський, А. Х. Степанюк, О. В. Стругова, М. О. Стручков,
Ю. М. Ткачевський, В. М. Трубников, Б. С. Утевський, С. Я. Фаренюк,
С. В. Царюк, І. В. Шмаров, І. О. Янчук, І. С. Яковець та багато ін.

П. М. Ісаков, І. В. Білоус

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ – це соціальна політика держави, спрямована на подолання криминогенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витіснення, а також спеціальна випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів. Ідея боротьби зі злочинністю переважно шляхом її запобігання збагатилась новим змістом завдяки науковим працям зарубіжних і вітчизняних учених XIX–XX століть, у яких були закладені філософські, правові, соціологічні, моральні, психологічні, соціальні, антропологічні, організаційно-управлінські, економічні, технічні та інші основи запобігання злочинності і її проявів. Зокрема: запобігання злочинності – перспективний напрям протидії злочинності; основою системи запобігання злочинності є правова держава, в якій цей напрям є справою цих гілок влади; запобігання злочинності мислиться як єдність загальносоціальних і спеціальних видів і заходів діяльності держави і суспільства; обов’язковість участі громадськості у запобіганні злочинності; мета системи запобігання злочинності – істотне зниження і позитивні зміни якісних показників злочинності внаслідок зменшення детермінуючого впливу негативних явищ; ресурсне забезпечення запобігання злочинності; моніторинг стану злочинності й ефективності запобіжних заходів.

Система запобігання злочинності складається з напрямів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру, які у свою чергу мають відповідну структуру в залежності від об’єктів запобіжного впливу і повноважень суб’єктів запобігання злочинності.

Літ.: Курс криминології: у 2 кн. Кн. 1 : Загальна частина. – К., 2001; Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні. – Х., 2008; Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика). – Х., 2011; Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні. – Х., 2012.

В. В. Голіна

ЗЛОЧИННІСТЬ ОСІБ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ – сукупність злочинів бездомних, що перебувають на вулиці, не маючи придатного для проживання житла (постійного або тимчасового), в якому вони могли б залишатися у будь-який час за власною волею. **З. о. без в. м. п.** виокремлюється за особливістю соціального становища суб'єкта злочинної поведінки, що визначається: 1) відсутністю в нього постійного або тимчасового житла; 2) соціальним відчуженням, пов'язаним із фактом відсутності житла; 3) переважним способом життя – бродяжництвом. У своїй сукупності злочини зазначених осіб можна розглядати, з одного боку, як самостійну складову всієї злочинності, а з другого – особи без визначеного місця проживання зустрічаються так само серед первинних злочинців і рецидивістів, у злочинності неповнолітніх і серед осіб, що досягли віку повноліття, у злочинності осіб із психічними аномаліями, що не виключають стану осудності, та ін. До особливостей **З. о. без в. м. п.** слід віднести: 1) відмінність її структури від структури сучасної злочинності в цілому за основними кримінологічно значущими групами злочинів і за співвідношенням різних за ступенем тяжкості правопорушень; 2) той факт, що коливання у структурі загальної злочинності за інерцією не відбиваються на структурі злочинності бездомних; 3) умисну спрямованість злочинів бездомних; 4) концентрацію цієї злочинності у невеликих містах і сільській місцевості; 5) значну латентність злочинних діянь цих осіб; 6) підвищену віктимність як будь-кого з осіб без визначеного місця проживання, так і самих бездомних правопорушників; 7) наявність у детермінації цієї злочинності факту втрати людиною житла та ін.

Структура **З. о. без в. м. п.** представлена злочинами: а) проти власності (54,8 %); б) проти громадської безпеки, що пов'язані виключно з незаконним поводженням зі зброєю (14,1 %); в) у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (12,8 %); г) проти життя та здоров'я особи (11 %). Інші злочини складають 7,3 %. Понад поло-

вини всіх злочинів є особливо тяжкими й тяжкими злочинами, у той час як у структурі злочинності в цілому таких злочинів лише трохи більше третини.

Стосовно бездомних осіб, що вчинили кримінально карані правопорушення, слід говорити саме як про особу злочинця. Кримінологічний аналіз цих злочинців виявив, що серед бездомних правопорушників 88,5 % чоловіків і 11,5 % жінок. При цьому криміналізація поведінки бездомних жінок у 3–4 рази перевищує аналогічні процеси серед загальної кількості злочинниць в Україні. Найбільш представницькою є група бездомних правопорушників у віці 31–35 років (34,5 %). Лише незначна їх частина перебуває у шлюбних або фактичних шлюбних відносинах (3,5 %); у 15,2 % є діти. Переважна більшість бездомних раніше взагалі ніколи не працювали в своєму житті (72,4 %); 90,3 % правопорушників є громадянами України. Зовнішня міграція не є властивою для них. Переважним місцем перебування є обласні центри (58,6 %). Жоден правопорушник на час вчинення злочину не мав власного житла, але у 65 % із них житло колись було. У минулому це були переважно соціалізовані члени суспільства, хоча вже до втрати ними житла міг розпочатися процес їх десоціалізації, який нерідко й призводив до стану бездомності та продовжував інтенсивно відбуватися саме після цього. Понад 5 років мали загальний стаж проживання на вулиці 25,3 % осіб; від півроку до трьох років – 49,4 %; від трьох до п'яти років – 18,1 %; не більше шести місяців – 7,2 %. Рівень рецидиву, включаючи й віддалений у часі рецидив, складає понад 55 %. Проте спеціальний рецидив спостерігається лише у третини бездомних (31,4 %). Кожний 6–7 злочин вчиняється у групах, які здебільшого мають примітивний в організаційному плані характер, без будь-якої підготовки до вчинення злочинного діяння, планування та ін. Понад половини злочинців (57,8 %) знаходилися у стані алкогольного сп'яніння; 18,7 % – у стані наркотичного або токсикологічного сп'яніння. Переважній більшості злочинців (82,8 %) призначалося покарання у виді позбавлення волі, причому здебільшого строком понад п'ять років. Серед обставин, що обтяжують покарання, у

вироках суду найчастіше вказувалося на вчинення злочину повторного чи рецидивного злочину, групою осіб за попередньою змовою, з особливою жорстокістю, стосовно малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває у безпорадному стані, а також на наявність тяжких наслідків. У випадках учинення злочинів бездомними особами каральний потенціал держави відрізняється значною потужністю.

Особа злочинця за своїми морально-психологічними властивостями в цілому відрізняється як від законслухняних громадян, так й основної маси правопорушників. Потреби й інтереси бездомних громадян відрізняються загальною обмеженістю, мізерністю та примітивним характером. Вони корелюють із так само доволі примітивним характером власної шкали цінностей таких осіб. Фактично ці особи перебувають у процесі розпаду їх особистості. З кожним роком, проведеним на вулиці, процеси морально-психологічного занепаду лише заглиблюються. Тому характерною особистісною рисою є, як правило, глибока, а іноді й незворотна деформація не лише моральних, а й правових установок та орієнтацій. У більшості випадків щодо правопорушників без визначеного місця проживання може йтися про правовий нігілізм як про один із тяжких видів деформації правосвідомості. Емоційно-вольова складова особи злочинців без визначеного місця проживання має збитковий характер. У 78,3 % осіб, стосовно яких проводилося відповідне експертне дослідження, виявлено психічні аномалії, що в цілому не виключали осудності. Залежно від глибини моральної деградації на момент вчинення злочину бездомних правопорушників можна поділити на: а) злочинців із незначним (початковим) ступенем моральної занедбаності; б) правопорушників із помірним (вираженим) ступенем моральної занедбаності; 3) осіб із тяжким (яскраво вираженим, сильним, домінантним) ступенем моральної занедбаності; 4) злочинців із глибоким (повним, незворотним) ступенем моральної занедбаності. При цьому глибина деградації зумовлюється багатьма факторами, як-от: строк перебування людини на вулиці та її пристосування до життя у

таких умовах, причини, за якими вона втратила житло, стан її здоров'я, попередній кримінальний досвід, найближче побутове оточення, наявність життєвих перспектив щодо зміни подібних умов перебування, якими визначатиметься прогноз позитивного результату ресоціалізації, бажання змінити такий спосіб життя та ін.

Специфіка детермінації злочинності осіб без визначеного місця проживання полягає в тому, що весь процес її зумовлювання умовно можна поділити на два відрізки. Межею між цими відрізками є факт утрати людиною житла, внаслідок чого вона змушена знаходитися на вулиці. При цьому на першому відрізку у детермінаційному комплексі злочинності осіб без визначеного місця проживання діють дві групи чинників: а) ті з них, що відносяться до особи (група особистісних якостей, тобто властивостей суб'єктивного характеру); б) ті, що відбивають вплив середовища на особу (група зовнішніх факторів, або чинників об'єктивного характеру). До першої групи чинників віднесені: певні особистісні риси та властивості людини (недостатня здатність до соціалізації і, як наслідок, низький рівень соціальної обізнаності й пристосованості до обрання раціональної та безпечної лінії поведінки, наявність фізичних і психічних вад, у тому числі схильність до дромоманії, вживання психоактивних речовин, деякі особистісні риси, такі як легковажність, довірливість, навіюваність та ін.). Другою групою чинників охоплюється значна їх кількість, які за масштабністю їх походження можна поділити на макро- і мікрорівневі. Макрорівневі зовнішні чинники представлені комплексом детермінант загальнодержавного значення, що зумовлюють, з одного боку, факт знаходження людини у стані соціального виключення, а з другого – формування криміногенно орієнтованої свідомості й психології людини, що виявляється найпотужнішою складовою у механізмі злочинної поведінки останньої. До них належать недоліки й прорахунки у таких сферах життєдіяльності суспільства, як соціально-економічна, політична, морально-психологічна, організаційно-управлінська, правова та ін. До детермінант мікрорівневого хара-

ктеру відносяться численні негативні явища, що мають місце в таких сферах, як сімейна, виховна, дозвільне та найближче побутове оточення особи та ін. До цієї ж ланки детермінації слід відносити засудження та вплив місць позбавлення волі; факти недобросовісних угод із житлом; виселення внаслідок різних причин без надання громадянам інших житлових приміщень; утрату житла через заборгованість та ін. Другий відрізок процесу соціального виключення людини, що безпосередньо веде до вчинення злочину, зумовлюється дією чинників, що містяться, по-перше, у найближчому середовищі людини, а по-друге, у середовищі, взятому у широкому смислі слова (ставлення всього суспільства до проблеми бездомності, офіційних та неофіційних структур, окремих громадян та ін.). У найближчому середовищі, в якому опинилася бездомна особа, починають діяти неписані норми соціального дна із відповідною шкалою цінностей, що стають жорстким регулятором її поведінки. Згодом особа повністю підкорюється об'єктивно існуючому середовищу, що починає встановлювати своєрідний диктат над її поведінкою. При цьому комплекс проблем, який переважно стосується неможливості задоволення потреб у житлі, харчуванні, дотриманні елементарної гігієни, медичній допомозі, відсутності перспективи повернутися до нормального життя, потерпання від фізичного та психічного насильства тощо, відбиваючись у свідомості бездомної людини, призводить до виникнення різного роду поведінкових відхилень від законослухняного життя аж до вчинення злочинів. Що стосується ставлення суспільства до проблеми бездомності як чинника, що детермінує злочинність цих осіб, то криміногенний потенціал цього ставлення міститься у таких соціальних проявах, як презирство суспільства до бездомних і категоричне заперечення проти будь-якої соціальної активності щодо полегшення участі останніх; його байдужість та мовчазне примирення з необхідністю існувати поряд із такою суспільною стратою; страх перед проблемою бездомності та пов'язаними з нею «ускладненнями» для благополучної частини населення та ін.

Усі об'єкти запобіжного впливу у сфері боротьби зі **З. о. без в. м. п.** за часом їх виникнення доцільно поділити на первинні та подальші. Первинними об'єктами запобіжного впливу є негативні чинники, що потенційно здатні призводити до стану бездомності людини. За походженням ці чинники можуть мати суб'єктивний або об'єктивний характер. Об'єктами запобіжного впливу після виникнення стану бездомності (подальші об'єкти), мають ставати: загальна депривація людини; недостатність соціальної допомоги таким категоріям громадян, включаючи й недостатню потужність постпенітенціарної адаптації; недосконалість нормативно-правової бази, якою регулюється порядок й строки відповідної допомоги людям, які перебувають у складних життєвих обставинах; байдуже або вороже ставлення людей до осіб групи соціальної ексклюзії; численні прояви маргінальної субкультури; місця звичної концентрації таких осіб. При цьому за характером носіїв негативних чинників, що виступають об'єктами запобіжного впливу, у запобіжній діяльності щодо **З. о. без в. м. п.** доцільно виокремлювати, з одного боку, саму людина, а з другого – її середовище у виді місць можливої концентрації осіб, що належать до соціального дна; відповідне ставлення до проблеми бездомності та злочинності бездомних осіб суспільства на різних щаблях його життєдіяльності; інші негативні явища й процеси, що відбуваються у цьому суспільстві та мають криміногенний потенціал.

Головним завданням всього процесу запобігання **З. о. без в. м. п.** є упередження виникнення явища бездомності, що розраховане не лише на досягнення найближчої мети – недопущення набуття людиною статусу бездомної та її переходу до групи виключення, а й на далекосяжні цілі – недопущення залишення людини в цьому статусі, його заглиблення та запобігання будь-яким злочинним проявам з боку таких осіб. У структурному плані запобіжною діяльністю щодо злочинності бездомних охоплюються два етапи. Перший із них має цілком загальносоціальну визначеність, оскільки спрямований на попередження саме факту втрати житла уперше або повторної втрати осо-

бою навіть тимчасового житла. Другий етап передбачає вживання заходів, які хоча й набувають рис спеціально-кримінологічного характеру, однак все одне мають за мету нормалізацію життя бездомної особи шляхом застосування, у першу чергу, заходів загальносоціальної спрямованості. З огляду на це основну роль у всій запобіжній роботі щодо **З. о. без в. м. п.** відіграють заходи загальносоціальної спрямованості. Сполучення комплексу загальносоціальних і спеціально-кримінологічних за спрямованістю заходів у кінцевому підсумку має відбиватися на індивідуальному рівні.

Лит.: Батиргарєєва В. С., Дубович О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні. – Х., 2015; Черныш А., Черныш М. Маргиналы и маргинальная преступность в Украине. – О., 2004.

В. С. Батиргарєєва

КРИМІНАЛЬНА АРМАЛОГІЯ – (від arma (лат.) – зброя, logos (грец.) – вчення) – вчення про правовий режим зброї. Комплексний напрям досліджень, який передбачає цілеспрямоване вивчення зброї як інструменту впливу злочинця на навколишню дійсність з метою досягнення своїх протиправних цілей, виявлення всього комплексу проблем, пов'язаних з легальним і кримінальним обігом зброї, дослідження збройних злочинів, розробку заходів щодо використання зброї для боротьби зі злочинністю, вдосконалення правового режиму зброї, та підвищення ефективності запобіжних заходів.

Актуальність розробки проблем **К. а.** зумовлена різким насиченням суспільства зброєю і широким залученням її у кримінальний обіг, що надає злочинам із застосуванням зброї підвищеної суспільної небезпечності, і якісно змінює характеристики такої злочинності. Застосування для вчинення злочину зброї, обрання конкретного її виду характеризує особистість злочинця (специфічні психологічні характеристики, навички, вміння, досвід поводження зі зброєю тощо), потерпілого (його соціальний та економічний стан, ступінь віктимності, захищеності та ін.), механізм вчинення злочину, обумовлює способи його запобігання. В межах **К. а.** також мають досліджуватися протиріччя та прогалини у нормотворчій та правозастосовчій діяльності, які є наслідками суперечливих підходів до такого складного техніко-соціального феномену, як зброя. В межах свого предмету зброєю вивчають такі науки, як кримінальне право, кримінологія, криміналістика, адміністративне право та ін. При цьому кожна дисципліна розглядає зброю стосовно до своїх завдань, розробляє власний понятійний апарат, користується своєю термінологією, які часто не збігаються із тим, що пропонують інші науки. Для уніфікації підходу до даної проблеми доцільним є створення вузькоспрямованого вчення про зброю і її використання, виділення збройних посягань в окремий блок злочинності, де класифікуюча ознака збройних злочинів має розглядатися в якості важливого елемента їх кримінологічної характеристики й бути визначальною для відповідних запобіжних заходів.

Об'єктом вивчення **К. а.** мають стати зброя, за допомогою якої вчиняються злочини, її правовий режим, особи, які здійснюють озброєні злочини, їх жертви, механізм вчинення злочину, заходи запобігання таким злочинам. На думку Д. А. Корецького, належне вивчення зазначеного об'єкту можливо лише за умов дослідження його **К. а.** – комплексним, міждисциплінарним вченням, що використовує досягнення різних наук: криміналістики, кримінології, кримінального права, адміністративного права та ін., але не обмежено рамками, понятійним апаратом і методами кожної з них.

Лит: Корецкий Д. А. Криминальная армалогия: учение о правовом режиме оружия. – М. : АСТ, Астрель, 2010.

М. Ю. Валуйська

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ – інтегрована, змінювана сукупність характерних матеріальних, психологічних, інформаційних та інших факторів, яка сформувалась на момент вчинення злочину і яка обумовлює прийняття відповідних рішень і вибір способу дій суб'єктів. Вона обумовлює своєрідність механізму злочинної поведінки через те, що акумулює різні за обсягом та джерелами походження інформаційні потоки.

Злочин – це складний операційний процес, що відбувається в конкретних часових і просторових рамках і в певних умовах оточуючого середовища. Зазначені обставини (час, місце, зовнішнє середовище, знаряддя і засоби) взаємозалежні одна від одної об'єктивними і суб'єктивними факторами, що постійно змінюються і безпосередньо впливають на поведінку осіб, потенційно здатних вступити у кримінальний конфлікт. Обстановка, яка супроводжує потенційний кримінальний конфлікт, одержала назву **К. с.**

Ситуаційний аналіз міцно посів місце як у методології кримінології, так і в окремих кримінологічних теоріях. Проте, існують проблеми у встановленні змісту і сутності криміногенної ситуації. Дотепер дискусійними залишаються питання щодо наявності в ній суб'єктивних чинників, природу складових елементів, особливості впливу різних факторів тощо. Неприпустимо визнавати будь-яке з існуючих пояснень правильним, адже процес освоєння знань про цей феномен продовжується, а справжній її зміст визначатиметься на основі врахування різних, іноді суперечливих концептуальних положень та висновків.

К. с. відіграє певну роль як детермінаційний елемент у механізмі злочину й іноді ця роль може бути вирішальною. Однак не може існувати випадків, коли б дія суб'єктивного фактора в механізмі злочину була повністю виключена. Суб'єктивне ставлення як рушійний, спонукальний елемент присутній завжди. Взаємодії ситуації і особи може й не бути, якщо все вирішує особа внаслідок реалізації своїх негативних якостей. Так само не може бути детермінації злочину тільки за рахунок прояву **К. с.**, оскільки ситуація зав-

жди опосередковується особою. В іншому випадку немає вини суб'єкта, бо ситуація не надає йому можливості вибору.

Законодавцем обставини, що формують **К. с.**, можуть визначатись як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність або взагалі виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння. Так, згідно з ч. 1 ст. 40 КК України вчинення злочину через збіг тяжких особистих або через сімейні обставини, під впливом погрози чи примусу або через матеріальну залежність, у стані сильного душевного хвилювання, що викликане неправомірними діями потерпілого, при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоча і з перевищенням меж необхідної оборони визнаються обставинами, що пом'якшують кримінальну відповідальність. Вчинення діяння, що містить ознаки злочину, особою, що перебувала у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності (статті 15, 16 КК України) або діяла під впливом непереборної сили, є підставами, що виключають суспільну небезпечність або протиправність такого діяння. У перелічених ситуаціях блокується чи обмежується можливість обрання способу дії.

Визначаючи сутність та зміст **К. с.**, варто виокремлювати в ній об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на її формування.

До об'єктивних факторів відносяться:

– наявність і характер інформації, яка є у розпорядженні учасників потенційного кримінального конфлікту, що залежить від механізму їх дій та умов їх відображення у навколишньому середовищі;

– інтенсивність процесів трансформації навколишнього середовища і сила факторів, що впливають на ці процеси;

– наявність у даний момент у розпорядженні учасників потенційного кримінального конфлікту необхідних сил, засобів, часу і можливостей їх використання оптимальним чином;

– існуюча в даний момент кримінально-правова оцінка події.

До суб'єктивних факторів слід віднести:

- психологічний стан осіб – учасників потенційного кримінального конфлікту, рівень їх знань і вмінь, практичний досвід;
- здатність осіб приймати і реалізовувати рішення в екстремальних умовах;
- протидія розгортанню потенційного кримінального конфлікту з боку його учасників або інших осіб;
- їх зусилля, спрямовані на зміну криміногенної ситуації у сприятливому для них напрямку;
- наслідки помилкових дій учасників потенційного кримінального конфлікту;
- непередбачені дії учасників потенційного кримінального конфлікту.

З урахуванням цього можна виділити чотири групи елементів (компонентів) **К. с.**: компоненти психологічного характеру; компоненти інформаційного характеру; компоненти правового характеру; компоненти матеріального характеру.

Знання структури і змісту **К. с.** є, безсумнівно, корисними з точки зору упорядкування і організації відомостей про неї. Для з'ясування їх змісту істотне значення має відповідь на запитання: які за характером умови (обставини, фактори) слід розглядати як компоненти **К. с.**? Відповіддю на це запитання може бути те, що **К. с.** утворюють тільки ті умови (обставини, фактори), які впливають на індивідуальну злочинну поведінку.

Щоб точніше усвідомити природу **К. с.** та її відмінність від суміжних явищ, необхідно визначити її рамки, тобто її зовнішні межі у просторі й у часі.

Просторові межі **К. с.** визначаються територією, на якій діє криміногенний фактор. Ця територія може бути мінімальною за обсягом (наприклад, межі житлової площі) або масштабу регіону, країни, материка. У зв'язку з цим **К. с.** може бути охарактеризована як локальна на протигагу інтер локальній, що характеризується значним масштабом охоплених територій, що спричиняє відтворення основних детермінантів злочинної поведінки.

Часові межі – це тривалість **К. с.**, її початок та завершення. Від того, чи вважати криміногенний фактор триваючим або таким, дія якого вже закінчилась, залежить, зокрема, юридична оцінка дій учасників потенційного кримінального конфлікту у той або інший момент часу. Це важливо також для того, щоб правильно оцінити роль **К. с.** у механізмі злочинної поведінки.

Початок **К. с.** може бути пов'язаний із сукупністю наступних факторів:

- криміногенний фактор розпочав дії, спрямовані на обмеження прав і законних інтересів певного кола суб'єктів;
- суб'єкт, на права і суб'єктивні інтереси якого посягає криміногенний фактор, усвідомлює неможливість їх реалізації у правовий спосіб;
- суб'єкт відкрито виражає свою незгоду з цією ситуацією і намагається в тій або іншій формі чинити протидію.

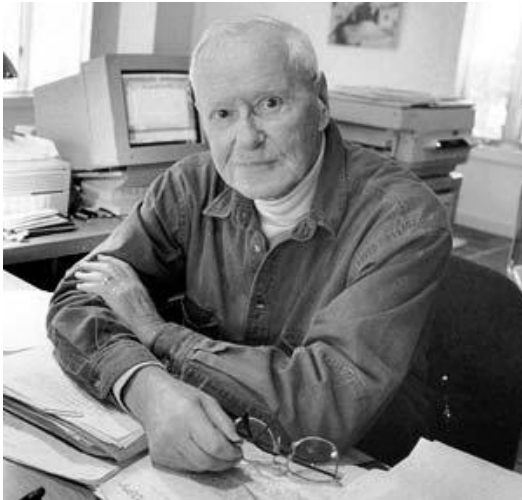
Завершення **К. с.** в тій чи іншій мірі пов'язане із наступними обставинами, коли криміногенний фактор спричиняє кримінальний конфлікт:

- завершення конфлікту з ініціативи суб'єкта, який його розпочав (при цьому конфлікт може бути припинений як у випадку заволодіння предметом конфлікту, так і у випадку односторонньої відмови від цього);
- завершення конфлікту внаслідок знищення предмета, якого жадав ініціатор конфлікту, або знищення однією зі сторін конфлікту;
- припинення конфлікту в результаті застосування норми права;
- завершення конфлікту як результат його загасання. При цьому слід мати на увазі, що загасання кримінального конфлікту не означає **К. с.** При виникненні сприятливих обставин, кримінальний конфлікт може поновитись.

Криміногенні ситуації класифікують за різними підставами. *За джерелом походження криміногенні ситуації* можуть бути такими, що створені: внаслідок дій злочинця; за волею інших осіб; внаслідок дії природних і техногенних факторів (пожежі, аварії, катастрофи, повінь тощо); ситуації змішаного походження – такі, що виникли через поведінку людей, дію природних і техногенних факторів. *За змістом криміногенні ситуації* поділяються на

проблемні, конфліктні та ін. *За характером впливу на діючу особу* розрізняють такі криміногенні ситуації: екстремальні; провокуючі; сприятливі; перешкоджаючі; нейтральні.

О. М. Литвинов

МЕРТОН РОБЕРТ КІНГ (*MERTON, ROBERT KING*) народився 4 липня 1910 р. в Філадельфії, США. Помер 23 лютого 2003 р. в Нью-Йорку, США. Американський кримінолог, соціолог.

З 1927 р. по 1931 р. навчався в Темпльському університеті, спеціалізуючись на філософії та історії науки. З 1931 р. – на соціологічному факультеті Гарвардського університету, де, працюючи на посаді академічного асистента декана факультету Питирима Сорокіна та під його керівництвом, у 1936 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Пуританізм, пієтизм і наука» і розпочав викладацьку діяльність. З 1936 р. по 1940 р. вийшли перші вагомі праці з теорії соціальної структури, функціоналізму, аномії, соціального часу, що згодом ввійшли до відомої праці «Соціальна теорія та соціальна структура» (1949).

З 1941 р. до смерті викладав у Колумбійському університеті, де став почесним професором.

З 1942 р. по 1971 р. разом із Полем Лазарсфельдом очолив Бюро прикладних соціальних досліджень при Колумбійському університеті.

1957 р. – президент Американської соціологічної асоціації.

Є одним із найвидатніших соціологів ХХ століття. Зробив внесок у більшість напрямів теоретичної та прикладної соціології, а також історії науки.

Нагороди: Стипендія з гуманітарних наук Американської ради наукових товариств (1962); Премія за внесок у соціологію (The Commonwealth Award for Distinguished Service to Sociology (1970); Стипендія ім. МакАртура (1983); Перша премія в галузі соціальних наук та соціальної політики (The first Who's Who in America Achievement Award in the field of social science and social policy (1984).

У 1985 р Колумбійський університет надав ступінь почесного доктора наук.

До найпринциповіших положень теорії Р. Мертона належить концепція соціології як науки, яку не слід зводити лише ні до емпіричних досліджень тих чи інших соціальних об'єктів, ні до метафізичних соціофілософських конструкцій, але, протилежно до того, до утворюючої інструментальної «теорії середнього рівня», яка спирається на математичний апарат, інтерпретуючі реальні форми соціальної поведінки, що врешті-решт використовують для розв'язання прикладних задач, але за визначенням які не претендують на всеосяжність і універсальність. («Щоб зберегтися в якості науки, соціологія має самообмежитися» – так можна по суті виразити цей принцип.)

Вагомою є ідея соціальної структури, висунута і детально розвинута Р. Мертоном. Соціальна структура, яку не можна побачити без соціологічних «інструментів», становить основу життєдіяльності суспільства, надаючи явищам соціального життя функціональну стійкість та повторюваність у часі. Різноманітні поєднання соціальних функцій утримують «на плаву» існуючі групи, організації та інститути суспільства. Але функція утворює складний альянс зі своєю протилежністю, дисфункцією, котра методично може руйнувати соціальні факти (в дюркгеймовському смислі цього поняття). Композиція функціонального аналізу ще більш ускладнюється Р. Мертоном шляхом введення явних і скритих (латентних) функцій. У цілому очевидно, що Р. Мертон, як теоретик соціології, був прихильником багатофакторного комплексного аналізу соціальної дійсності, ніколи не граючи на спрощення.

Основні теорії Р. Мертона опосередковано і прямо знаходились під впливом розуміння і сприйняття Великої депресії 30-х років. Це знайшло втілення в теорії аномії – хвороби будь-якого суспільства, що більшою або меншою мірою знаходиться в стані неузгодженості, конфлікту чи вакууму цінностей.

Р. Мертон визначає теорію соціальної аномії як соціологічну теорію причин злочинності у сучасному суспільстві. У своїй книзі «Соціальна структура та аномія» автор розглядає аномію як стан нормативної невизначеності, який виникає з таких з неузгодженостей у соціальній структурі, коли різні її

сегменти пред'являють нормативні вимоги до індивіда та котрі не можуть одночасно задовольнятися Р. Мертон виділив п'ять реакцій на аномію:

- 1) підпорядкування (емоційне прийняття цілей та засобів);
- 2) інновація (прийняття цілей при відкиданні інституційно пропонованих засобів);
- 3) ритуалізм (емоційне прийняття коштів при відмові від цілей);
- 4) ретретизм (відступництво) (емоційне відкидання схвалюваних цілей і засобів);
- 5) бунт (повна відмова від старих цілей і засобів і спроба замінити їх новими).

Окремим випадком інноваційного пристосування до аномії, характерним для сучасного американського суспільства, є «незаконне пристосування», тобто прийняття цінності грошового успіху і вибір незаконних (культурно не схвалюваних, але технічно ефективних) засобів її досягнення, визначається неможливістю досягти цієї мети законними засобами.

Р. Мертон – один із класиків структурного функціоналізму. Завдяки цій парадигмі він обґрунтував конкретні теорії – соціальної структури та аномії, науки, бюрократії. Ця парадигма зорієнтована на теорію середнього рівня.

Р. Мертон є послідовником Е. Дюркгейма, значно доповнив його концепцію соціальної аномії.

Значний вплив на погляди Р. Мертона справили П. Сорокін, котрий намагався наповнити соціологічні теоретизування матеріалами емпіричних і статистичних досліджень, та П.-Ф. Лазарсфельд, який працював над проблематикою методології застосування соціальних та емпіричних наук в соціологічних дослідженнях.

Автор понад 10 книг. Основні опубліковані праці: *Social Theory and Social Structure* (1949); *The Sociology of Science* (1973); *Sociological Ambivalence* (1976); *On the Shoulders of Giants: A Tristram Shandy Postscript* (1985); *The*

Travels and Adventures of Serendipity: A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science (2004).

Лит. Robert Merton [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.economist.com/node/1632004>. – Заголовок з екрану; Robert K. Merton Facts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://biography.yourdictionary.com/robert-k-merton>. – Заголовок з екрану.

В. І. Шакун

НАСИЛЬСТВО – енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку шляхом інформаційного впливу, що вчиняється всупереч або поза її волі, здатне заподіяти смерть, фізичну або психічну травму (шкоду), а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини.

Відповідно до сутності **Н.** та його зовнішнього прояву можна виокремити дві форми прояву кримінального **Н.**: *фізичне (енергетичне)* та *психічне (інформаційне)*. Такий підхід обумовлюється, насамперед, предметом впливу. Предмет насильницького впливу – людина – як жива система є єдністю двох взаємодіючих, але якісно різних підструктур – надбіологічної, яка забезпечує її соціальну сутність, і біологічної, що є передумовою її соціального існування, тобто являє собою нерозривну єдність фізичного та духовного, біологічного та соціального. Існування людини представлене насамперед функціонуванням і розвитком живого організму найвищого порядку. У цьому складається біологічна сутність людини. Організм є біологічною основою людини, складає його матеріальну організацію. Заподіяння фізичної шкоди іншій людині досягається саме за допомогою насильницького впливу на організм. Однак, життя людини не зводиться лише до біологічної сторони її існування, але і неможливе поза нею. Як живий організм людина є природною істотою, що підпорядковується біологічним закономірностям і має особливий елемент – психіку (поняття якої охоплює весь спектр психічних явищ: свідомість і несвідоме, волю, емоції, психічні стани тощо). Психіка, хоча і являє собою одну з важливих функцій людського організму, проте не є фізіологічною структурою. Факт можливості психічно впливати на людину на певній відстані доводить, що границі індивіда не обмежуються фізичними розмірами її тіла, а включають у свою сферу також психічні явища, які предметом фізичного **Н.** бути не можуть, отже психіка є предметом психічного **Н.**

Фізичне (енергетичне) Н. Організм як біологічний субстрат людини складається з окремих структур – органів, тканин і тканинних елементів, об'єднаних у єдине ціле. Орган (більш-менш відособлена частина біологічної системи, що має самостійне функціональне значення в організмі) і тканина (сукупність кліток і міжклітинної речовини, об'єднана єдністю походження і функцій) є найбільш загальними елементами структури організму людини і складають самостійний рівень організації живої матерії. Таким чином, предметом впливу при фізичному **Н.** є структурні елементи організму людини (органи і тканини, їхні фізіологічні функції). Із зовнішньої сторони фізичне **Н.** являє собою енергетичний вплив на органи і тканини (їхні фізіологічні функції). Посягання на життєві властивості або функції організму людини полягає в енергетичному впливі на обмін речовин та енергії організму з навколишнім середовищем і в середині самого організму, на рух, контрольно-регуляторну функцію, що здійснюється нервовою системою та на інші фізіологічні функції. При енергетичному впливі процес шкідливих змін у предметі впливу носить суто матеріальний характер і пов'язаний з переносом фізичної енергії (механічної, хімічної, теплової, ядерної та ін.). Енергетичний вплив можливий шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища. Залежно від цього енергетичний вплив може бути класифікований на механічний (включає заподіяння фізичної шкоди внаслідок дії кінетичної енергії якого-небудь предмета), фізичний (включає дію високих і низьких температур, ушкодження електричним струмом, вплив різними видами променистої енергії, дія підвищеного і зниженого барометричного тиску), хімічний (досягається шляхом використання різних отрутних та сильнодіючих речовин у рідкому, твердому або газоподібному стані) і біологічний (полягає у зараженні різного роду патогенними мікробами, бактеріальними токсинами, що викликають хворобливі стани організму). Дія зазначених факторів можлива за допомогою впливу на зовнішні покриви організму або внутрішні органи (їх функції).

Психічне (інформаційне) Н. Психіка як особлива якість, властива людині, заснована на вищій нервовій діяльності і виражається в здатності внутрішнього відображення дійсності у відчуттях, сприйняттях, почуттях, мисленні та волі. Будучи продуктом життєдіяльності суб'єкта, психіка, опосередковуючи її, виконує функцію орієнтації, керування нею. Вищим ступенем розвитку психіки є людська свідомість. З огляду на те, що одним з основних теоретичних принципів психології є визнання обумовленості психічних явищ матеріальною дійсністю здійснення психічного впливу можливо за допомогою різних факторів зовнішнього середовища і складає зміст психічного **Н.** Оскільки людина пов'язана з навколишнім середовищем численними інформаційними зв'язками, що здебільшого встановлюються на рівні підсвідомості людини, основним елементом психічного **Н.** справедливо може вважатися інформація. Спосіб впливу на психіку за допомогою інформації зазвичай полягає у передачі сигнальної та значимої для адресата інформації, здатної вплинути на його психічний стан або психічні процеси. Зазначений спосіб, як вказують фахівці, виражається у виді інформаційного процесу – повного циклу переробки інформації, включаючи трансляцію, сприйняття, перетворення і збереження сигналів. Кримінальне **Н.** нерідко здійснюється інформаційним шляхом за допомогою відкритого і «закодованого» сигналів. В останньому випадку сигнал, минаючи свідомість, безпосередньо впливає на підсвідомість, почуття і через уяву створює потрібні суб'єктові злочину психічні образи, котрими у подальшому керується об'єкт впливу у своїй поведінці. Передача інформації може здійснюватися вербальним і невербальним шляхом. Тобто, здійснення передачі відповідної інформації можливо як у словесній формі (через форму (сварка, крик та ін.) та через зміст (погроза, лайка та ін.)), так й у формі відкритої та імпліцитної (прихованої) поведінки: рухи і пози тіла, жести, мімічні вираження, постійне повторення моделей поведінки. Крім того, здійснення насильницького впливу на психіку людини можливо за

допомогою образів (тексти, телеінформація, слайд-шоу), мови чисел, звукового впливу, сигналів запахів, гіпнозу тощо.

У зв'язку з тим, що людина є єдністю двох взаємодіючих підструктур біологічної і надбіологічної (психіки), фізичне **Н.** над людиною може мати як наслідки заподіяння психічних травм, так само, як наслідками впливу на психіку можуть бути порушення фізіологічних функцій організму і навіть смерть людини. Наприклад, такі фізичні насильницькі дії, як введення в кору головного мозку відповідних хімічних речовин, електронна стимуляція мозку можуть вкрай негативно вплинути на психіку людини. Спричинення психічної травми можливо також через фізичний вплив безпосередньо на тіло людини (катування тощо). Причинно-наслідковий зв'язок між психічною травмою і функціональними розладами органів і тканин на фізіологічному рівні є також встановленим фактом. У результаті психічної травми можуть розвиватися паралічі, тремтіння, судорожні припадки, розлади слуху й мови, ряд інших розладів аналогічного характеру. Сильний переляк може викликати раптову зупинку серця і смерть. При тривалому впливі психотравмуючої ситуації може наступити навіть стадія повного виснаження тканин, що здатне призвести до необоротних наслідків для організму.

Виходячи з соціальної сутності феномену **Н.**, необхідно відмежовувати **Н.** легітимне та **Н.** протиправне, зокрема кримінальне. Відповідно до принципу законності насильницьке діяння, як форма злочинної поведінки, повинне відповідати ознакам злочину, передбаченим у ч. 1 ст. 11 КК України, тобто бути суспільно небезпечним, винним і передбаченим КК України. Саме передбачення того чи іншого насильницького діяння КК України дає можливість відмежовувати кримінальне **Н.** від легітимного **Н.** (виховного примусу, законного покарання, заподіяння шкоди за обставин, що виключають злочинність діяння, тощо) та інших незлочинних делінквентних форм **Н.**

О. М. Ігнатюк

НЕОБЕРЕЖНА ЗЛОЧИННІСТЬ – це сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів, вчинених в результаті злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості. Такі злочини посягають на різні суспільні відносини і вчиняються у багатьох сферах діяльності людини: на виробництві при роботі з машинами, механізмами та іншим устаткуванням підвищеної небезпеки; при експлуатації різноманітних транспортних засобів; у господарській діяльності під час виконання будівельних, вибухових та інших небезпечних робіт; при поводженні з небезпечними для здоров'я людини матеріалами і речовинами; при використанні і освоєнні природного середовища; у медичній і ветеринарній практиці; у різних сферах управлінської діяльності посадових осіб; у домашньому господарстві громадян при користуванні технікою побутового характеру тощо. Традиційно їх поділяють на чотири основні групи:

1) злочини, вчинені у сфері дії або використання технічних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної безпеки. До цієї групи відносяться злочини, при яких необережні дії особи приводять до виходу техніки з під контролю цієї особи. Це злочини проти безпеки руху та експлуатації різних видів транспорту: залізничного, водного, повітряного, автомобільного (статті 276, 286, 287 КК України); проти безпеки виробництва: порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України), порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (статті 272, 273 КК України) та деякі ін.;

2) злочини, вчинені у сфері професійної діяльності. Це злочини, при яких шкода заподіюється у результаті неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, встановлених спеціальними правилами. Наприклад, неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної

хвороби (ст. 131 КК України), порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України), порушення різних правил охорони довкілля та робіт у природній сфері (глава VIII КК України), порушення правил поводження з різними небезпечними матеріалами та речовинами (статті 267, 320, 326 КК України), розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю (статті 328, 329 КК України), та ін.;

3) злочини, вчинені під час виконання посадових або управлінських функцій. Це такі злочини як службова недбалість (ст. 367 КК України), певна частина військових злочинів (наприклад, недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) та деякі злочини проти довкілля;

4) злочини, вчинені у сфері побуту: вбивство через необережність (ст. 119 КК України), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України), недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) та деякі ін.

Таким чином, коло злочинів, що учиняються з необережності, досить велике і визначити їх рівень також досить складно. Не сприяє цьому і офіційна статистика, яка не розмежовує злочини за формою вини. Слід враховувати також і те, що деякі склади злочинів передбачають вчинення злочину як навмисно, так і з необережності (наприклад, передбачені статтями 267, 270, 320, 419 КК України та ін.), і тому навіть кваліфікація злочину не завжди може вказати на форму вини. Крім цього, багато злочинів, учинених з необережності (порушення вимог законодавства про охорону праці, службова недбалість, окремі злочини проти довкілля та ін.) характеризуються високим коефіцієнтом латентності.

Результати вибіркового кримінологічного дослідження свідчать про те, що рівень **Н. з.** постійно збільшується. Якщо в 60-х роках ХХ століття питома вага цих злочинів у СРСР, у тому числі і в Україні, складала біля 5 %, то в 80-

х роках вона вже досягла 12–15 %, у 90-х – 16–17 %, а у XXI столітті вже перевищила 20 %. Прогнозується, що цей показник в зв'язку з постійним розвитком науки та техніки буде і далі збільшуватися.

Кримінологічні дослідження показують, що у структурі злочинів, учинених з необережності, переважають злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобілів і інших механічних транспортних засобів, які складають біля 75 % всіх злочинів, учинених з необережності. Близько 10–15 % припадає на службову недбалість, 3–5 % – на порушення законодавства про охорону праці, 3–4 % – на вбивство через необережність. Решта – це порушення спеціальних норм і правил, які приводять до аварій, катастроф, пожеж та інших техногенних катаклізмів, що виникають у процесі безвідповідального ставлення посадовими та іншими особами до виконання своїх професійних чи службових обов'язків. Слід враховувати, що з розвитком виробничої і технічної інфраструктури, подальшою механізацією і автоматизацією виробництва, впровадженням нових сучасних технологій та, як правило, розширенням у КК України переліку складів злочинів, що передбачають необережну форму вини, структура цих злочинів у подальшому буде змінюватися.

Лит.: Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / П. С. Дагель. – М. : Юрид. лит., 1972; Квашиш В. Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы / В. Е. Квашиш. – Владивосток : Изд-во Дальневосток. ун-та, 1986; Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / В. А. Мисливий. – К. : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих злочинів.

О. В. Лисодєд

ПЛАНУВАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНЕ – цілеспрямований процес розробки плану, в якому на основі цілей і завдань протидії злочинності визначаються шляхи та засоби їх вирішення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне й ресурсне його забезпечення на визначений період часу. За своєю суттю **П. к.** є функцією управління у сфері протидії злочинності та, водночас, способом розроблення конкретного управлінського рішення, а сам план – формою такого рішення.

В залежності від спрямованості **П. к.** та відповідні плани бувають перспективними та поточними. Перспективні плани складаються на тривалий термін і засновані на середньострокових та довгострокових кримінологічних прогнозах. Поточні плани складаються на основі короткострокових прогнозів і мають на меті вирішення проміжних, оперативно-тактичних задач протидії злочинності.

За строками розрізняють короткострокові, середньострокові і довгострокові плани. Короткострокові плани розраховані на 1–2 роки. Середньострокові і довгострокові – на 3–5 та 6–10 років відповідно.

За змістом розрізняють планування комплексне та цільове. Комплексне **П. к.** охоплює заходи, спрямовані на протидію злочинності на всіх (чи принаймні кількох) її рівнях, напрямках із залученням максимальної кількості суб'єктів. Такі плани мають стратегічне значення, окреслюють системні зв'язки в механізмі кримінально-превентивної діяльності та визначають її пріоритетні вектори. Цільове **П. к.** спрямоване на організацію протидії конкретному виду злочинності (наприклад, злочинності неповнолітніх) чи усунення конкретного її фактору (наприклад, дитячої безпритульності).

За масштабом та функціональним навантаженням розрізняють територіальне, галузеве і відомче **П. к.** Перший вид планування розрахований на певну територію, другий – на галузь господарювання (наприклад, на агропромисловий комплекс), третій – на певні відомства (міністерства, комітети, служби тощо).

Територіальні плани можуть охоплюватись як територією однієї країни, так і бути міжнародними. Важливими в цьому аспекті є плани дій щодо співробітництва Ради Європи з Україною на відповідні періоди, які передбачають реалізацію низки заходів, зокрема, щодо реформування правоохоронних органів України, протидії корупції, організованій злочинності, відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, боротьби з проявами жорстокого поведіння, а також захисту дітей.

Останніми роками в багатьох регіонах країни розроблені програми протидії злочинності, які є або ініціативними, або спрямовані на виконання загальнодержавних програм. Вони по суті носять характер короткострокових та середньострокових територіальних планів. Їх основним завданням є об'єднання розрізнених зусиль численних суб'єктів протидії злочинності, і направити їх в єдине русло цілеспрямованої діяльності.

Такий підхід дозволяє закласти в основу функціонування системи протидії злочинності елементи узгодженості, послідовності виконання запобіжних заходів, взаємодію і координацію дій виконавців запланованих заходів.

За масштабом та функціональним навантаженням розрізняють територіальне, галузеве і відомче **П. к.**

Результатом **П. к.** – є кримінологічний план – документ, у якому зведено науково обґрунтовану систему заходів протидії злочинності на визначену перспективу та виконавцями. Кримінологічний план має відповідати низці вимог, а саме: бути науково обґрунтованим, реальним, законним, актуальним, конкретним, несуперечливим, своєчасним, інформативним. Найбільш типова структура кримінологічного плану включає в себе загальну та особливу частини. В загальній частині плану містяться в основному заходи організаційного, правового, науково-методичного характеру, а також загально-соціальні заходи протидії злочинності. Особлива частина кримінологічного плану вибудовується за основними напрямками протидії злочинності, що входить до кола проблемних питань планування.

Крім іншого обов'язковою складовою кримінологічних планів є зазначення виконавчих суб'єктів та строків реалізації прийнятих рішень.

Лит.: Орехов В. В. Социальное планирование и вопросы борьбы с преступностью. – Л., 1972; Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. – Горький, 1975; Комплексное планирование социальной профилактики правонарушений. – М., 1981; Планирование мер борьбы с преступностью. – М., 1982; Черненко А. П. Планирование профилактики правонарушений в органах внутренних дел (опыт комплексного анализа). – М., 2001; Голіна В. В. Державне прогнозування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні. – Х., 2012.

Ю. В. Орлов

ПОКАЗНИКИ ЗЛОЧИННОСТІ – сукупність основних статистичних характеристик злочинності, що дають можливість здійснити кількісно-якісне вимірювання даного явища, а саме: створити уявлення про її розміри, міру змінюваності, ймовірність та величину майбутнього прояву, а також для розроблення відповідно до цього предметних заходів щодо запобігання та протидії злочинним проявам.

П. з. традиційно в кримінологічній науці поділяються на кількісні та якісні.

Кількісні **П. з.** характеризують її загальні обсяги та мають кількісне вираження. До них відносять рівень злочинності, рівень судимості, ціну злочинності, коефіцієнти злочинності та динаміку злочинності.

Рівень злочинності – це її кількісна характеристика, яка являє собою абсолютну кількість зареєстрованих злочинів та осіб, що їх вчинили, на певній території за конкретний проміжок часу (місяць, квартал або рік).

Основними показниками, що характеризують рівень злочинності, є кількість зареєстрованих злочинів та кількість виявлених осіб, що вчинили злочини.

Рівень судимості – абсолютна кількість злочинів та осіб, які їх вчинили, стосовно яких винесений обвинувальний вирок суду, на певній території за певний проміжок часу. На основі даних, які містяться в «Статистичній картці на підсудного (обвинуваченого)», органами Державної судової адміністрації складаються звіти про роботу судів, аналізуються дані про судимість, її рівень, структуру і динаміку в Україні в цілому або окремих регіонах, містах, районах, а також про причини і умови вчинення злочинів. Цей показник завжди нижчий, ніж рівень злочинності.

Ціна злочинності – фізична, майнова, економічна, моральна та інші види шкоди від вчинених злочинів. Ціна злочинності дає уявлення про обсяг і характер прямого і непрямого збитку, який завдає злочинність суспільству.

Коефіцієнти злочинності – це відносні статистичні показники, що застосовуються з метою коректного аналізу стану та динаміки злочинності в різних регіонах або країнах шляхом співставлення відомостей про злочинність з даними про населення. Серед коефіцієнтів злочинності виділяють коефіцієнт злочинної інтенсивності та коефіцієнт злочинної активності.

Коефіцієнт інтенсивності злочинності дозволяє порівнювати рівень злочинності в регіонах з різною кількістю населення. Обчислюється шляхом відношення кількості вчинених злочинів до загальної кількості всього населення і розраховується на єдину розрахункову базу населення (1000, 10000, 100000), відповідно до якої проводиться розрахунок, за наступною формулою:

$$K_{i.z} = \frac{Z}{H} \times E,$$

де Z – загальна кількість зареєстрованих злочинів на певній території за певний період часу; H – загальна кількість населення, що мешкає на певній території; E – єдина розрахункова база – визначена кількість мешканців регіону (1000, 10000, 100000 осіб).

Коефіцієнт злочинної активності відображає частоту вчинення злочинів мешканцями певного регіону і розраховується як відношення кількості осіб, що вчинили злочини за певний період часу на певній території, до кількості населення, яке проживає на цій території та досягло віку кримінальної відповідальності, на єдину розрахункову базу населення (1000, 10000, 100000), відповідно до якої проводиться розрахунок, за наступною формулою:

$$K_{z.a} = \frac{O}{H_{(старші\ 14\ років)}} \times E,$$

де O – кількість осіб, виявлених за вчинення злочинів; $H_{(старші\ 14\ років)}$ – кількість населення регіону, віком старше 14 років (вік, з якого настає кримінальна відповідальність); E – єдина розрахункова база – визначена кількість мешканців регіону (1000, 10000, 100000 осіб).

Динаміка злочинності відображає зміни її кількісних та якісних показників протягом певного часового проміжку (один, два, п'ять, десять років і т. д.).

При вивченні злочинності в динаміці обчислюються абсолютне зростання (зниження), темп зростання (зниження) та темп приросту (зменшення), які залежно від мети і завдань дослідження, розраховуються двома способами: базисним і ланцюговим.

У випадку, коли потрібно проаналізувати зміни явища за тривалий проміжок часу, як правило, використовується базисний спосіб. При цьому всі показники злочинності за обраний період часу порівнюються з першим (початковим), обраним за базис. За допомогою ланцюгового способу аналізуються зміни явища, як правило, за короткий проміжок часу, оскільки одержані в результаті дані характеризують зміну кожного показника порівняно з попереднім.

Абсолютне зростання (зниження) – це показник, який характеризує, на скільки одиниць (у абсолютному значенні) явище за певний період часу зросло або зменшилось. Абсолютне зростання (зниження) – ΔP – визначається як різниця між рівнем ряду динаміки певного року та рівнем ряду попереднього або першого року взятого за базу порівняння. Даний показник може бути визначений за наступною формулою:

$$\Delta P = P_t - P_{t-1} \text{ – абсолютне зростання (зниження) – ланцюговий;}$$

$$\Delta P = P_t - P_0 \text{ – абсолютне зростання (зниження) – базисний;}$$

де P_t – рівень певного ряду динаміки; P_0 – рівень базисного ряду динаміки; P_{t-1} – рівень попереднього ряду динаміки.

Темп зростання (зниження) – відносний показник, який характеризує, у скільки разів більше чи менше або скільки відсотків складає злочинність порівняно з аналогічним показником, обраним за базовий. Він може обчислюватись у коефіцієнтах або відсотках. Темп зростання (зниження) – Tr – визначається як відношення рівня ряду динаміки певного року та рівня ряду

попереднього або першого року взятого за базу порівняння і помножене на 100 %. Даний показник може бути визначений за наступною формулою:

$$Tp = \frac{P_i}{P_{i-1}} \times 100\% \quad \text{– темп зростання ланцюговий;}$$

$$Tp = \frac{P_i}{P_0} \times 100\% \quad \text{– темп зростання базисний.}$$

Темп приросту (зменшення) – також відносний показник, який характеризує, на скільки відсотків зросла або знизилась злочинність порівняно з аналогічним показником, обраним за базовий. Темп приросту (зменшення) – Tnp може визначатися як різниця між значеннями темпу росту Tp і 100 %, зокрема, $Tnp = Tp - 100\%$, або ж як відношення різниці між рівнем ряду динаміки певного року та рівнем ряду початкового (базисного) чи попереднього року, поділена на рівень ряду динаміки початкового або попереднього років і помножене на 100 %. Даний показник може бути визначений за наступною формулою:

$$Tnp = \frac{P_i - P_{i-1}}{P_{i-1}} \times 100\% \quad \text{– темп приросту ланцюговий;}$$

$$Tnp = \frac{P_i - P_0}{P_0} \times 100\% \quad \text{– темп приросту базисний.}$$

Також динаміку злочинності відображають у вигляді лінійної координатної діаграми. На горизонтальній осі в прийнятному масштабі відкладається час, а по вертикальній осі – рівні ряду динаміки. По відмітках на обох осях визначають місцезнаходження точок на полі діаграм. Послідовно з'єднуючи їх прямими відрізками, одержуємо ламану лінію.

Якісні показники злочинності характеризують внутрішні особливості цього явища, закономірності її розвитку і визначаються в розрахунку на одиницю сукупності. До якісних показників відносять структуру злочинності, характер злочинності та географію злочинності.

Структура злочинності – це якісна характеристика, що характеризує її внутрішню будову як співвідношення між групами (видами) злочинів, які можна аналізувати за кримінально-правовими, соціально-демографічними або кримінологічними критеріями.

В основу кримінально-правової структури покладені такі ознаки, що характеризують злочини, як:

– ступінь тяжкості – всі вчинені злочини згідно КК України можна поділити на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі;

– спрямованість – види злочинів за їх класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України (проти основ національної безпеки, проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти власності, у сфері господарської діяльності тощо);

– форма вини – всі злочини поділяють на умисні та необережні;

– домінуюча мотиваційна спрямованість – насильницькі (агресивні), корисливі, корисливо-насильницькі, хуліганські, з помсти, ревнощів, побутових причин, міжнаціональних, релігійних відносин і т. д.

Соціально-демографічна структура розкриває співвідношення між кількістю злочинців за:

– статтю – жінки та чоловіки;

– віком – неповнолітні: 14–15 та 16–17 років, молодь: 18–24, 25–28 років, середнього віку: 29–39 років, зрілого віку: 40–49 років, старшого віку: 50–59 років, похилого віку: 60 років і старше;

– освітою на час вчинення злочину – повна вища і базова вища, професійно технічна, повна загальна середня та базова загальна середня, початкова загальна та без освіти;

– зайнятістю на час вчинення злочину – працюючі по найму, робітники сільського господарства, підприємці без утворення юридичної особи, власники, співвласники підприємств, військовослужбовці, працівники правоохо-

ронних органів, працівники органів державної влади та управління, члени громадських об'єднань, працівники фінансово-кредитної та банківської системи, працездатні, які не працюють і не навчаються, безробітні, учні та студенти вищих навчальних закладів, інші;

– громадянством і місцем проживання на час вчинення злочину – громадяни України, іноземні громадяни, у т. ч. громадяни СНД, особи без громадянства, мігранти, біженці.

Кримінологічна структура будується як розподіл злочинів та осіб, що їх вчинили, за сферами економіки (наприклад, у сфері зовнішньоекономічної діяльності, в сфері банківської діяльності, на об'єктах паливно-енергетичного комплексу, агропромислового комплексу, в області високих технологій тощо), окремими регіонами (АР Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська обл. і т. д.), характеристиками особи злочинця (групова та організована злочинність, рецидивна злочинність, злочинність неповнолітніх, злочинність жінок і т. д.) та ін.

Основним показником структури злочинності є питома вага окремих груп або видів злочинів відносно їх загальної кількості.

Питома вага – це процентне співвідношення частини злочинності до її загальної величини, що розраховується за наступною формулою:

$$P_e = \frac{Z_e}{Z_3} \times 100\%,$$

де Z_e – кількість злочинів певного виду; Z_3 – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Характер злочинності визначається загальною кількістю тяжких і особливо тяжких злочинів в структурі злочинності та тим, якою є характеристика особистості тих, хто вчиняє злочини. Можна сказати, що характер злочинності – це один з проявів її структури; з'ясування характеру злочинності – результат аналізу її структури. Так питома вага злочинів різного виду ступеня

тяжкості в загальній їх кількості визначають їх характер і, по суті, ступінь суспільної небезпеки злочинності.

Географія злочинності займається проблемами просторового та часового розподілу злочинності (місця злочину, місця проживання злочинця) в світі, країні, регіонах, та типах населених пунктів. Крім того, вона з'ясовує вплив соціального середовища того чи іншого регіону на рівень та характер злочинності, встановлює межі та напрямки переміщень злочинців, а також вивчає регіональні відмінності в реакціях на злочинність.

Інтенсивність злочинності є неоднорідною по всій території країни. На такий стан справ впливають конкретні соціальні та історичні умови того чи іншого регіону, його економічні особливості, національний склад, структура населення, рівень культурного виховання, традиції та інші чинники. Тому аналіз географії злочинності дає змогу встановити, в якому регіоні потрібно докласти найбільших зусиль та зосередити більше засобів впливу на неї.

Лит.: Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). – К., 1997; Правова статистика. – Х., 2015.

М. І. Фіалка

**СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА:
ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ЗАКОНОТВОРЕННЯ ТА
ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

(за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції з
кримінального права, 12-13 жовтня 2016 р.)

12-13 жовтня 2016 р. у м. Харкові відбулася міжнародна науково-практична конференція «Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування», організована Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого спільно з Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України та громадською організацією «Всеукраїнська асоціація кримінального права». На конференції обговорювалося значне коло проблемних теоретичних та практичних питань за низкою напрямів, зокрема: соціальне призначення кримінального права в умовах розбудови громадянського суспільства, співвідношення соціальної функції кримінального права з іншими його функціями, вплив кримінального права на суспільні процеси під час реалізації євроінтеграційного курсу тощо.

У роботі конференції взяли участь понад 200 провідних науковців із різних регіонів України (Києва, Харкова, Одеси, Івано-Франківська, Львова). Відгукнулися на запрошення та надіслали свої матеріали й представники іноземних держав (Білорусь, Киргизія, Молдова, Німеччина, Польща, Узбекистан). Тема конференції викликала інтерес серед представників Конституційного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, Служби безпеки України, працівників інших правоохоронних і судових органів.

Відкриваючи конференцію, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік **В. Я. Тацій** насамперед звернув увагу на вкрай актуальну проблему відповідності кримінального законодавства завданням, що визначені в ст. 1 КК України, та необхідності забезпечен-

ня його якості, стабільності та ефективного застосування. Відзначаючи надмірну новелізацію кримінального законодавства, ректор наголосив, що «з моменту набрання чинності КК України до нього було внесено понад 700 змін та доповнень». Крім того, відмічаючи суттєве погіршення криміногенної ситуації в Україні, яка, на думку В. Я. Тація, в тому числі пов'язана з дуже низькою якістю тих змін і доповнень, що останніми роками вносилися до чинного КК, він наголосив на поширенні серед громадськості думки про допустимість самосуду. Останній, за результатами соціологічних опитувань, проведених громадськими організаціями, на сьогодні сприймається як допустимий 10-ма відсотками населення, ще 34,5 % громадян вважають його можливим у разі, якщо це виправдано ступенем тяжкості вчиненого злочину, тяжкістю наслідків, що настали, тощо. Безумовно, що така ситуація є вкрай небезпечною і потребує відповідного реагування. При цьому В. Я. Тацій закликав учасників конференції об'єднати зусилля з тим, щоб звернути увагу народних депутатів на ті проблеми, які притаманні чинному законодавству про кримінальну відповідальність, та потребу у створенні загальнодержавної комісії з розробки нової редакції КК чи взагалі нового КК України. Академік В. Я. Тацій акцентував увагу й на інших ключових питаннях, що потребують наукового осмислення й обґрунтування, в тому числі на проблему запровадження в національне законодавство кримінального проступку, реформування юридичної освіти тощо.

Підтримав висловлене В. Я. Тацієм професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ **В. І. Шакун**, виступ якого був присвячений соціальній ролі кримінального права. Розглядаючи функції кримінального права як відбиття його призначення відповідно до суспільних потреб, доповідач акцентував увагу на необхідності співвідношення функцій кримінального права з міжнародними стандартами щодо вирішення соціальних та економічних проблем і сприяння забезпеченню верховенства права. При цьому, на думку В. І. Шакуна, кримінальне право має передбачати мож-

ливі злочини, давати рекомендації законодавцю щодо своєчасного встановлення кримінальної відповідальності за діяння, що в найближчому або віддаленому майбутньому слід визнавати злочинами. Ставлячи запитання про те, чи виконує сьогодні кримінальне право України свою соціальну функцію, В. І. Шакур із жалем констатував, що за роки чинності КК перетворився на засіб політичної боротьби, а зміни, що вносяться до нього, не мають належного обґрунтування та не відповідають реальному стану злочинності в Україні. Торкнувся В. І. Шакур у своєму виступі й тих проблем, які перебували у центрі уваги учасників Тринадцятого Конгресу ООН, констатувавши, що майже всі вони є актуальними й для України, зокрема, проблеми кримінально-правової протидії корупції і шахрайству.

Наукову зацікавленість викликала доповідь Голови Конституційного Суду України *Ю. В. Бауліна*, присвячена розгляду правових позицій КСУ щодо загальних засад кримінального законодавства та з приводу окремих положень кримінального закону. Зазначивши, що соціальна функція вітчизняного кримінального права полягає у реалізації доктрини соціальної держави, доповідач зосередив увагу на концепції справедливості кримінального закону, підкресливши, що принцип справедливості є орієнтиром у правозастосовній практиці. Як підсумок, Голова КСУ зазначив, що концепція справедливості кримінального закону є однією з основних засад розуміння права у рішеннях КСУ та є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одного із загальнолюдських вимірів права.

На пленарному засіданні з науковою доповіддю «Функціональний підхід у дослідженнях кримінального права» виступив також завідувач кафедри кримінального права № 2 НЮУ імені Ярослава Мудрого *М. І. Панов*, який зазначив, що новели у законодавстві та у правозастосовній практиці треба оцінювати з точки зору функціонального підходу. Крім того, у своєму виступі науковець звернув увагу на виховну та превентивну функції кримінального права та торкнувся проблеми кримінальних проступків, необхідності вста-

новлення кримінальної відповідальності за наклеп як злочин проти моралі суспільства та невинуватого декриміналізації службової недбалості в частині заподіяння немайнової шкоди. Також у своєму виступі М. І. Панов порушив питання про можливість встановлення кримінальної відповідальності за лобіювання депутатами завідомо незаконних рішень.

Проректор з міжнародних зв'язків Національного юридичного університету «Одеська юридична академія» **В. О. Туляков**, присвятивши свою доповідь питанню ефективності кримінального права та сучасної світобудови, наголосив, що сьогодні Україна перебуває на першому місці за рівнем злочинності та страхом перед злочинністю серед країн Європи, поряд із Албанією, Боснією і Герцеговиною, Чорногорією та ін. При цьому науковець відмітив гібридність вітчизняного права та підкреслив, що наднаціональне кримінальне право пов'язане зі значною кількістю порушень, які не вирішуються на національному рівні.

Директор Полтавського юридичного інституту НЮУ імені Ярослава Мудрого **Н. О. Гуторова** у своїй доповіді звернула увагу на проблему реалізації соціальної функції кримінального права шляхом встановлення і призначення покарання. При цьому доповідач наголосила, що розгляд кримінального права під кутом зору виконання ним соціальної функції дозволяє об'єднати його регуляторний та охоронний вплив на суспільство в єдине ціле, показавши вплив на суспільство в цілому та окремі його складові (економіку, політику, ідеологію, культуру, моральність тощо). Професор констатувала, що з точки зору впливу на суспільство оптимальна модель покарання повинна містити комплекс заходів кримінально-правового характеру, необхідний і достатній для зменшення кількості суспільно небезпечних посягань на найбільш важливі суспільні відносини. Аналізуючи КК, Н. О. Гуторова дійшла висновку, що кримінальне законодавство має бути піддане суттєвій ревізії на предмет декриміналізації певної групи діянь, які за ступенем суспільної небезпечності або поширеності не мають визнаватися злочинами. Крім

того, доповідач зосередила увагу й на існування своєрідних «перекосів» у застосуванні правових норм, насамперед тих, що передбачають звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Поділився власними думками й представник судових органів – заступник Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ **С. І. Кравченко**. Зосередивши увагу на проблемі змісту термінопоняття «завідомо невинний», доповідач наголосив на важливості дотримання принципу презумпції невинуватості особи та приведення приписів кримінального законодавства у відповідність до положень Конституції України.

Викликав зацікавленість аудиторії виступ професора **В. О. Навроцького**, присвячений кримінально-правовим аспектам принципу правової визначеності. Зазначивши, що цей принцип є однією з головних складових принципу верховенства права, доповідач виокремив два його напрями – законодавчий, проявами якого є чіткість, ясність, однозначність правових норм, стабільність законодавства, та правозастосовний, що передбачає стабільність та єдність правозастосовної практики. Як підсумок, В. О. Навроцький наголосив на тому, що в праві мають існувати критерії, які б дозволяли забезпечити передбачуваність дії кримінально-правових норм як необхідну умову забезпечення прав і свобод людини та верховенства права.

Чимало уваги на конференції було приділено й питанням соціальної ролі кримінального права в умовах науково-технічного прогресу. Зокрема, професор кафедри публічного права Національного технічного університету «КПІ» **В. А. Мисливий** виступив з доповіддю, присвяченою питанню впливу трансформації суспільних відносин в умовах НТП на розвиток національного кримінального права. Відмічаючи, що сьогодні більшість кримінальних правопорушень вчиняється на рівні взаємодії людини і технологій, доповідач наголосив на необхідності забезпечення кримінально-правової охорони, правового регулювання та запобігання злочинним посяганням у таких сферах, як

інтелектуальна власність, транспортна інфраструктура, інформаційні технології та телекомунікації, енергетика, екологія, кібернетика, робототехніка, міжнародна безпека та правопорядок, військова безпека тощо. Зацікавленість учасників конференції та жваве обговорення викликала також доповідь про ректора Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка **М. В. Карчевського** «Перспективні задачі кримінального права в контексті розвитку робототехніки».

Предметом обговорення на конференції стало й коло питань, що стосуються ролі кримінального права у забезпеченні прав потерпілого від злочину. Так, з доповіддю «Компенсаційна функція кримінального права» виступив провідний науковий співробітник Державного НДІ МВС України **А. А. Музика**. Наголосивши, що забезпечуючи права підозрюваних, підсудних і засуджених, наша держава майже не опікується правами потерпілого від злочину, професор вказав на важливість компенсаційної функції, без якої соціальна зумовленість кримінально-правового регулювання втрачає свій сенс, особливо, якщо охоронна та запобіжна функції не спрацювали. При цьому доповідач навів аргументи з приводу необхідності відмовитися в кримінальному провадженні від поняття цивільного позову, замінивши його поняттям «кримінально-правовий позов». Резюмуючи, А. А. Музика запропонував доповнити КК України таким заходом кримінально-правового характеру, як відшкодування шкоди потерпілому. Проблемі потерпілого присвятив свою наукову доповідь й директор НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **В. І. Борисов**, який, висвітливши проблему визначення поняття потерпілого у кримінальному праві, наголосив на необхідності розгляду його як соціального суб'єкта (учасника) суспільних відносин, охоронюваних законом про кримінальну відповідальність, чії права, свободи, законні інтереси порушені злочинним діянням шляхом заподіяння істотної шкоди або створення загрози її заподіяння.

Піднімалися на конференції й питання законодавчого забезпечення протидії сепаратизму в Україні (*В. А. Тимошенко* та *С. В. Дрьомов*).

Загалом у межах конференції працювало чотири секції («Соціальна функція кримінального права: загальнотеоретичні питання»; «Роль законодавства про кримінальну відповідальність у забезпеченні соціальних інтересів суспільства»; «Місце криминології та інших наук кримінально-правового циклу у процесі забезпечення соціальних інтересів суспільства»; «Розробка питань забезпечення та реалізації соціальної функції кримінального права у працях молодих вчених») та «круглий стіл» «Захист соціальних інтересів суспільства шляхом активізації боротьби з корупцією». Так, на секційних засіданнях обговорювалися питання доцільності як критерію кримінально-правової політики на законодавчому та правореалізаційному рівнях (професор *П. Л. Фріс*), запобіжної функції кримінального права крізь призму спеціального звільнення від кримінальної відповідальності (професор *П. В. Хряпінський*), напрями забезпечення кримінальним правом міжнародного та громадянського миру, зменшення конфліктів у відносинах між різними соціальними групами та індивідами (професор *О. О. Житний*), принципи кримінально-правової охорони (професор *В. В. Кузнєцов*). Поділилися цікавими науковими ідеями з учасниками конференції й професор *В. Б. Харченко* («Прерогатива забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина у кримінальному праві України»), професор *Л. М. Демидова* («Регламентация та застосування спеціальної конфіскації майна третіх осіб як прояв соціальної функції кримінального права»), д. ю. н. *Н. А. Савінова* («Ефект Плато в парадигмі вітчизняної кримінально-правової доктрини») та ін.

Під час роботи «круглого столу» порушувалися питання розробки та впровадження дієвих та ефективних заходів протидії корупції, зверталась увага на окремі випадки порушення законодавчої техніки, які впливають на якість кримінально-правових положень та можуть виступати однією з причин корупціогенності тексту кримінального закону України, наголошувалось на

необхідності системного регулювання сфери запобігання корупційній злочинності в Україні та доцільності законодавчого закріплення критеріїв наукової експертизи законопроектів на корупціогенність на всіх стадіях законодавчого процесу (виступили професор *Н. М. Ярмиш*, доцент *Г. Л. Шведова*, доцент *Ю. А. Пономаренко* та ін.).

Окремим напрямом роботи конференції стало обговорення питання про місце криминології та інших наук кримінально-правового циклу у процесі забезпечення соціальних інтересів суспільства. Зокрема, заступник директора з наукової роботи НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України *В. С. Батургарєєва* виступила з доповіддю, присвяченою питанню соціальної функції криминологічної науки, запропонувавши власне бачення її змісту, структурних елементів та призначення у дослідженні кримінальної реальності. Професор *В. В. Голіна* зосередив увагу на питанні значення криминологічної політики для подальшого вдосконалення теорії та практики запобігання злочинності. Також зацікавленість учасників «круглого столу» викликав виступ доцента *С. О. Філіппова* щодо особливостей злочинності, пов'язаної з незаконним переправленням мігрантів до Європи, в якому він детально проілюстрував специфіку деяких маршрутів нелегальної міграції. Крім того, були обговорені проблеми у застосуванні норм нового КПК України та їх вплив на формування державної стратегії в сучасній політиці у сфері протидії злочинності (к. ю. н. *А. К. Щербакова*).

У результаті обговорення окреслених та інших актуальних питань соціальної функції кримінального права, її наукового і законодавчого забезпечення та дотримання у правозастосуванні прийняті відповідні рекомендації конференції.

Також під час роботи конференції відбулися звітні Загальні збори ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права», на яких заслуховувалися основні досягнення її діяльності за п'ять років. Також на засіданні обирався керівний склад громадської організації та орган правління. На новий термін

Головою Асоціації обрано ректора НЮУ імені Ярослава Мудрого, академіка НАН України В. Я. Тація.

В. І. Борисов, директор НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України;

Н. В. Нетеса, вчений секретар НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

ОГЛЯД П'ЯТИХ ХАРКІВСЬКИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЧИТАНЬ

*Немає великих і малих справ, якщо людина
всім серцем прагне до великого і
справедливого, бо в цьому випадку всі справи
мають велику вагу і наслідки.*

К. Г. Паустовський

Весна – це не тільки символ любові та краси. Це також час науки. Вже вкотре Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого радо відчиняє свої двері для проведення заходів, присвячених дослідженню актуальних проблем правознавства. Дванадцятого-тринадцятого травня 2016 року відбулась Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «П'яти харківські кримінально-правові читання», яка вже стала своєрідним традиційним святом кримінально-правової науки.

Співорганізаторами цього заходу стали кафедри кримінального права № 1 і № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України та громадська організація «Всеукраїнська асоціація кримінального права». Допомогу в проведенні конференції надали партнери: Асоціація випускників Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, первинна організація профспілкового комітету студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та адвокатське об'єднання «Шкребець і партнери».

Цього року учасниками кримінально-правових читань стали 166 студентів та аспірантів із багатьох вищих навчальних закладів України, а також таких зарубіжних країн, як Республіка Білорусь, Республіка Польща, Російська Федерація. Конкурсний відбір учасників складався з трьох етапів, подолавши які вони були запрошені до по-справжньому весняного Харкова, який нікого не залишить байдужим до своєї романтичної та душевної атмос-

фери. Крім студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, на конференції були присутні представники Академії управління при Президентові Республіки Білорусь, Асоціації адвокатів м. Гданськ (Польща), Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь), Брестського державного університету імені О. С. Пушкіна (Білорусь), Вітебського державного університету імені П. М. Машерова (Білорусь), Вологодського інституту права та економіки (Російська Федерація), Воронежського інституту (Російська Федерація), Гданського університету (Польща), Гродненського державного університету імені Янки Купали (Білорусь), Дніпропетровського державного університету імені Олеся Гончара, Дніпропетровського національного університету внутрішніх справ, Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля, Інституту кримінально-виконавчої служби (м. Київ), Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, Казанського (Приволзького) державного університету (Російська Федерація), Київського університету права НАН України, Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського державного університету внутрішніх справ, Львівської комерційної академії, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національної академії управління (м. Київ), Національного авіаційного університету (м. Київ), Національної академії Служби Безпеки України (м. Київ), Національного університету «Одеська юридична академія», Національного університету водного господарства і природокористування (м. Рівне), Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Національного університету «Острозька академія», Національної академії внутрішніх справ (м. Київ), Науково-дослідного інституту «Вища школа економіки» (м. Москва, Російська Федерація), Одеського державного університету внутрішніх справ, Полтавського університету економіки та торгівлі, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), Університету митної справи і фінансів, Уні-

верситету імені Адама Міцкевича (м. Познань, Польща), Університету імені Марії Складовської-Кюрі (м. Люблін, Польща), Української академії банківської справи (м. Суми), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди та Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Відкрив читання перший проректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, професор Ю. П. Битяк, який зазначив, що конференція проходила у різних форматах: регіональному, всеукраїнському та міжнародному. І це не випадковість, оскільки учасники з різних країн обговорюють спільні проблеми і намагаються їх вирішити. Важливість проведення таких заходів підтверджується тим, що 14 учасників попередніх читань обрали професію у сфері наукової діяльності і вже захистили дисертації не тільки з кримінального права, а і з інших спеціальностей.

Також із вітальними словами до учасників конференції звернулися завідувач кафедри кримінального права № 2, професор М. І. Панов; директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор В. І. Борисов. Доцент кафедри кримінального права № 1 Ю. А. Пономаренко прочитав вітання учасникам конференції від Голови Конституційного Суду України, професора Ю. В. Бауліна.

Робота конференції здійснювалась в режимі пленарного засідання та в рамках семи секцій, чотири з яких були присвячені питанням Загальної частини («Теоретичні питання кримінально-правової політики і кримінально-правового регулювання»; «Наукове осмислення об'єктивних ознак кримінального правопорушення»; «Наукове осмислення суб'єктивних ознак кримінального правопорушення»; «Проблеми вчення про кримінальну відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру»), а три – Особливої частини кримінального права («Теоретичні питання кримінальної відповідальності за злочини проти особи»; «Теоретичні питання кримінальної відпові-

дальності за злочини проти суспільства і власності»; «Теоретичні питання кримінальної відповідальності за злочини проти держави і міжнародного правопорядку»).

У ході роботи конференції студенти та аспіранти дискутували з багатьох актуальних для кримінально-правової науки питань, серед яких: проблеми вдосконалення процедури внесення змін до Кримінального кодексу України, а саме шляхом встановлення жорсткішої процедури внесення таких змін; питання доцільності існування окремих заходів кримінально-правового характеру у КК України; декомунізація; морське піратство; правове регулювання соціальних мереж; кримінальна відповідальність за висловлювання, що підривають конституційний лад України та інші.

Результати наукової творчості студентів були відбиті у збірнику тез наукових доповідей та повідомлень, виданому до початку роботи конференції.

Після плідної співпраці учасники конференції мали змогу відчувати атмосферу вулиць Харкова, відвідати моновиставу «Ну нарешті» у сучасному театрі «Post Scriptum». Згодом була організована прогулянка харківськими річками на човнах під мостом Закоханих.

Наступного дня відбулось заключне пленарне засідання, де було підбито підсумки конференції. Під час цього засідання завідувач кафедри кримінального права № 1, професор В. І. Тютюгін нагородив учасників та організаторів кримінально-правових читань цінними подарунками. На засідання завітав Голова Конституційного Суду України, професор Ю. В. Баулін, який розповів про особливості роботи Суду та звернув увагу на проблемні аспекти теорії кримінального права. Після цього на учасників чекала екскурсія до музею кафедри криміналістики Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого та прогулянка визначними місцями міста Харкова.

Завершенням насиченої подіями конференції став мюзикл «Король и Шут» у стінах Молодіжного театру «Мадригал». Вистава вразила гостей сво-

єю щирістю, неповторністю голосів й талантом артистів, які повністю віддаються своїй справі.

Ми впевнені, що такі заходи, для студентів і аспірантів, як харківські кримінально-правові читання, є потужною платформою для розвитку кримінально-правової науки, активізації студентської ініціативи, зміцнення відносин між українськими та зарубіжними вищими навчальними закладами.

У пам'яті учасників конференції залишаться найяскравіші спогади про травневі дні, проведені у місті Харкові центрі науки та студентського життя.

Чекаємо на зустріч наступної весни!

Є. Васильченко, студент спільної магістерської програми «Міжнародне та європейське підприємницьке право» НЮУ імені Ярослава Мудрого та Університету Миколаса Ромеріса (Литва)

**ОГЛЯД «КРУГЛОГО СТОЛУ»
«ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ:
РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ»**

Сімнадцятого травня 2016 р. у Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України у рамках Десятого Всеукраїнського фестивалю науки відбувся «круглий стіл» «Правовий статус засуджених в Україні: реалії сьогодення та перспективи удосконалення». У роботі заходу взяли участь понад 40 науковців, зокрема співробітники та аспіранти Інституту, а також викладачі кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Із доповіддю, присвяченою змінам і доповненням, внесеним до Кримінально-виконавчого кодексу України з моменту набуття його чинності у частині прав засуджених, виступив старший науковий співробітник сектора дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту, к. ю. н., доц. *О. В. Лисодєд*. Доповідач наголосив, що у виправно-трудовому законодавстві, яке діяло на теренах України не одне десятиріччя, увага правовому статусу засуджених практично не приділялося. Правами засуджених майже ніхто не переймався, а перевага протягом тривалого часу як у Виправно-трудовому кодексі України, так і в інших нормативно-правових актах, як правило, віддавалась установленню додаткових обов'язків, а не розширенню суб'єктивних прав засуджених. Тільки в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у зв'язку з кризовими явищами, які склались як у державі й суспільстві, так і в системі виконання кримінальних покарань, врешті-решт була звернута увага і на правовий статус засуджених.

Дослідник зазначив, що тільки у 2003 р. був прийнятий КВК України, який частково базувався на положеннях міжнародних стандартів поводження із засудженими, положеннях Модельного КВК СНД, шведської системи виконання кримінальних покарань. Але, незважаючи на численні позитивні йо-

го переваги порівняно з раніше чинним ВТК України, на момент прийняття він все одно мав низку недоліків і протиріч, у тому числі й стосовно правового статусу засуджених. Найсуттєвіші зміни у КВК України стосовно правового статусу засуджених, як вказав О. В. Лисодєд, були внесені у 2010–2014 рр. У своїй доповіді дослідник охарактеризував найбільш вагомими новели, які були внесені у КВК України законами України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» та від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів». Зокрема доповідач зазначив, що: 1) розширено перелік основних прав засуджених, передбачених ст. 8 КВК України; 2) розширений і пом'якшений правовий статус осіб, засуджених до арешту; 3) частково вирішена суперечність між конституційним правом громадян на працю, правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, на користь першого; 4) засудженим до обмеження волі та позбавлення волі на певний строк надане право користуватися засобами мобільного зв'язку та мережею Інтернет; 5) закріплені гарантії прав засуджених, які перебувають на лікуванні у стаціонарних закладах охорони здоров'я, зокрема, на правову допомогу, побачення з адвокатом та телефонні розмови; 6) розширено окремі права засуджених до позбавлення волі, встановлені у ст. 107 КВК України; 7) збільшено кількість побачень, які можуть отримувати засуджені до позбавлення волі на певний строк протягом року; 8) визначено, що кореспонденція, яку засуджені до позбавлення волі направляють до суду, перегляду не підлягає; 9) детально прописаний механізм отримання засудженими пенсій (ст. 122 КВК) та ін.

Науковець відзначив, що попри суттєве покращення правового статусу засуджених існує низка проблем, які потребують розв'язання, зокрема:

а) надання засудженим до позбавлення волі, які сумлінно працюють, права на відпустку, передбаченого ст. 45 Конституції України; б) потребує перегляду право засуджених до позбавлення волі на придбання продуктів харчування і предметів першої потреби за гроші, зароблені в колоніях; в) існують також проблеми матеріально-побутового, медико-санітарного та іншого характеру, які певним чином впливають на правовий статус засуджених, та ін.

На підставі викладеного О. В. Лисодед виокремив шляхи забезпечення прав засуджених, а саме: 1) подальше удосконалення кримінально-виконавчого законодавства і приведення його у відповідність до Конституції України та міжнародних стандартів поведіння із засудженими; 2) зменшення порушень прав засуджених з боку персоналу й адміністрації органів і установ виконання покарань, оскільки правозахисниками кожного року фіксуються значні порушення прав засуджених; 3) належне фінансування Державної пенітенціарної служби України.

В обговоренні наукової доповіді О. В. Лисодеда прийняли участь директор Інституту проф. **В. І. Борисов**, заступник директора Інституту з наукової роботи д. ю. н. **В. С. Батургареєва**, к. ю. н., доц. **О. В. Ткачова**, к. ю. н. **К. А. Автухов**, к. ю. н. **О. В. Таволжанський**.

У ході обговорення заслуханої доповіді було зазначено, що КВК України має встановлювати лише ті обмеження, які не суперечать Конституції України та положенням цивільного, сімейного, трудового та іншого законодавства України. Учасниками «круглого столу» також було порушено питання щодо ролі науковців у законодавчому врегулюванні правового статусу засуджених осіб. О. В. Лисодед звернув увагу на те, що розробники проекту КВК України свого часу жодної його редакції на кафедрі кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та до фахівців Інституту для обговорення чи експертизи не направляли. З приводу цього К. А. Автуховим відмічено, що науков-

цям не слід чекати звернення до них органів державної влади, а самим ініціювати внесення змін та доповнень до КВК України.

Крім того, на заході відбулася дискусія щодо проблем реалізації нещодавно прийнятого Верховною Радою Закону України «Про пробацію», а саме необхідності приведення чинного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність до цього Закону та питання втілення його у практику.

Наприкінці роботи «круглого столу» учасниками було підкреслено, що права та обов'язки засуджених мають бути урівноважені порівняно з іншими категоріями осіб. Разом із тим потрібно знайти виважений підхід до розширення суб'єктивних прав засуджених для уникнення різного роду проблем і зловживань.

І. С. Яковець, докт. юрид. наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

**ОГЛЯД НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ,
ПРИСВЯЧЕНОГО Х ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ ФЕСТИВАЛЮ НАУКИ,
ТА ЗАСІДАННЯ РАДИ МОЛОДИХ УЧЕНИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАПРН УКРАЇНИ**

У Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПРН України в рамках святкування Днів науки 17 травня 2016 р. відбувся науково-практичний семінар, на якому було заслухано дві наукові доповіді. Захід був організований радою молодих учених Інституту. У ньому взяли участь аспіранти, здобувачі, молоді науковці, а також керівництво Інституту – директор В. І. Борисов, заступник директора з наукової роботи В. С. Батиргарєєва, учений секретар Н. В. Нетеса.

Науковий захід відкрив голова Ради молодих вчених Інституту М. Г. Колодяжний. З вітальним словом виступив директор Інституту В. І. Борисов, який наголосив на корисності таких заходів, оскільки вони сприяють розкриттю наукового потенціалу молодих учених, розширюють їх науковий світогляд, удосконалюють практику публічних виступів. Наприкінці виступу він побажав учасникам семінару плідної роботи і конструктивних обговорень.

Здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПРН України *Руслан Геннадійович Григор'єв* виступив з науковою доповіддю на тему *«Кримінологічна характеристика особи злочинця – суб'єкта злочинів, пов'язаних із прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою»*. Доповідач наголосив на актуальності проблеми боротьби з корупцією в Україні взагалі та злочинів, передбачених ст. 368 КК України, зокрема. Автор зазначив, що ефективно запобігання злочинності можливе лише за умови, якщо увага правоохоронних органів, окрім іншого, буде зосереджена на особі злочинця як носієві причин вчинення певного злочину. При цьому науковцем на

підставі самостійно проведеного емпіричного дослідження розглядуваних корупційних злочинів було надано ґрунтовну кримінологічну характеристику особи злочинця-корупціонера, який прийняв пропозицію, обіцянку про одержання неправомірної вигоди або одержав останню.

Соціально-демографічна характеристика такого злочинця показала, що це здебільшого чоловіки (73,7 %) достатньо зрілого віку (30–50 років – 52,7 %, 50–65 років – 25,7 %), із повною вищою освітою (83,8 %), громадяни України, мають власну сім'ю (73,5 %), в якій виховуються діти (68,2 %). Найчастіше працюють в органах внутрішніх справ (11,2 %), органах місцевого самоврядування (10,5 %), закладах охорони здоров'я (8,9 %) та комунальних підприємствах (7,3 %) на посадах керівника (9,9 %) чи спеціаліста державного контролюючого органу (13,9 %), оперативного працівника органів внутрішніх справ (7,3 %), сільського голови (6,6 %) чи лікаря (4,6 %). У переважній більшості випадків корупціонери є службовими особами, які обіймають посади категорії «В» державної служби. Кожен третій корупціонер (27,5 %) на момент прийняття пропозиції, обіцянки про одержання неправомірної вигоди або її одержання посідав відповідальне становище. Більшість винних (65,2 %) обіймали відповідну посаду нетривалий час (до 3 років).

Кримінально-правова характеристика осіб-корупціонерів зазначеної групи показала, що злочин, передбачений ст. 368 КК України, вчиняється ними із прямим умислом та із метою у виді одержання неправомірної вигоди. Злочинний мотив має корисливу спрямованість. Аналіз співучасті засвідчив, що 14,9 % указаних корупційних злочинів вчиняються у групі за попередньою змовою, а 3,1 % – у складі організованих злочинних груп. Незначний показник групового характеру зазначених злочинів свідчить про їх високу латентність. У більшості випадків (99,3 %) злочинці як неправомірну вигоду одержують гроші, з них у 66,7 % випадків отримано гривню, у 28,9 % злочинів – долари США, а у 4,4 % злочинів мало місце одержання різних видів валют. Найчастіше (55,6 %) корупціонери одержують неправомірну вигоду у

розмірі, що не перевищує 5 тис. грн., у кожному третьому злочині (30,7 %) розмір неправомірної вигоди перевищує 50 тис. грн. Результати дослідження вказують на достатньо поблажливе ставлення судової системи до корупціонерів, оскільки майже половина злочинців (44,0 %) звільняється судом від відбування покарання з випробуванням, ще третині винних (28,8 %) призначається покарання у виді штрафу. Незначній частині корупціонерів (20,8 %) суди призначають покарання у виді позбавлення волі.

Морально-психологічна характеристика зазначених осіб засвідчила їх корисливу спрямованість. При цьому відмічається різноманітність потреб та мотивів злочинної поведінки залежно від рівня вчинення корупційного злочину, посадового статусу службової особи та посади, яку вона обіймає в органі державної влади чи місцевого самоврядування. Найбільший набір мотивів простежується на так званому елітарному рівні, де корисні прагнення «VIP-корупціонерів» доповнюються мотивами самоактуалізації й самоствердження. Інтереси більшості досліджуваних корупціонерів полягають у розширенні «потрібних» соціальних зв'язків із визначеними особами, від яких може залежати їх життєвий успіх та матеріальний добробут; удосконаленні технологій кримінального збагачення; знаходженні нових способів одержання неправомірної вигоди та ін. Життєві цінності зазначених злочинців є антисоціальними, а їх внутрішня стійка установка зводиться до незаконного збагачення шляхом одержання неправомірної вигоди.

Доповідачем обґрунтовано, що корислива спрямованість осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 368 КК України, специфічність їх морально-психологічної сфери дозволяють відносити таких корупціонерів до особливого різновиду корисливого злочинця.

Виходячи із загальної корисливої спрямованості особи злочинця-корупціонера, було запропоновано провести його типологію за критерієм домінуючої потреби та мотивів вчинення корупційного злочину. При цьому слід ураховувати низку додаткових взаємопов'язаних елементів: вид органу

державної влади, де працює службова особа-корупціонер; наявність співучасті; ступінь організованості злочинної діяльності; рівень латентності злочинних дій; розмір неправомірної вигоди, що одержується службовою особою. На підставі вказаного критерію виділено умовні типи політичного, престижного та дрібного корупціонера.

Автором зроблено висновок, згідно з яким корислива спрямованість службових осіб, які прийняли пропозицію, обіцянку про одержання неправомірної вигоди або одержали неправомірну вигоду, специфічність їх інтересів, ціннісних орієнтацій та низка інших виділених морально-психологічних ознак дозволяють стверджувати, що корупціонери є окремим типом корисливого злочинця. Можна припустити, що концентрація негативних психологічних властивостей корупціонерів зростатиме залежно від рівня вчиненого злочину (елітарний, бюрократичний, низовий), а також, відповідно, місця службової особи в управлінській ієрархії органів державної влади і місцевого самоврядування.

Далі з науковою доповіддю на тему «Алгоритмізація допиту» виступив молодший науковий співробітник Інституту *Соколенко Микита Олександрович*. Він зазначив, що останнім часом у криміналістиці спостерігається тенденція до розвитку нових напрямів слідчої тактики, зокрема продовжується формування основних засад алгоритмізації, а також виокремлення проблем щодо впровадження її положень у діяльність із розслідування злочинів.

Під алгоритмізацією діяльності слідчого доцільно розуміти розробку алгоритмів його діяльності або у ширшому розумінні підхід до організації розслідування, заснований на запровадженні оптимальних варіантів рішень залежно від слідчих ситуацій. Алгоритмізація здатна допомогти слідчим продуктивно користуватись узагальненими знаннями, прийомами, зменшити кількість помилок і упущень. При цьому самі алгоритми виступають своєрідним акумулятором передового досвіду, підвищують ефективність слідчої діяльності, перетворюють її на програмно-керовану й більш контрольовану.

На базі алгоритмізації діяльності слідчого стає можливим підбір оптимальних тактичних прийомів, запровадження варіантів їх обрання залежно від ситуацій. Разом із тим важливо, щоб алгоритм не обмежувався вичерпним переліком прийомів, слідчих дій, тактичних операцій, а орієнтував слідчого на послідовність і порядок їх здійснення. Оскільки діяльність слідчого здебільшого здійснюється в умовах дефіциту часу й екстремальної ситуації, алгоритми мають бути чіткими та лаконічними, тобто мати опис процедури здійснення прийомів у формі певної навчальної програми.

Алгоритмізація розслідування злочинів можлива саме тому, що оптимальний перелік слідчих дій залежить не від випадкових факторів, а від різноманітних, але все ж прогнозованих слідчих ситуацій. При цьому не треба забувати про неоднорідність і неповторність конкретних ситуацій, що істотно ускладнює розробку алгоритмів у криміналістиці. Ось чому слід вести мову не про повну формалізацію діяльності слідчого, а про окремі її аспекти. Водночас це не є підставою для відмови від алгоритмізації розслідування, оскільки при всій формалізації алгоритм зберігає евристичний характер, що забезпечує свободу прийняття рішення слідчим на будь-якій стадії розслідування.

Відомо, що допит є найбільш поширеною й одночасно найбільш ускладненою за тактикою слідчою дією, на підготовку і провадження якої слідчий витрачає в середньому 50–60 % загального часу свого робочого дня. Водночас допит є найважливішим інструментарієм слідчого для отримання та перевірки доказової інформації. Зазначені обставини зумовлюють необхідність у розробці сучасних заходів, спрямованих на вдосконалення організації та проведення цієї слідчої дії. До заходів, що можуть підвищити ефективність допиту, збільшити його результативність, слід віднести побудову певних алгоритмічних схем його проведення.

Ведучи мову про можливість застосування алгоритмів допиту, необхідно надати відповіді на такі запитання: по-перше, в чому полягає перевага алгоритмічного підходу до тактики провадження допиту порівняно з тради-

ційними рекомендаціями?; по-друге, які складнощі виникають на шляху запровадження алгоритмів допиту?; по-третє, яка сфера реалізації алгоритмізації допиту?

Надаючи відповідь на перше запитання, слід наголосити на тому, що побудова алгоритмів допиту. Є безумовно, більш високим рівнем наукових розробок і більш оптимальною формою викладення порад слідчому. Алгоритмізація допиту є результатом запровадження у криміналістичну науку кібернетичних підходів та пов'язана з цим можливістю використання комп'ютерної техніки. Саме алгоритми здатні істотно скоротити витрати часу для підготовки і проведення допиту, надати цьому процесу більшу керуваність, оскільки слідчий, спираючись на розроблені в науці алгоритми, має можливість не займатися їх винаходом у тих випадках, коли є готові оптимальні рішення.

Обов'язковою умовою реалізації алгоритмізації допиту виступає можливість типізації ситуацій, що виникають під час провадження цієї слідчої дії. Без перебільшення можна стверджувати, що основна проблема алгоритмізації допиту полягає у різноманітності ситуацій, що створюються. У зв'язку з тим, що неможливо виділити всі без залишку ситуації допиту і запропонувати до них відповідні алгоритмічні схеми дій слідчого, слід вести мову про побудову алгоритмів лише до окремих ситуацій, які є найбільш усталеними і прогнозованими.

Як видається, найбільш стабільними є ситуації при розв'язанні не пізнавальних, а організаційних завдань, що виникають на етапі підготовки до допиту. Саме на цьому етапі завдання є найбільш спрощеними, такими, що повторюються і піддаються розчленуванню на певні складові, а тому придатні до розв'язання формалізованими засобами. Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати, що найбільш придатною сферою для побудови алгоритмів допиту слід визнати його підготовчий етап.

Дійсно, при підготовці до допиту перед слідчим за будь-яких ситуацій постають завдання інформаційної, організаційної та технічної спрямованості. При вирішенні інформаційних завдань слідчий зобов'язаний ретельно ознайомитись із матеріалами кримінального провадження, отримати додаткову інформацію про особу допитуваного та його стосунки із оперативних джерел, у разі потреби проконсультуватися зі спеціалістами у тій чи іншій галузі знань. Організаційні завдання передбачають з'ясування місця і часу допиту, кола його учасників, складання плану допиту. Технічні – пов'язані із процедурою застосування передбачених чинним законодавством додаткових засобів фіксації результатів допиту. Усі ці завдання за своїм характером є усталеними і повторюються щодо різних суб'єктів допиту, а тому їх виконання пов'язане із застосуванням певних алгоритмічних приписів, викладених у вигляді комп'ютерних програм і наданих у розпорядження слідчим.

Застосування алгоритмів допиту засобами комп'ютерної техніки можливе через створення відповідного програмного забезпечення. Це можуть бути спеціально розроблені програми або відповідні блоки в системі автоматизованого робочого місця (АРМ) слідчого, які розглядаються як комплекс програмно-технічних засобів інформаційної підтримки прийняття ним рішень. До цих блоків мають входити такі складові: алгоритми допиту всіх передбачених чинним кримінальним процесуальним законодавством учасників кримінального провадження; алгоритми допиту в конфліктних ситуаціях; алгоритми викриття неправдивих показань; алгоритми спростування необґрунтованого посилення на алібі; алгоритми припинення обмови або самообмови; алгоритми актуалізації у пам'яті допитуваного забутих фактів; алгоритми допиту потерпілого з елементами віктимної поведінки; алгоритми встановлення психологічного контакту з допитуваним та ін.

Отже, алгоритмізація допиту здатна забезпечити правильну організацію роботи слідчого та істотно зменшити кількість помилок, сприяє зваженому, раціональному вирішенню завдань, що постають перед ним. Водночас

недостатність наукових розробок щодо створення та упровадження алгоритмів дій професійних учасників кримінального процесу в різноманітних ситуаціях зумовлюють необхідність у проведенні більш поглибленого дослідження проблем алгоритмізації як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Наукові доповіді Р. Г. Григор'єва і М. О. Соколенка супроводжувались жвавим обговоренням учасниками наукового засідання. Доповідачі відповіли на низку цікавих запитань, що стосувались окресленої ними тематики. Окремі їх пропозиції були піддані об'єктивній критиці з боку наукової громади молодих учених. По завершенні обговорення доповідей загальним зібранням Ради молодих учених прийнято рішення проводити подібні заходи в Інституті й надалі.

М. Г. Колодяжний, канд. юрид. наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПрНУ, Голова Ради молодих учених

**ОБГОВОРЕННЯ МОНОГРАФІЇ ПРОФЕСОРА В. К. ГРИЩУКА
«ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ»**

Координаційне бюро з проблем кримінального права відділення кримінально-правових наук НАПрН України та Харківський обласний осередок громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права» провели науковий семінар, присвячений обговоренню монографії чл.-кор. Національної академії правових наук України, д. ю. н., проф. В. К. Грищука під назвою «Філософсько-правова відповідальність людини».

У семінарі взяли участь науковці кафедр кримінального права № 1 та № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, сектора дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, аспіранти та студенти наукових гуртків кафедр кримінального права.

Із доповіддю «Кримінально-правова відповідальність людини» виступив автор наведеної монографії В. К. Грищук. Він відзначив, що *кримінально-правова відповідальність людини* – це вид юридичної відповідальності, що становить собою *реалізовану необхідність* свідомого і добровільного використання людиною свого права, виконання обов'язку, дотримання заборони, що містяться у кримінально-правових нормах, а у випадку їх порушення – *необхідність* порушника приписів цих норм *бути підданим примусовим заходам* правового впливу, передбаченим законом і застосовуваним компетентними органами держави в установлених процесуальним і виконавчим законодавством формах і межах.

Парною категорією «кримінально-правова відповідальність людини» є категорія «кримінально-правова безвідповідальність людини».

Кримінально-правову безвідповідальність людини можна визначити як *невиконання* чи *неналежне виконання* нею кримінально-правової заборони, кримінально-правового обов'язку або *неналежне використання* свого кримі-

нально-правового суб'єктивного права. Тобто йдеться про кримінально-безвідповідальну поведінку людини в межах правового поля через призму її правових обов'язків і наданих законодавством суб'єктивних прав. Безвідповідальна кримінально-правова поведінка людини утворює фактичну підставу її негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

Підходи вчених-криміналістів до розуміння поняття *феномена* кримінально-правової відповідальності людини можна умовно звести до трактування кримінально-правової відповідальності людини як: 1) *двоаспектного кримінально-правового феномена* в його негативному (ретроспективному) і позитивному (перспективному) значеннях; 2) лише *негативного (ретроспективного)* кримінально-правового явища.

Негативна (ретроспективна) відповідальність, уявляється, є різновидом кримінально-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності людини, що є реалізованою необхідністю правопорушника кримінально-правових приписів бути підданим примусовим заходам правового впливу, передбаченим законом і застосовуваним компетентними органами держави в установлених процесуальним і виконавчим законодавством формах і межах.

Підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це об'єктивні і суб'єктивні чинники, що є причинами, умовами правомірності її виникнення і реалізації.

Можна виділити три підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: а) *соціально-етична (моральна)*; б) *нормативно-правова*; в) *фактична*.

Соціально-етична (моральна) підстава зводиться, головним чином, до наявності об'єктивно-суб'єктивних чинників, характеристик людини, що зумовлюють *можливість і доцільність* застосування до неї компетентними органами держави кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння. По-перше, людина має бути наділена пересічного (звичного) рівня *свідомістю і розумною свободою волі* до діяння (дії чи бездіяльності).

Кримінально-правова відповідальність людини і її свобода – дві сторони одного процесу – забезпечення правослухняної поведінки людини в суспільстві. По-друге, людина має бути здатною співвідносити свою поведінку з кримінально-правовими приписами, *веліннями держави*. Тобто людина, будучи наділеною здоровою психікою, пересічного рівня свідомістю, розумом, розумною свободою волі до діяння (дії чи бездіяльності), повинна мати позитивну силу волі з тим, щоб усвідомити через призму своїх потреб та інтересів і сприйняти розумну індивідуальну чи соціальну кримінально-правову необхідність, опосередковану її совістю. По-третє, людина з індивідуальними рисами психологічного характеру наділена свідомістю, розумом, розумною свободою волі. Вона має достатню силу волі з тим, щоб усвідомити, сприйняти розумну кримінально-правову необхідність через фільтри своєї совісті, повинна мати об'єктивну можливість вчинити діяння, котре детерміноване її свобідною волею.

Нормативно-правовою підставою негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є сукупність правових норм, що забезпечують правомірність, законність притягнення особи, винної у вчиненні суспільно небезпечного діяння, до кримінально-правової відповідальності, її засудження, призначення покарання, його відбування, а також стан її судимості.

Фактична підстава – це сукупність юридичних фактів, що призводять до виникнення і реалізації кримінально-правової відповідальності людини. Такими є: 1) вчинення людиною діяння, що містить склад злочину, передбачений чинним КК України, тобто вчинення нею злочину; 2) відсутність обставин, що: а) виключають злочинність діяння; б) виступають підставою для її звільнення від кримінальної відповідальності; в) виключають можливість притягнення її до кримінальної відповідальності внаслідок того, що вона користується дипломатичним імунітетом згідно з міжнародно-правовими актами і не підлягає кримінальній юрисдикції України без згоди акредитуючої

сторони, або ж вона користується недоторканністю згідно з чинним законодавством України.

Є три класичні форми реалізації цієї відповідальності: 1) *осуд*; 2) *покарання*; 3) *судимість*.

Важливе значення має визначення *темпоральних (часових) меж* кримінально-правової відповідальності людини, насамперед її початку та закінчення.

Ця відповідальність *виникає в момент вчинення злочину*. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини *настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду*. *Припиняється* негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини з *припиненням (погашенням або зняттям) судимості*.

Можливі такі *найтипівіші варіанти її припинення*: 1) з моменту погашення судимості; 2) з моменту зняття судимості судом; 3) з моменту скасування судимості за вчинений злочин (злочини) законодавцем; 4) з моменту звільнення людини від кримінальної відповідальності; 5) з моменту набрання чинності вироком суду, яким людину засуджено без призначення покарання; 6) з моменту звільнення людини від покарання; 7) з моменту втрати людиною осудності; 8) з моменту набрання чинності кримінальним законом, яким усунуто злочинність і караність вчиненого людиною діяння; 9) з моменту реабілітації людини; 10) з моменту настання смерті людини, яка вчинила злочин.

Класифікація кримінально-правової відповідальності людини на види може бути проведена за такими критеріями: а) *за суб'єктом, що реалізує кримінально-правову відповідальність*; б) *за родовим об'єктом*; в) *за безпосереднім об'єктом*; г) *за способом вчинення злочинів*; д) *за суб'єктом злочину*; е) *за формою вини*; є) *за мотивом злочинів*; ж) *за часом настання*; з) *за нормативною основою*; и) *за характером поведінки людини*; і) *за сферою поширення*.

Негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність може бути реальною або потенційною. *Потенційним є те, що згодом за певних умов може стати дійсним.* Тому *потенційне* завжди виступає як *можливе*. *Потенційна* можливість настання *відповідальності* людини у разі порушення нею кримінально-правових приписів (велінь) здатна модифікувати її поведінку в просоціальному руслі лише за умови, що вона буде вчасно доведена державою до неї та сприйнята нею – її розумом, свідомістю, знайде відображення на скрижальях її совісті у виді просоціальних морально-правових настанов, що детермінують її волю. Вивчення зарубіжного законодавчого досвіду дає підстави сумніватися щодо відповідності сучасним вимогам кримінально-правового регулювання принципу «незнання законів не звільняє людину від кримінальної відповідальності». Йдеться про сумнів щодо універсальності цього принципу на всі випадки життєвих ситуацій.

Щодо *позитивної (перспективної)* кримінально-правової відповідальності людини думки вчених розділилися. Чисельними є як її противники, так і її прихильники, проте, як виявив аналіз наукових поглядів, *ані одним, ані іншим не вдавалося навести переконливих аргументів на користь своєї наукової позиції.*

Позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини – це реалізована необхідність свідомого і добровільного використання людиною свого суб'єктивного права, виконання обов'язку, дотримання заборон, що містяться у кримінально-правових нормах.

Можна виділити *три підстави* позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) соціально-етична (моральна); 2) нормативно-правова; 3) фактична. Фактична підстава реалізується через: а) *добровільне дотримання* людиною кримінально-правової заборони; б) *добровільне виконання* людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку; в) *добровільне використання* людиною свого суб'єктивного права, передбаченого нормою закону про кримінальну відповідальність (КК України).

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність людини *виникає* внаслідок: а) *набрання чинності* кримінальним законом, що встановлює кримінально-правову заборону чи покладає на людину певний обов'язок або надає їй відповідне суб'єктивне право, та б) *початку усвідомленого добровільного вольового* дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання покладеного на неї кримінально-правового обов'язку або використання нею наданого кримінальним законом суб'єктивного права. *Здійснення* позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини – період усвідомленого, добровільного дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання нею покладеного на неї кримінальним законом обов'язку або використання нею наданого нормою кримінального закону суб'єктивного права. *Припинення* позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини відбувається внаслідок: а) втрати чинності кримінальним законом, який встановив кримінально-правову заборону чи поклав на людину певний обов'язок або надав їй відповідне суб'єктивне право; б) недотримання людиною встановленої кримінально-правової заборони вчинення нею злочинного діяння; в) невиконання людиною покладеного на неї нормою кримінального закону відповідного обов'язку; г) невикористання людиною наданого їй нормою кримінального закону суб'єктивного права; д) смерті людини.

Можна виділити *три форми реалізації позитивної* кримінально-правової відповідальності людини: а) *добровільне дотримання* людиною кримінально-правової заборони; б) *добровільне виконання* людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку; в) *добровільне використання* людиною свого права, встановленого нормою кримінального закону.

Позитивна кримінально-правова відповідальність людини, таким чином, реалізується не лише в *добровільному, усвідомленому дотриманні* кримінально-правових заборон, а й у *добровільному, усвідомленому виконанні* свого кримінально-правового обов'язку, а також у *добровільному, усвідомле-*

ному використанні свого суб'єктивного права, встановленого нормою кримінального закону. Тобто вона проявляється як у пасивній, так і в активній поведінці суб'єкта.

В обговоренні монографії і доповіді проф. В. К. Грищука взяли участь д. ю. н. проф., академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України В. І. Борисов, д. ю. н. проф., академік НАПрН України, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого М. І. Панов, д. ю. н., проф. кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Л. М. Демидова, канд. юрид. наук., доц. кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Ю. А. Пономаренко, канд. юрид. наук, доц. кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Ю. В. Гродецький, канд. юрид. наук, доц. кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Г. М. Анісімов, канд. юрид. наук, доц. кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого С. О. Харитонов, канд. юрид. наук, доц. кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. В. Гальцова, канд. юрид. наук, доц. кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого К. М. Оробець, інші науковці та аспіранти.

Всі учасники обговорення дали високу позитивну оцінку монографії і доповіді В. К. Грищука, відзначивши, що вони присвячені надзвичайно важливій та актуальній проблемі кримінальної відповідальності. Зокрема, науковці відмітили високий науковий рівень монографічної роботи В. К. Грищука (В. І. Борисов, М. І. Панов, Г. М. Анісімов), підкреслили ґрунтовність і досконалість методології проведеного дослідження (Л. М. Демидова,

Ю. В. Гродецький), обґрунтованість висновків і рекомендацій, сформульованих у роботі (С. О. Харитонов, В. В. Гальцова). Учасники семінару, надаючи в цілому високу оцінку роботі, що обговорювалася, водночас підкреслили, що її зміст стимулює до нових роздумів і міркувань щодо різних аспектів проблеми кримінальної відповідальності: нормативно-правової регламентації кримінальної відповідальності, аксіологічного, прагматичного та функціонального підходів у дослідженнях цього інституту кримінального права (М. І. Панов, Ю. А. Пономаренко, Ю. В. Гродецький, К. М. Оробець), а також ставить нові питання, що потребують наукового рішення.

Учасники семінару вислови загальне судження про корисність монографічної роботи Грищука В. К. та доцільність її використання у науково-дослідницькій роботі, навчальному процесі, під час викладання навчальної дисципліни «Кримінальне право. Частина загальна» а також спеціалізованих курсів із цієї ж дисципліни.

В. С. Батиргарєєва, секретар Координаційного бюро з проблем кримінального права відділення кримінально-правових наук НАПрН України

УДК 354.51

В. С. Бабкова,

канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри організації судових та
правоохоронних органів
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

ВНЕСОК Ю. М. ГРОШЕВОГО У ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

У статті розглядається внесок Ю. М. Грошевого у дослідження проблем організації і діяльності прокуратури України. Аналізуються основні наукові праці ученого у цій сфері, виокремлюються сформульовані ним ідеї та визначається стан їх практичної реалізації. Розглядається участь Ю. М. Грошевого у підготовці дослідників проблематики прокуратури.

***Ключові слова:** Ю. М. Грошевий, прокурор, прокуратура, теоретичні основи прокурорської діяльності, вчені-юристи.*

Актуальність теми дослідження. Десятого листопада 2016 р. виповнилося 85 років від дня народження відомого в Україні та за її межами вченого, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, Заслуженого професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Ю. М. Грошевого. Хоча Юрій Михайлович отримав визнання як дослідник в галузі кримінального процесу, разом із тим значний внесок він зробив у становлення і розвиток багатьох інших юридичних наук, серед яких конституційне і міжнародне право, криміналістика, юридична психологія, юридична деонтологія та ін. Значним є доробок Ю. М. Грошевого у сфері теоретичних досліджень організації та діяльності органів прокуратури. Належне сприйняття і застосування на практиці результатів наукових досліджень видатного вченого набуває актуальності в умовах реформування прокуратури України, яке триває на сьогодні.

Метою цієї наукової статті є визначення внеску Ю. М. Грошевого у дослідження проблем організації і діяльності органів прокуратури, а також виок-

ремлення тих його ідей і наукових висновків, які можуть бути застосовані на сучасному етапі судово-правової реформи в Україні в частині прокуратури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ю. М. Грошевий є автором, співавтором, науковим редактором та рецензентом більше ніж 430 наукових праць, у тому числі понад 40 монографій, підручників, навчально-практичних посібників, коментарів законодавства, текстів лекцій, що стали значним внеском у розвиток вітчизняної юридичної науки¹. Більшість його праць стосувалися проблем кримінального процесу, водночас учений приділяв значну увагу дослідженню суміжних юридичних наук, серед яких був і прокурорський нагляд.

Можна припустити, що інтерес дослідника до цієї сфери деякою мірою обумовлювався і практичним досвідом роботи Ю. М. Грошевого, який певний час працював слідчим (1956–1959 рр.), державним арбітром Дніпропетровського обласного державного арбітражу (1960–1963 рр.), суддею Дніпропетровського обласного суду (1964–1966 рр.) і за напрямками своєї роботи так чи інакше взаємодіяв із прокуратурою.

Прокурор як активний учасник кримінального процесу, його процесуальні функції і повноваження органічно розглядалися ученим в контексті розробок фундаментальних проблем кримінального процесу, таких як законність і обґрунтованість вироку суду, внутрішнє переконання судді, докази і доказування та ін. Приміром, у своїй монографії на тему «Проблеми формування суддівського переконання в кримінальному судочинстві» автор писав, що «слідчий, прокурор, суддя, які діють в одному адміністративному районі, являють собою певну професійну групу, пов'язану спільністю завдань по боротьбі зі злочинністю»². Таким чином, вже у своїх ранніх роботах Ю. М. Грошевий визнавав і підкреслював важливу роль прокурора у вирі-

---

¹ Грошевий Ю. М. Вибрані праці / Ю. М. Грошевий ; упорядники: О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – С. 5.

² Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве : монография / Ю. М. Грошевой. – Х. : Вища школа, 1975. – С. 121.

шенні кримінальної справи, його вплив на формування суддівського переконання.

Однак більш предметні дослідження проблем організації і діяльності органів прокуратури Ю. М. Грошевий розпочав дещо пізніше, а саме з 1982 р., коли він очолив новостворену кафедру правосуддя і прокурорського нагляду Харківського юридичного інституту (нині – кафедра організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого). З цього часу проблематика прокурорського нагляду стала однією із пріоритетних сфер наукових інтересів вченого. Вона розроблялася ним комплексно і всебічно: на рівні науково-практичного коментування законодавства, наукових статей і тез, підручників і навчальних посібників тощо.

Вагомим був внесок Ю. М. Грошевого у коментування положень чинного на той час законодавства про прокуратуру. Так, у науково-практичному коментарі КПК України від 1960 р. (1984 р.) Ю. М. Грошевий надав ґрунтовний теоретичний аналіз положенням Глави 21 «Нагляд прокурора за виконанням законів органами дізнання і досудового розслідування» та Глави 22 «Оскарження дій слідчого і прокурора» Автор обґрунтовано довів, що за допомогою наданих йому повноважень владно-розпорядчого характеру прокурор спрямовує діяльність органів дізнання і досудового слідства на всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи, виявляючи порушення законів, реагуючи на них і усуваючи виявлені порушення³. Крім того, Ю. М. Грошевий звернув увагу на деякі проблемні моменти застосування положень КПК України в частині регламентації повноважень прокурора у кримінальному процесі, його дій з обвинувальним висновком та ін. Завдяки цьому підготовлений ним коментар мав не лише теоретичну цінність, а й безпосередню практичну спрямованість.

---

³ Див.: Грошевой Ю. М. Надзор прокурора за исполнением законов органами дознания и предварительного следствия (Глава 21) / Ю. М. Грошевой // Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР : науч.-практ. коммент. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 301–304.

Пізніше дослідник вийшов за межі коментування норм КПК України, присвячених прокуророві, і приділив увагу проблемам правозастосування положень Закону України «Про прокуратуру» від 15 листопада 1991 р. Разом із такими відомими фахівцями у сфері прокурорського нагляду, як Д. С. Бакаєв, В. В. Долежан та першим Генеральним прокурором незалежної України В. І. Шишкіним він взяв участь у підготовці науково-практичного коментаря до цього Закону, який був виданий у 1993 р.⁴. Підготовлений за їх авторством коментар на багато років став настільною книгою для прокурорсько-слідчих працівників, які знаходили у ньому чітке і зрозуміле пояснення норм законодавства про прокуратуру, оптимальні варіанти вирішення колізій і заповнення прогалів у ньому, поради щодо його практичного застосування та ін.

Узагальнені результати багаторічних наукових розвідок Ю. М. Грошевого у площині організації і діяльності прокуратури, її місця серед гілок державної влади і визначення конституційно-правового статусу були втілені у науково-практичному коментарі Розділу VII «Прокуратура» Основного Закону. Коментуючи статті 121–123 Конституції України, дослідник визначав прокурорський нагляд як самостійний, специфічний вид державної діяльності, який має забезпечити виконання закону та його верховенство в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Він наголошував на тому, що посилення правозахисного потенціалу прокуратури може бути забезпечено шляхом перенесення пріоритетів загальнонаглядової діяльності на користь захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, прямого закріплення обов'язку прокуратури здійснювати нагляд за відповідністю підзаконних актів конституційним правам і свободам людини і громадянина.

Формулюючи власну думку щодо системи функцій прокуратури, Ю. М. Грошевий зазначав, що «соціальне призначення прокуратури як контрольного-наглядового органу потребує закріплення в законі таких її повнова-

---

⁴ Див.: Закон України о прокуратуре. Научно-практический комментарий. (одобрен науч.-метод. советом при Генеральной прокуратуре Украины) / Д. С. Бакаев, Ю. М. Грошевой, В. В. Долежан [и др.] ; Генеральна прокуратура України. – Х. : Рита, 1993. – 176 с.

жень: нагляд за відповідністю Конституції та законам України правових актів і дій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство; підтримання державного обвинувачення в суді і захист в суді майнових та інших інтересів держави, а також нагляд за відповідністю судових актів Конституції та закону; нагляд за додержанням законів у місцях виконання кримінального покарання, а також застосування інших заходів примусового характеру. Прокурор також має бути наділений правом прийняти до свого провадження будь-яку кримінальну справу»⁵. Зауважимо, що наведені погляди, висловлені ще у 2003 р., попри їх обґрунтованість, не були належним чином сприйняті законодавцем. Частково вони були реалізовані в результаті конституційної реформи 2004 р., коли ст. 121 Основного Закону була доповнена п. 5, що закріпив функцію прокуратури з нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. Конституційна реформа 2016 р. суттєво обмежила перелік функцій прокуратури, взагалі скасувавши при цьому Розділ VII Основного Закону. Таким чином, можна констатувати, що еволюція конституційного регулювання прокуратури суперечить теоретичним розробкам у цій сфері, проведеним провідними вітчизняними ученими, зокрема й Ю. М. Грошевим.

Ідеї Ю. М. Грошевого з актуальних на той час проблем прокурорської діяльності, зокрема й розроблені сумісно з іншими вченими, були відбиті у численних наукових статтях та тезах доповідей. Зокрема, у 1987 р. в контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації разом із І. Є. Марочкіним та В. М. Хотенцем вчений пропонував посилити взаємодію прокуратури з органами відомчого і позавідомчого контролю з метою охорони соціалістичної

---

⁵ Див.: Грошевой Ю. М. Статті 121–123 / Ю. М. Грошевой // Конституція України: Науково-практичний коментар. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 586, 587.

власності, а також вважав доцільним включити до числа основних напрямів діяльності прокуратури нагляд за додержанням закону про трудові колективи⁶. Розробку проблем співвідношення прокурорського нагляду і позавідомчого контролю на прикладі системи АПК дослідник продовжив у опублікованій в 1992 р. у співавторстві з Д. І. Пишньовим науковій праці⁷. Поряд із цим він цікавився проблемами законодавчої регламентації організації та діяльності органів прокуратури⁸.

Значну увагу Ю. М. Грошевий приділяв питанню визначення місця прокуратури у механізмі державної влади. Плідною у цій сфері виявилася їх співпраця з В. Я. Тацієм, яка була втілена у наукових статтях «Прокуратура у федеративній правовій державі» (1990 р.)⁹, «Правові засоби охорони Конституції» (1995 р.)¹⁰, «Прокуратура в системі поділу влади» (1999 р.)¹¹ та ін.

Визначаючи місце прокуратури серед гілок державної влади, Ю. М. Грошевий дійшов висновку, що фундаментальні гілки влади – законодавча, виконавча і судова, які уособлюють єдину верховну державну владу та її поділ, зовсім не виключають можливості існування інших функціонально самостійних правових інститутів, наявність яких визначається реальними потребами побудови правової держави та державно-правового життя суспільства в конкретний період, необхідністю демократичних форм контролю і нагляду, «стримування» будь-якої з фундаментальних гілок влади у випадках, коли їх діяльність не відповідає принципам та положенням Конституції. На думку

---

⁶ Див.: Грошевой Ю. М. Актуальные проблемы прокурорского надзора в свете решений XXVII съезда КПСС / Ю. М. Грошевой, В. М. Хотенец, И. Е. Марочкин // Проблемы социалистической законности. – 1987. – Вып. 20. – С. 113, 114.

⁷ Див.: Грошевой Ю. М. Теоретические проблемы соотношения прокурорского надзора и ведомственного (вневедомственного) контроля (в системе АПК) / Ю. М. Грошевой, Д. И. Пышнев. – Киев : УМК ВО, 1992. – 76 с.

⁸ Див.: Грошевой Ю. М. Тенденция развития законодательства Украины о прокурорском надзоре / Ю. М. Грошевой // Закон Украины «О прокуратуре»: теория и практика его применения : краткие тезисы докладов и научн. сообщен. республ. научно-практической конференции 18 марта 1992 г. / отв. ред. Ю. М. Грошевой ; ред. и предисл.: И. Е. Марочкин, А. Н. Толочко. – Х. : УЮА, 1992. – С. 3–5.

⁹ Див.: Грошевий Ю. Прокуратура у федеративній правовій державі / Ю. Грошевий, В. Тацій // Радянське право. – 1990. – № 7. – С. 3–5.

¹⁰ Див.: Тацій В. Я. Правові засоби охорони Конституції / В. Я. Тацій, Ю. М. Грошевий // Вісн. Акад. правових наук України. – 1995. – № 3. – С. 35–42.

¹¹ Див.: Тацій В. Прокуратура в системі поділу влади / В. Тацій, Ю. Грошевий // Вісн. Акад. правових наук України. – 1999. – № 1 (16). – С. 61–69.

вченого, специфіка діяльності органів, покликаних охороняти Конституцію, має полягати в її комплексному характері й здійсненні такої діяльності однопрофільними органами, які виконують різні функції в охороні Конституції, але об'єднані загальною цільовою установкою, тобто мають особливу юрисдикцію і відповідну процедуру, відмінну від органів адміністративного контролю. До органів, на які покладається здійснення охорони Конституції України, дослідник пропонував віднести і прокуратуру (поряд з Конституційним Судом України та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини)¹².

Розвиваючи цю ідею, Ю. М. Грошевий виступав за виокремлення особливої гілки влади – контрольної (наглядової), яка на конституційному рівні має на меті охорону Основного Закону. При цьому він рішуче відкидав міркування про «піднаглядовість суду прокуратурі» й, відповідно, ідею розглядати прокуратуру як елемент судової влади, однак не заперечував правомірності механізмів, які забезпечують відповідність законові рішень судової влади як індивідуальних актів застосування права. Серед факторів, які визначають особливості та перспективи розвитку прокуратури, дослідник виокремлював такі: стан правопорядку та ефективності правозахисних механізмів у розглядуваному історичному періоді; характер взаємодії прокуратури з гілками державної влади; вітчизняні традиції забезпечення реалізації правових норм; загальновизнані принципи та норми міжнародного права; рекомендації Ради Європи, які зорієнтовані на західноєвропейські стандарти. На підставі їх аналізу Ю. М. Грошевий виступав за посилення правозахисного потенціалу прокуратури, а також надання Генеральному прокуророві України права законодавчої ініціативи. Загалом він пропонував розробити Концепцію розвитку прокуратури в умовах перехідного періоду й на її основі виробити єдиний проект Закону України «Про прокуратуру»¹³. На жаль, ці та інші слушні пропозиції науковця не були враховані законодавцем, з огляду на що реформа

---

¹² Тацій В. Я. Правові засоби охорони Конституції. – С. 36, 37, 40.

¹³ Тацій В. Прокуратура в системі поділу влади. – С. 66, 68, 69.

прокуратури в Україні розтягнулася на десятиліття і не завершилася до цього часу.

Розглядаючи перспективи удосконалення органів кримінальної юстиції в Україні (2008 р.), Ю. М. Грошевий підкреслював, що важливим напрямом її реформування є вдосконалення організації й діяльності прокуратури. При цьому він виходив із того, що: а) підпорядкування прокуратури виконавчій або судовій владі в умовах сьогодення може зруйнувати систему «стримувань і противаг», що сформувалася в державі; б) жоден із державних органів не може взяти на себе функцію прокуратури з нагляду за виконанням законів учасниками суспільних відносин; в) реалії сьогодення потребують цілковитого розкриття правозахисного потенціалу прокуратури як гаранта законності та Конституції. Крім удосконалення статусу та функцій прокуратури, дослідник акцентував увагу на необхідності передбачити вимоги до кандидатів на посаду прокурора, змінити чинний порядок призначення на посаду Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів, установити правила прокурорської етики, законодавчо визначити процедуру добору на посаду прокурора на конкурсних засадах та ін.¹⁴ Як бачимо, більшість із цих пропозицій набули законодавчого закріплення із прийняттям Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р.

Крім написання фундаментальних теоретичних праць, Ю. М. Грошевий зробив значний внесок у підготовку навчальної літератури з прокурорського нагляду для студентів вищих юридичних навчальних закладів. Так, у 1989 р. вийшов друком підготовлений ним у співавторстві з Л. Г. Пономаренко та В. М. Хотенцем навчальний посібник з питань оскарження прокурором судових рішень у кримінальних справах¹⁵. У 1994, 1997, 2005, 2008 рр. під його

---

¹⁴ Див.: Грошевой Ю. Подальше вдосконалення системи органів кримінальної юстиції України / Ю. Грошевой // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 2. – С. 36–38.

¹⁵ Див.: Грошевой Ю. М. Кассационный протест прокурора по уголовным делам : учеб. пособие / Ю. М. Грошевой, Л. Г. Пономаренко, В. М. Хотенец. – К : УМК ВО, 1989. – 86 с.

науковою редакцією і за його участі у складі авторських колективів видавалися підручники з прокурорського нагляду в Україні¹⁶.

Іншим напрямом наукової роботи Ю. М. Грошевого у досліджуваній царині стала підготовка фахівців, які проводили свої наукові дослідження за напрямом «Прокуратура» в межах наукових спеціальностей 12.00.09 та 12.00.10. Так, під його керівництвом захистили докторські дисертації М. В. Руденко («Теоретичні проблеми представництва прокуратурою інтересів держави в арбітражних судах», 2001 р.) та М. В. Косюта («Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави», 2002 р.); кандидатські дисертації: П. М. Каркач («Проблеми загальнонаглядової діяльності прокуратури по боротьбі з безгосподарністю в промисловості», 1989 р.), М. В. Руденко («Проблеми удосконалення прокурорського нагляду за виконанням законів, спрямованих на забезпечення раціонального використання вторинних матеріальних ресурсів в народному господарстві», 1989 р.), Г. К. Кожевніков («Прокурорський нагляд за законністю та обґрунтованістю зупинення попереднього розслідування», 1992 р.), О. Б. Червякова («Захист конституційних прав громадян засобами прокурорського нагляду (проблеми загальнонаглядової діяльності), 1992 р.), П. В. Шумський («Колегіальність та її форми в діяльності прокуратури», 1992 р.), Т. Б. Вільчик («Забезпечення всебічності, повноти і об'єктивності дослідження обставин кримінальної справи засобами прокурорського нагляду», 1993 р.), Ж. О. Сульженко («Проблеми участі прокурора в судовому розгляді кримінальних справ», 1995 р.), В. М. Гусаров («Проблеми організації міської (районної) прокуратури», 1995 р.), О. О. Шандула («Організаційно-правові проблеми загальнонаглядової діяльності транспортної прокуратури», 1996 р.), В. В. Кривобок («Діяльність прокурора по забезпеченню відшкоду-

---

¹⁶ Див.: Прокурорський нагляд в Україні: навч. посібник / під ред.: Ю. М. Грошевого, І. Є. Марочкіна. – Х. : Укр. юрид. акад., 1994. – 119 с.; Прокурорський нагляд в Україні: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого. – Донецьк: Б. в., 1997. – 256 с.; Прокурорський нагляд в Україні: підручник / за заг. ред.: І. Є. Марочкіна, П. М. Каркача. – Х. : Одіссей, 2005. – 240 с.; Прокурорський нагляд в Україні: підручник / за заг. ред.: І. Є. Марочкіна, П. М. Каркача, Ю. М. Грошевого. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 240 с.

вання матеріальних збитків, нанесених злочином», 1997 р.), В. С. Бабкова («Організаційно-правові проблеми контролю в прокурорській діяльності», 1998 р.), Л. С. Жиліна («Прокурорський нагляд за додержанням законів при провадженні слідчих дій», 1999 р.), Г. П. Серeda («Організаційно-правові аспекти прокурорського нагляду за додержанням законів при прийманні, реєстрації, перевірці та вирішенні заяв і повідомлень про злочини», 2000 р.), Г. В. Мовчан («Процесуальні повноваження прокурора у досудовому провадженні та в суді першої інстанції», 2011 р.)¹⁷. Також Ю. М. Грошевий виступав офіційним опонентом по захистах багатьох дисертацій, присвячених прокурорській проблематиці. Крім того, починаючи з 1986 р. як голова, а з 2010 р. – як член спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 Ю. М. Грошевий брав безпосередню участь в атестації всіх дисертаційних робіт зі спеціальності 12.00.10 – «Судоустрій; прокуратура та адвокатура», які в цей час захищалися в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

У свою чергу, когорта учнів Юрія Михайловича втілюють та розвивають його наукові розробки у сфері організації та діяльності органів прокуратури у своїй практичній діяльності на посадах в органах прокуратури, на викладацькій роботі, а також у власних теоретичних дослідженнях.

Також слід відмітити, що внесок Ю. М. Грошевого у формування теоретичного підґрунтя організації та діяльності органів прокуратури був високо оцінений практичними працівниками. Про це свідчить, зокрема, те, що з 1999 р. він виступав науковим радником Генеральної прокуратури України, а в 2001 р. йому присвоєно звання «Почесний працівник прокуратури України».

Висновки. Таким чином, наукова спадщина Ю. М. Грошевого дозволяє віднести його до одних із найбільш видатних вчених, які зробили найістотніший внесок у формування теоретичного базису організації і діяльності органів прокуратури у незалежній Україні. Сформульовані ним у цій сфері нау-

---

¹⁷ Юрій Михайлович Грошевий (до 80-річчя від дня народження та 55-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності) / упорядники: О. В. Капліна, В. І. Маринів, І. Є. Марочкін, С. М. Прилипко, О. Г. Шило; Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2005. – С. 18–23.

кові ідеї, висновки і положення є актуальними і нині, мають значну теоретичну цінність і прикладне значення.

Бабкова В. С. Вклад Ю. М. Грошевого в исследование проблем организации и деятельности прокуратуры Украины

В статье рассматривается вклад Ю. М. Грошевого в исследование проблем организации и деятельности прокуратуры Украины. Анализируются основные научные труды ученого в этой сфере, выделяются сформулированные им идеи и определяется состояние их практической реализации. Рассматривается участие Ю. М. Грошевого в подготовке и аттестации исследователей проблематики прокуратуры.

Ключевые слова: Ю. М. Грошевой, прокурор, прокуратура, теоретические основы прокурорской деятельности, ученые-юристы.

Babkova V. S. The contribution of Yu. M. Groshevy to research of problems of the organization and activity of prosecutor's office of Ukraine

In the article the contribution of Yu. M. Groshevy to research of problems of the organization and activity of prosecutor's office of Ukraine is considered. The main scientific works of the scientist in this sphere are analyzed, the ideas formulated by him are distinguished and the condition of their practical realization is defined. Yu. M. Groshevy's participation in preparation and certification of researchers of a perspective of prosecutor's office is considered.

Key words: Yu. M. Groshevy, prosecutor, prosecutor's office, theoretical bases of public prosecutor's activity, scientists-lawyers.

**55-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА
НАПрН УКРАЇНИ
ТУЛЯКОВА ВЯЧЕСЛАВА ОЛЕКСІЙОВИЧА**

28 липня 2015 р. виповнилося 55 років із дня народження видатного українського вченого-правознавця, визнаного представника одеської школи кримінально-правової науки, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України Вячеслава Олексійовича Тулякова.

Після закінчення у 1983 р. юридичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова Вячеслав Туляков вирішив пов'язати своє життя із науково-педагогічною діяльністю. У період 1983–1986 рр. він навчався в аспірантурі кафедри кримінального права, процесу і криміналістики цього закладу. У 1986 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Кримінологічні проблеми боротьби з соціально-негативною поведінкою (на матеріалах вивчення агресивних антисупільних вчинків)», у 2001 р. – докторську дисертацію за темою «Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи». У 1991 р. йому було присуджено вчене звання доцента, а в 2002 р. – професора. У 2010 р. він був обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України, у 2011 р. отримав почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Нагороджений Почесною грамотою Верхової Ради України (2012), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2005).

Викладацьку діяльність Вячеслав Олексійович розпочав у 1986 р. на посаді асистента, а згодом доцента кафедри кримінального права, процесу і криміналістики юридичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. З 1997 р. по 2000 р. – доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Одеської державної юридичної академії (ни-

ні – Національний університет «Одеська юридична академія»), у 2000–2015 рр. – завідувач кафедри кримінального права (з 2015 р. – професор цієї кафедри). З 2002 р. по 2005 р. – директор Інституту підготовки професійних суддів, а з 2005 р. по теперішній час обіймає посаду проректора з міжнародних зв'язків Національного університету «Одеська юридична академія». Із 2010 р. по 2013 р. – вчений секретар Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. Із 2012 р. по 2016 р. – суддя *ad hoc* Європейського Суду з прав людини.

Професор В. О. Туляков є членом редколегій низки юридичних журналів та часописів в Україні та за кордоном, членом Європейської групи публічного права, заступником члена ради директорів Європейської асоціації публічного права, членом вченої ради Африканського інституту розвитку, членом вченої ради Європейської школи публічного права та управління. Також він є керівником одеського осередку ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права», членом Координаційного бюро з кримінального права Національної академії правових наук України.

Вячеслав Олексійович є автором понад 18 монографій, підручників та посібників, а також 220 статей із проблем боротьби з агресивною злочинністю, загальної теорії кримінології і віктимології, теорії покарання, методології кримінального права, кримінальної політики. Він написав першу у країнах СНД монографію, присвячену загальнотеоретичним засадам кримінальної віктимології – «Віктимологія: соціальні та кримінологічні проблеми».

Вчений неодноразово приймав участь у міжнародних заходах, зокрема, співпрацював з Відділом жертв злочинів Мін'юсту США (1994), Державним департаментом США в програмі «Кучма-Гор», програмі «Верховенство права» (2000, 2001), Національним інститутом юстиції США (2004), компанією «Європейські профілі» (Афіни, 2003); університетом Зальцбургу (2005), університетом Лунду (2013, 2015), Політехнічним університетом Порту (2014), університетом Загребу (2014, 2015), університетом Ковентрі (2015), універ-

ситетом Бакінгам (2015), адвокатською компанією Монсанто та партнери (Мадрид, 2016), університетом Марібору (2016).

Професор підготував 20 кандидатів та трьох докторів наук. Він брав та бере участь в авторських колективах та робочих групах по розробці низки законопроектів (Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»). Виступив науковим керівником авторського колективу по розробці Альтернативного проекту Кримінального кодексу України. У 2000 р. під керівництвом В. О. Тулякова на кафедрі криминології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія» було розроблено перший у веб-просторі країн СНД веб-сайт «Віктимологія в Україні», який було присвячено дистанційному навчанню студентів з проблем віктимології.

Свою дослідницьку діяльність вчений успішно поєднує з організаторською та педагогічною. Його блискучі лекції завжди привертали й утримували увагу багатьох генерацій студентів. Немає меж вдячності його учнів, які під його турботливим керівництвом отримали ступені кандидатів та докторів наук. Вячеслава Олексійовича шанує увесь колектив Національного університету «Одеська юридична академія», провідні вітчизняні та іноземні науковці, його ім'я зайняло гідне місце в історії становлення України як правової держави. Йому притаманні порядність, людяність, доброта, справедливість, мудрість та відданість справі.

Редакційна колегія щиро вітає Вячеслава Олексійовича Тулякова з ювілеєм, бажає відмінного здоров'я, натхнення, подальших творчих звитяг та благополуччя!

55 –РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ДЕНИСОВА СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА

П'ятнадцятого жовтня 2016 р. виповнилося 55 років із дня народження Сергія Федоровича Денисова – відомого вченого, доктора юридичних наук, професора, полковника міліції у відставці, голови Чернігівського місцевого осередку Громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права», члена Міжнародної асоціації кримінального права (AIDP-IAPL, м. Париж), Кримінологічної асоціації України, Міжнародної поліцейської асоціації.

Трудову діяльність Сергій Федорович розпочав у 1978 р. слюсарем із ремонту сигналізації басейну «Славутич» Запорізького виробничого об'єднання «Моторобудівельник». З 1980 р. по 1982 р. проходив військову службу в Збройних силах СРСР. Занесений до Книги Пошани військової частини та нагороджений Похвальною грамотою.

З 1983 р. перебував на службі в органах внутрішніх справ, працював дільничним інспектором РВ УМВС. Закінчивши з відзнакою в 1990 р. навчання в Київській вищій школі МВС СРСР ім. Ф. Е. Держинського (нині – Національна академія внутрішніх справ), Сергій Федорович пов'язує своє життя з педагогічною діяльністю: викладач школи початкової підготовки рядового та молодшого начальницького складу УВС Запорізької області (1991–1993 рр.) та Запорізького училища міліції МВС України (1993 р.), доцент кафедри кримінального права та кримінології Запорізького юридичного інституту МВС України (1996–1998 рр.), начальник кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки слідчих ЗЮІ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (1998–2008 рр.), професор кафедри

ри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (2008–2012 рр.; 2013–2016 рр.), професор кафедри цивільного, господарського та кримінального права Чернігівського державного інституту економіки та управління (2012-2013 рр.), з лютого 2016 р. – начальник кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби.

Результати наукових пошуків Сергія Федоровича втілилися спочатку в підготовленій та захищеній в 1996 р. кандидатській дисертації на тему «Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі» (статті 210, 211, 211-1 КК України) за спеціальністю 12.00.08, а потім і докторській дисертації, захищеній в 2011 р. на тему «Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні». Вчене звання доцента присвоєно в 1998 р., звання професора – у 2012 р.

Багаторічна науково-педагогічна діяльність Сергія Федоровича відмічена відомчими нагородами Міністерства внутрішніх справ та Міністерства освіти і науки України, у тому числі Почесним знаком МВС України, ордемом III ст. «За заслуги перед Запорізьким краєм» і знаком Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України».

Основними напрямками наукової діяльності професора є розроблення проблем відповідальності за злочини проти моральності, протидії та запобігання молодіжній злочинності.

Визначними є досягнення Сергія Федоровича: і як науковця, і як наставника. Він є автором та співавтором понад 150 наукових та навчально-методичних робіт, серед яких: «Кримінально-правова охорона громадської моралі» (1998), «Детермінанти злочинності і моделі кримінологічної превенції злочинів молоді» (2010), «Кримінологія: бібліографічний довідник» (2010), «Кримінально-виконавче право» (2010), «Кримінальне право України. Загальна частина» (2010), «Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України)» (2011),

«Кримінальне право України. Особлива частина» (2012), «Формування злочинної поведінки молоді через засоби масової комунікації» (2012), «Кримінологія. Особлива частина» (2012), «Словник кримінологічних термінів» (2013), «Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу» (2014), «Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права в Україні» (2015), «Кримінологія. Загальна частина» (2015) та ін.

Уже багато років Сергій Федорович із відданістю науці, розважливо і твердо йде шляхом наставництва, і саме його невичерпна енергія, педагогічна майстерність, щедрість душі, принциповість та високий професіоналізм створюють той духовний клімат співпраці, який спонукає його учнів вірити у свої сили, допомагає робити перші кроки в науковому житті, досліджувати, творити... Під його безпосереднім керівництвом захищено одну докторську та дванадцять кандидатських дисертацій.

За Вашими плечима, Сергію Федоровичу, гідний поваги життєвий шлях, позначений достойними справами у сфері розвитку вітчизняної науки та освіти. Своєю працею Ви примножуєте кращі традиції вітчизняної наукової школи, з офіцерською честю виховуєте молоде покоління курсантів, студентів і слухачів, передаєте свої вміння та навички служіння законності, справедливості, гуманізму й захисту прав і свобод людини.

Редакційна колегія щиро вітає Сергія Федоровича з ювілеєм, бажає творчої наснаги, життєвої енергії, нових досягнень і щедрих ужинок на науковій ниві, успіхів, процвітання, здоров'я та щастя на довгі роки!

**ШИЛО ОЛЬГА ГЕОРГІЇВНА –
ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ-ПРОЦЕСУАЛІСТ**

П'ятнадцятого листопада 2016 р. науковці та правники України святкували ювілей Ольги Георгіївни Шило – видатного і талановитого вченого-процесуаліста, шанованого педагога, доктора юридичних наук, професора, Заслуженого діяча науки та техніки України, завідувачки кафедри кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, головного наукового співробітника відділу проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, неодноразового лауреата премії імені Ярослава Мудрого.

Закінчивши Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Дзержинського (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), Ольга Георгіївна прийняла рішення пов'язати життя та трудову діяльність із наукою. Свій творчий і професійний шлях вона розпочала у 1988 р. з роботи стажиста-дослідника кафедри кримінального процесу Харківського юридичного інституту, а з 1996 р. – асистента цієї ж кафедри.

Першим видатним досягненням молодого науковця був успішний захист у 1997 р. кандидатської дисертації за темою «Захист у кримінальних справах та проблеми його реалізації в стадії касаційного провадження». Із 1998 р. вона працювала на посаді доцента кафедри кримінального процесу. Її плідна наукова та науково-педагогічна діяльність, цілеспрямованість і сумлінне ставлення до своїх обов'язків у поєднанні з гострим розумом і творчим підходом подарували вітчизняній науці у 2011 р. оригінальну працю – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і гро-

мадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України».

Глибокі фахові знання і працьовитість стали запорукою успішної роботи вченого у складі різних творчих колективів і груп. Напрями її наукових інтересів різноманітні та багатогранні. Більшість досліджень присвячено нею саме проблемам кримінальному процесу, зокрема, захисту прав людини у сфері кримінального судочинства; судовому захисту під час досудового розслідування; правовому статусу слідчого судді в кримінальному провадженні; видам судово-контрольної діяльності під час досудового розслідування та ін. Результатом творчих пошуків у вказаних напрямках стали чисельні праці, що високо цінуються вітчизняними та зарубіжними вченими і практичними працівниками. Вона опублікувала понад 150 наукових і науково-методичних робіт, серед яких вісім колективних монографій, одна індивідуальна – «Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України».

Заповзятий і наполегливий труд Ольги Георгіївни, її активна науково-педагогічна діяльність, участь у підготовці пропозицій та зауважень до значної кількості проектів законів України не залишилися поза увагою як наукової спільноти, так і державних діячів. Указом Президента України у 2013 р. їй присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», у 2014 р. – вчене звання професора. У 2010 р. та 2011 р. вона стала лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого в номінаціях «За підготовку та видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти» та «За видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства». О. Г. Шило нагороджено двома подяками Міністра освіти України (2009), пам'ятним знаком «Слідче управління Служби безпеки України» (2009), відзнакою МВС України «За безпеку народу» (2010), Почесною грамотою Союзу юристів України (2012), подякою Харківського міського голо-

ви та начальника Головного управління МВС України в Харківській області (2012).

Указом Президента України від 17 травня 2012 р. № 328/2012 О. Г. Шило було включено до складу Конституційної асамблеї України. Вона є членом Науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Ольга Георгіївна проводить значну навчальну, науково-дослідницьку, методичну, організаційну та виховну роботу, спрямовану на вдосконалення навчально-виховного процесу, підвищення якості підготовки юридичних кадрів та науковців вищої кваліфікації. Зокрема, під її керівництвом було підготовлено шість кандидатів юридичних наук. Разом із тим колеги високо цінують не лише її видатні досягнення у царині наукової діяльності, а й організаційно-керівні здібності, свідченням чого є її обрання у жовтні 2012 р. на посаду завідуючої кафедри кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності, на якій вона працює до теперішнього часу.

О. Г. Шило разом із іншими вченими стояла у витоків створення Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, формування його наукового потенціалу. Вона є незмінним співробітником цієї установи вже понад 15 років та близько п'яти років сумлінно керувала роботою сектора дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності. Своєю плідною діяльністю на цьому поприщі вона внесла вагомий внесок у становлення та розвиток Інституту, визнання його відомою науковою установою не тільки в Україні, але й за її межами.

Багаторічна, плідна праця Ольги Георгіївни, працелюбність, вимогливість у роботі, широка ерудиція, скромність і порядність, служіння науці і вищій школі зумовили заслужений авторитет серед колег та довіру і повагу студентів. Вона зарекомендувала себе як прекрасний керівник, сумлінний та старанний працівник, взірець людської честі і гідності, втілення справедливості та стійкості духу.

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України щиросердечно вітає шановну Ольгу Георгіївну з ювілеєм, бажає їй міцного здоров'я та невичерпної життєвої енергії, творчого натхнення і високих досягнень на професійному терені, нових конструктивних ідей, наукових пошуків і мудрих рішень, благополуччя й процвітання!